

הסנה שלא אוכל
ניצולי השואה בישראל

עורך הלשון: אבי בן צבי

© All Copyrights belong to the Friedrich-Ebert-Stiftung. The authors are the sole responsible for the contents of the articles which do not reflect the opinion of the editors or the Friedrich-Ebert-Stiftung.

2011 by Friedrich-Ebert-Stiftung, Israel office
and Macro Center For Political Economics

Cover by Ruhama S.

עיצוב כריכה: רוחמה ש. תל אביב
עימוד: ע.נ.ע. בע"מ

Friedrich-Ebert-Stiftung
p.o box 12235
Hezliya 46733 Israel
+972-9-9514760 Tel.
+972-9-9514764 Fax.

Printed in Israel

הקדשה

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	הקדמה
15	ניצולי השואה בישראל – אירועים ותהליכים / חנה יבלונקה
	השואה בזהות הקולקטיבית ובתרבות הפוליטית בישראל /
43	אליעזר בן-רפאל
	בין הפרטי לציבורי: ניצולי השואה ועיצוב הזיכרון בגליונות
60	יום השואה של העיתונים היומיים / אייל זנדברג
	היבטים כלכליים של קליטת ניצולי השואה בישראל /
79	ראול טייטלבוים
	הכפר כזירת מפגש בין ניצולי השואה לחברה הישראלית /
98	עדה שיין
	תרומת האמנים ניצולי השואה לתרבות ולאמנות הישראלית /
126	בתיה ברוטין
	"לאֶשה" כגורם מעצב בזיכרון השואה בישראל:
148	המקרה של מלכת היופי / שרון גבע
164	מסע מאוחר אל מחוזות הזיכרון / מירי פרייליך
178	לחיות את התקומה – להכיר בתרומה / צבי גיל
	עוצמת החיים – ניצולי השואה ביצירתו הקולנועית
185	של מיכה שגריר / מירי פרייליך

194	מ"כנסת ישראל" לכנסת ישראל / נאוה סמל
200	ההיגיון של הרגש / אניטה חביב
207	המחברים

פתח דבר

השואה נוכחת בפועל בסדר היום של מדינת ישראל, ונוכחותה באה לידי ביטוי בכמה מישורים: אתרי הנצחה נוספים מוקמים, מוזיאונים להנצחת השואה מחדשים את פניהם, וניצולי שואה ממשיכים לתעד את סיפוריהם האישיים. גם עולם התקשורת והקולנוע בארץ ובעולם עוסק בנושא השואה יותר מאי פעם.

מערכת החינוך בישראל מעניקה לשואה ולזיכרון הניצולים מקום מרכזי. בעשרים השנים הראשונות להקמת המדינה בא לידי ביטוי העיסוק בנושא בעיקר בטקסי זיכרון, שהתמקדו בביטויי הגבורה של מרד גטו ורשה והפרטיזנים. רק בשנות השבעים של המאה הקודמת נכנסה למוסדות החינוך הממלכתיים תוכנית לימודים מובנית, אף כי גם בשנים אלו עדיין לא היה לימוד הנושא בגדר חובה. לאחר שמשרד החינוך קיבל החלטה עקרונית ללמד את הנושא, התפתח דיון ציבורי סביב שתי סוגיות. האחת פוליטית, והיא דנה בשאלה אם נושא השואה יהיה נושא חובה בהיסטוריה. הסוגיה האחרת חינוכית, ועניינה במטרות הוראת השואה, בתכניה ובדגשיה. במסגרת הדיון החינוכי עלתה השאלה אם יש ללמד את השואה כחלק מתפיסה היסטורית ומחקרית, או גם ככלי להעברת מסר חינוכי. ב-1979 התקבלה החלטה בכנסת על תיקון לחוק חינוך ממלכתי, ועל פיו נוספה מטרה נוספת למטרות החינוך בישראל – חינוך ל"תודעת השואה והגבורה". כמו כן, מאז שנות השמונים הושם דגש על הממד הרגשי והחוויתי של הלימוד, ובהוראת השואה השתלבו מסעות בני נוער לפולין כנגיעה בלתי אמצעית באסון שפקד את העם היהודי.

אנו במכללה האקדמית בית ברל רואים בהוראת השואה אחד האתגרים החינוכיים המורכבים העומדים בפני מחנכים ומורים בכל שכבות הגיל של קהל התלמידים. הנושא מורכב לא רק מבחינת התכנים, אלא גם בשל השאלות המוסריות והחברתיות העולות תוך כדי הלימוד, כמו גם בשל השלכותיו על ההווה וחיי היום-יום שלנו במדינת ישראל. בית הספר לחינוך במכללה מכיר בחשיבות השתתפותם של תלמידיו כולם בתוכנית העוסקת בשואה, במשמעויות ובהשלכות האוניברסליות הקיימות בה ובמקומה בזיכרון הקולקטיבי ובהוויה התרבותית בישראל. משום שהשואה היא אירוע ייחודי – יהודי וכלל-אנושי – ומהווה פרשת דרכים בהיסטוריה של המאה העשרים, התוכנית משלבת בין הגישה הפרטיקולרית היהודית-ישראלית לבין הגישה האוניברסלית. במהלך הלמידה משולבים דיונים בדילמות בכדי להעמיק ולהעשיר את התובנות של הסטודנטים כבני אדם וכמחנכים. כמו כן, לתהליך הלימוד שותפים סטודנטים יהודים וערבים כאחד, הרוכשים כלים להתמודד עם ההיבטים השונים של השואה ועם הזיכרון שלה. אנו מקווים, כי בכך אנו מקנים לסטודנטים שלנו שלומדים חינוך והוראה ידע, כלים ויכולות להתמודד עם השאלות שיעלו התלמידים בכיתותיהם.

זה שנים מספר מתקיימת עבודה משותפת בין קרן פרידריך אברט ובין המכללה האקדמית בית ברל. במסגרת זו נערכו בקיץ 2008 ובקיץ 2009 שני כנסים שעסקו בהשפעתם של ניצולי השואה על החברה הישראלית ותרבותה. הכנסים דנו בחלקם של הניצולים בעיצוב דמותה של המדינה בתחומי הביטחון, הכלכלה, מערכת המשפט והחקיקה, התרבות, המוזיקה והאמנות. קליטתם של ניצולי השואה בחברה הישראלית היא סיפור שעדיין לא נחקר במלואו. ספר חשוב זה מסכם את הנושאים שעלו בכנסים, ומבהיר סוגיות מרכזיות בתחום מקיף זה.

הנהלת המכללה מודה לקרן פרידריך אברט על תרומתה לקיום

הסנה שלא אוקל

הכנסים ולהפקת הספר, וכן מודה לד"ר מירי פרייליך, העורכת, על
עבודתה בתכנון הכנסים והוצאתם לפועל ובהכנת ספר זה.

פרופ' תמר אריאב
נשיאת המכללה האקדמית בית ברל

הקדמה

קרן פרידריך אָברט, שמרכזו בגרמניה, פועלת בישראל מאז שנות השישים. הקרן מונחת על ידי התפיסה הסוציאל-דמוקרטית, וכפועל יוצא מכך, מייחדת מקום מרכזי לשואה ולציון השואה בכלל פעילותה בארץ. בד בבד, פניה של הקרן נשואות לעתיד, והיא מנסה לבנות יסודות מוצקים לידידות ולהבנה הדדית. במישור הרחב יותר, עניינה בחקר הקשרים בין ההיסטוריה לחיינו בהווה. המכללה האקדמית בית ברל היא שותף נאמן לייעוד זה.

שיתוף הפעולה בין בית ברל לקרן אברט בישראל מתקיים שנים רבות ומאז 2008. העבודה המשותפת מתרכזת בניצולי השואה, בעיסוקיהם, בהשתלבותם בארץ ובדרך בה עזרו לעצב את המדינה היהודית ותרמו לחברה. מכללת בית ברל וקרן אברט ניהלו כינוסים וערכו סדנאות בנושאים אלה, והקרן גאה בכך שאירועים אלה היו בין הפעולות הראשונות שהציגו את ממצאי המחקרים לא רק באקדמיה, אלא גם בקרב הציבור הרחב.

הכינוסים שנערכו עוררו עניין והשפיעו מעבר לציפיות המוקדמות. הספר שלפניכם, המתעד את תרומת ניצולי השואה לחברה הישראלית, בא בעקבות הכינוסים. כדוגמתם, הספר חובק עיונים אקדמיים, גישות אישיות וטקסטים בעלי אופי ספרותי. המאמרים המגוונים מבהירים את השפעתם של ניצולי השואה בתחומים רבים ולעתים בלתי צפויים, כגון כלכלה, אמנות ואמצעי התקשורת. מתברר, שהשפעתם וערכיהם של הניצולים מורגשים במדינת ישראל עד ימינו אלה. אם כן, אנו מקווים שפרסום הספר

ישפיע על השיח המחקרי והציבורי העוסק באופן שבו ניצולי השואה נתפסים בישראל.

ברמה האישית אוכל להוסיף, כי בתור יליד גרמניה השוהה בישראל מאז 2008, המפגשים עם ניצולי שואה וההיכרות עם מסירותם לארץ סייעו בידי להבין את נסיבות הקיום של ישראל. גישתם כלפי מדינת ישראל העניקה לי תובנות רגשיות ששום שיח אינטלקטואלי אינו יכול לספק.

המכללה האקדמית בית ברל וקרן אברט חולקים עבודה משותפת בנושא רגיש ביותר. עובדה זו משקפת – בין סימנים רבים אחרים – את ייחודם ואיכותם של היחסים בין גרמניה לישראל. מצב זה הסתייע רבות ביוזמות שהוצאו לפועל לאורך השנים, וביניהן הספר הזה.

אני מתכבד להודות למכללה האקדמית בית ברל על שיתוף הפעולה לאורך הדרך, ובפרט לנשיאה פרופ' תמר אריאב, שתמכה בפרויקט מראשיתו. העורכת, ד"ר מירי פרייליך, יזמה את הוצאתו לאור של ספר חשוב זה, ועמיתתי אניטה חביב פעלה ללא לאות להוצאת היוזמה אל הפועל. לשתיהן נתונה מיטב הוקרתתי.

ד"ר ראלף הקסל

מנהל קרן אברט בישראל

ניצולי השואה בישראל – אירועים ותהליכים

חנה יבלונקה

הנושא "ניצולי השואה בישראל" הוא מן הנושאים המורכבים והמעוררים מחלוקת בחקר השנים שלאחר מלחמת העולם השנייה. בראשית דברי אבקש לתחום את הנושא – אגדיר מיהם ניצולי שואה, ואעמוד על מאפייניהם הדמוגרפיים והמניעים לעלייתם לישראל. בהמשך אסקור את שלבי היקלטותם של ניצולי השואה בישראל, שהיתה בשנים אלו חברה בהתהוות, ואתאר אירועים מכוננים שהשפיעו על מעמדם בחברה הישראלית ועל היחס כלפיהם, כגון משפט אייכמן. כמו כן אדון בחלקם של הניצולים בעיצוב זיכרון השואה והנצחתה.

הגדרת המונח "ניצולי שואה"

בעקבות שינויים חברתיים, תודעתיים ופוליטיים התרחבה עד מאוד הגדרתם של הניצולים במשך השנים. דוגמה בולטת לכך היא הגדרתו הסוחפת משנת 2003 של הדמוגרף פרופ' סרג'יו דה לה פרגולה, ולפיה ניצול שואה הוא "כל יהודי שחי פרק זמן מסוים במדינה בשליטת הנאצים או בעלי בריתם או מי שנמלט ממנה". בשונה מההגדרות שהיו קיימות קודם לכן, כלל דה לה פרגולה בהגדרתו את יהודי צפון אפריקה (למעט מצרים), סוריה ולבנון.¹

Sergio DellaPergola, *Review of Relevant Demographic Information* 1
on World Jewry (Report Presented to the International Commission on
Holocaust Era Insurance Claims), November 2003, p. 3.

להגדרת המושג יש, מטבע הדברים, השלכות רבות – מוסריות, תודעתיות, דמוגרפיות וכמובן כלכליות. מושג זה גם עוצב לא במעט מתוך ההקשרים הייחודיים של כל אחת מארצות ההגירה העיקריות שאליהן פנו הניצולים בתום המלחמה. בשנות השמונים הגדרתי לראשונה את המושג הזה במחקר על קליטתם של ניצולי השואה בישראל. לפי הגדרה זו, ניצולי השואה הם כלל יהודי אירופה היבשתית, שסבלו ממוראות הנאצים הן במישרין (גטו, מחנות, הסתתרות) והן בעקיפין (אובדן כל המשפחה, בריחה או גירוש מארצות הכיבוש הנאצי). רבים משרידים אלו ביקשו לאחר המלחמה להשתקם בישראל או בארצות מעבר לים.

ההגדרה התבססה על שלוש אמות מידה: מי ראה עצמו ניצול שואה בשנים הראשונות שלאחר תום מלחמת העולם השנייה; את מי ראו בני היישוב בארץ כניצול שואה; ואצל מי בערה תחושה עמוקה של תודעה היסטורית וייעוד היסטורי מתוך שהיה עד ראייה לממדי החורבן, והטרגדיה נגעה בו ובמשפחתו באורח ישיר.

ההתייחסות לתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה מקורה בהנחה שזו התקופה אשר בה, יותר מבכל זמן אחר, הייתה הגדרת הניצולים תוצאה של אינטואיציה ישירה, שלא חברו אליה כל השיקולים שנוספו להגדרות מאוחרות יותר.

מספרים ונתוני בסיס

עלייתם של ניצולי השואה לארץ ישראל בשלהי המנדט הבריטי, ומעט מאוחר יותר למדינת ישראל העצמאית, הזרימה לארץ בתוך כתרסר שנים למעלה מחצי מיליון מהגרים בעלי נתונים דמוגרפיים שכל חברה קולטת משתוקקת לשכמותם.

אחדים מנתונים אלה ראויים לתשומת לב. עד מחצית שנות השישים מרבית העולים הניצולים היו בני 15-59. מבין העולים הניצולים שהגיעו בשנים 1946-1948, כ-62 אחוזים היו בני 15-29. משמעותו של נתון זה מרחיקת לכת: הייתה זו עלייה של אנשים

צעירים, המסוגלים להשתלב בהתיישבות, בתעשייה ובכל פעילות כלכלית אחרת. כמו כן, הם היו תוספת בעלת משמעות לכוח הלוהם.² גם מצד השכלתם של העולים הניצולים והתפלגותם המקצועית אנו למדים שהם היו מאגר אנושי בעל איכויות של השכלה ומקצוע עם פוטנציאל השתלבות גדול. בנתוני ההשכלה בולטות מספר עובדות: בהשוואה לבני הישוב הוותיק, שיעור האוריינות בקרבם היה הגבוה ביותר. 97.4 אחוז מבין הגברים ו-92.7 אחוז מבין הנשים ידעו קרוא וכתוב. בהשכלה הגבוהה נפלו עולים אלה אך במעט מבני הארץ הוותיקים (רובם ממוצא אירופי). ברמות הביניים של ההשכלה ניכר דמיון בין העולים הניצולים לבני הארץ: שיעור הגברים בעלי השכלה מעבר לבית הספר היסודי היה 64.4 אחוזים בקרב הוותיקים ו-64.3 אחוזים בקרב העולים הניצולים. בקרב נשים שרר מצב דומה: 61.9 אחוזים מקרב הנשים הוותיקות למדו מעבר לבית הספר היסודי, לעומת 61.8 אחוז בקרב עולות חדשות משארית הפליטה.

ההבדל הדרמטי ביותר קשור בשיעורם של אלו שלא סיימו בית ספר יסודי. לעומת הוותיקים בארץ, שיעור גבוה יותר של עולים ועולות מאירופה לא הצליח לסיים בית ספר יסודי. נראה כי הגילאים הצעירים חדלו ללמוד בראשית המלחמה. לאחריה הם לא יכלו עוד לשוב לספסל הלימודים, ועיקר מרצם הופנה לשיקום חייהם.

ככלל, היה זה אפוא ציבור בעל רמת השכלה שהקלה על קליטתו בארץ. זאת בצד מקצועותיהם: מלאכה ותעשייה; מינהל ופקידות מקצועית; מקצועות חופשיים, כמו רופאים ומהנדסים. מעטים בלבד היו "בלתי מקצועיים" או חקלאים. לפיכך, שיעור המועסקים של

2 לנתונים ולפירוט נוסף: חנה יבלונקה, אחים זרים, יד יצחק בן צבי, ירושלים 1996, עמ' 10-14. ראו גם: מרק דבורז'צקי, "שארית הפליטה בישראל", גשר, 1 (1956), עמ' 83-115; חנה יבלונקה, "עולי אירופה ותורעת השואה", אצל צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), ישראל העשור הראשון, יד יצחק בן צבי, ירושלים 1997, עמ' 42-57. בשנים 1946-1948 הגיעו ארצה כ-70 אלף ניצולים, ובמשך כל התקופה עד 1961 כ-510 אלף עולים ניצולים.

העולים הניצולים (92.1 אחוז) עלה על הממוצע הארצי (91.7 אחוז). עובדה זו בוודאי מורה על מגמת השתלבות חיובית ומהירה בכוח העבודה במדינה הצעירה.

לא ניתן להבין את תהליכי הקליטה המהירים של עולים אלה מבלי להביא בחשבון שרבים מהם התרכזו ביישובים עירוניים במרכז הארץ. שכן, הם הגיעו לארץ בין קבוצות העולים הראשונות, ולחלקם היו קרובים בארץ.³ כל אלה העניקו להם נגישות קלה יותר למוקדי הכוח הכלכליים, התרבותיים והפוליטיים.

ניצולי השואה היו הרוב בקרב העולים שהגיעו ארצה בגל ההגירה המכונה "העלייה ההמונית". מספרם הרב של הניצולים שהגיעו ארצה בולט עוד יותר על רקע קוטנו של היישוב היהודי בארץ ישראל בשלהי המלחמה: כחצי מיליון יהודים בלבד. לא ייפלא אפוא, שהשפעתו של גל מהגרים זה הייתה עמוקה ומתמשכת, והיא מתקיימת גם בימינו אלה.

המרכיב האידאולוגי בהגירה

העובדה שכה רבים מהניצולים בחרו להגר דווקא לארץ ישראל, ומרביתם גם נותרו בה, אינה מובנת מאליה. הימים הם ימי השיא של המאבק הצבאי והפוליטי על עתידה של ארץ ישראל. אם לא די בכך, מרבית העולים הגיעו בעיצומה של מלחמת העצמאות, הקשה במלחמות ישראל, ורבים מבין הניצולים אף נטלו בה חלק. מה היה אפוא הכוח המניע לאותה תנועת המונים לארץ ישראל? ההייתה זו ציונות?

אף שמרבית יהודי אירופה לא השתייכו לתנועה הציונית ערב מלחמת העולם השנייה, מראה המחקר שבמחנות העקורים בגרמניה ובאיטליה הייתה לצינונות השפעה של ממש. בבחירתם של הניצולים

3 ראובן זילברברג, תפרוסת האוכלוסייה בישראל 1948-1972, ירושלים 1973, עמ' 50.

לעלות לארץ ישראל, על אף הקשיים שנזכרו לעיל, ניתן לזהות הצהרת-עמדה ציונית. אין זו הציונות האידאולוגית, שאותה אנו מכירים מן התקופה שקדמה למלחמה, אלא ציונות של תחושת בטן. שורשיה באובדן האמון באמנציפציה ובאירופה בכלל, כמו גם בתחושת ההשפלה העמוקה שחוו בתקופת החורבן. הביטחון שניתן ליצור חיים בטוחים ופוריים בארצות מושבם פחת במידה ניכרת. רבים חשו, שהעדר מולדת היה הבעיה המרכזית בהווייתם כיהודים, והם רצו לבנות את חייהם מחדש בקרב יהודים. זאת ועוד, החיים באירופה של אחרי המלחמה – לאחר חורבן הקהילות שמהן באו – היו רצופים במתחים ופגיעות ביהודים. ניסיון זה סייע להכרעה שיש לבנות את ביתם ולשקם את חייהם בארץ ישראל, בין יהודים ובמדינה היהודית. מכאן שההגירה לארץ ישראל קיבלה משמעות של שיבה הביתה.⁴

בעיני הניצולים נתפסו אנשי ארץ ישראל כאחים. יצחק (אנטק) צוקרמן, מראשי המחתרת בגטו ורשה, היטיב להגדיר עניין זה: "כל אירופה נרדה. ממחנות הריכוז חזרו אזרחי יוגוסלביה, סרבים, קרואטים, הונגרים, יוונים, איטלקים. מי לא חזר? את מי לא פגשנו בגבולות על אדמת אירופה? היה רחוב, היה מספר של בית, הייתה אשה. רק היהודים נדדו לאיזה מקום... רחוק מאוד... שהוא מעבר לימים, מפני שחלמו שנים רבות על ארץ ישראל".⁵ למעשה, רק לציונים הייתה פרוגרמה שהצליחה להעניק תמונת עתיד בעלת משמעות. האידאולוגיה הציונית חברה אצל ניצולי השואה לחוויות האישיות העמוקות ביותר, ואיחדה את לקחי העבר, קשיי ההווה והתקווה לעתיד.

4 שמה של האונייה "אקסודוס" – יציאת אירופה – מסמל את המקבילה ההיסטורית בינה לבין יציאת מצרים. סמלים היסטוריים מכוננים בהיווצרות העם היהודי הפכו כאן לקריטיים.

5 יצחק צוקרמן, יציאת פולין, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1988, עמ' 56. גם שמו של הספר אופייני מאוד. ראו הערה 4.

קבוצות של ניצולים שהיו ציונים בעבר חזרו לארגן את חבריהם מיד עם השחרור. קיומו של היישוב והקשרים עם אנשים מהיישוב – בין שהיו אלה חיילי הבריגדה היהודית ששהו באירופה עם סיומה של המלחמה, שליחי התנועות שהגיעו מאוחר יותר, או המשלחת הארץ-ישראלית הרשמית ליד אונר"א – סייעו מאוד למנהיגות החדשה, כמו לניצולים עצמם, הן מבחינה פסיכולוגית והן באופן חומרי. לעומתם, ניצולים מקרב תנועות פוליטיות, דוגמת הבונד, שלפני המלחמה ניכר רישומן בחיי היהודים בפולין, לא זו בלבד שנתרו בלא הנהגה של ממש, אלא גם לא הייתה להם התמיכה הזאת.

בקרב המנהיגים של שארית הפליטה היו הציונות, המאבק למען חידוש החיים וההכנה לעלייה לארץ ישראל בגדר ניתוב ההשפלה והניהיליזם לאפיקים חיוביים. הישרדותה של שארית הפליטה סיכלה את כוונות הנאצים לסלק את העם היהודי מעל במת ההיסטוריה, ואילו חידוש החיים היהודיים בארץ ישראל סימל את הנקמה האמיתית ברוצחים. ההליכה ארצה וההשתקמות האישית בצד התקומה הלאומית היו אפוא בעלות איכויות תרפויטיות וגם בעלות איכויות של נקמה: נקמת התקומה.⁶

הגאולה האישית, החופפת לגאולה הלאומית – מזינה אותה וניזונה ממנה כאחת – היא מרכיב מרכזי בהקשר המיוחד כל כך של שיקום חיי הניצולים וחדירתם לחברת היישוב ולחברה הישראלית.

6 נקודה נוספת, גם אם מכרעת פחות, קשורה למרד גטו ורשה. מרד זה הפך בעיני ניצולים רבים לסמל המרכזי של ההתנגדות היהודית בשואה. לחימתם של היהודים בוורשה נתפסה כלחימה למען כבוד העם היהודי. בעיני הניצולים לא היה זה מעשה של ייאוש, שכן ייאוש מטבעו משתק עשייה. המרד הצריך מחויבות רוחנית. הלחימה נועדה למען העתיד היהודי, ומטרתה זו הושגה. היא היא מהות הניצחון. אלא שניצולים רבים ראו בקרב בוורשה קרב שלא הוכרע. לדירם, רק עצמאות יהודית בארץ ישראל יכולה להיחשב סיומו המוצלח של המרד. יתר על כן, הסיבות למרד, משמעותו ומנהיגיו נתפסו כולם כציונים. זאת על אף העובדה שלא הייתה זו האמת ההיסטורית המלאה.

שלבים בתהליכי קליטתה של שארית הפליטה בישראל

השתלבותם של העולים הניצולים⁷ בחברה הישראלית הייתה תהליך שנקודות הציון בו הוכתבו על ידי הנסיבות הפוליטיות ששררו בארץ ישראל ובמדינת ישראל והדיאלוג שהתקיים בין העולים לאוכלוסייה הוותיקה בארץ. לפיכך ניתן לחלק את התהליך למספר פרקי זמן:

1945-1948: מאי 1948: שלהי המנדט הבריטי, שיאו של המאבק הפוליטי והסמייצבאי על הקמת המדינה, המפגשים הראשונים עם ניצולי השואה;

1948-1952: הקמת המדינה, מלחמת העצמאות, העלייה ההמונית לארץ;

1953-1959: שנות ההתבססות של המדינה והעולים, המאבק על ההשתלבות;

1960-1966: שנות השקט שלאחר מבצע סיני, משפט אייכמן, הניצולים חוזרים לליבת החברה;

1967-1977: הניצולים – האליטה החדשה;

שנות ה-80 וה-90: העלייה מברית-המועצות (המחכה עדיין למחקר).

הניצולים שהגיעו לארץ התייחדו הן מהעולים האחרים שהגיעו לישראל בשנות העלייה הגדולה והן מניצולי השואה שהיגרו לארצות אחרות. שני גורמים פעלו כאן. האחד: הניצולים שבאו לפני הקמת המדינה וחלק ניכר מאלו שהגיעו בשנים 1948-1950 נטלו חלק פעיל במלחמת העצמאות. האחר: ניצולים אלה השתלבו בקבוצת המייסדים המכוננת. עובדות אלו עמעמו את חוויית הזרות, והעניקו להם את הזכות להפנות תביעות להנהגה בתקופה הראשונית

7 בשיח הישראלי האקדמי הנוכחי קיים מתח בין התיבה "עולים" לתיבה "מהגרים". המושג "עולים" הוא טעון וערכי, אבל בחרתי במודע להשתמש בו, שכן הוא מבטא בצורה נאמנה יותר את תחושותיהם של הניצולים המהגרים לארץ.

להשתלבותם. כמו כן, לעומת הניצולים שהיגרו לארצות אחרות, הם הצטרפו לחברת רוב יהודית.

בכל אחד מפרקי הזמן דלעיל ייבחנו הממדים הבאים: דפוסי הארגון של העולים הניצולים, דפוסי הפעילות הציבורית, מקומה של השואה בדיאלוג של הניצולים עם החברה, מאפייני השיח ומקומם של הניצולים בתחומי התרבות, הכלכלה, ההתיישבות והפוליטיקה.

המפגש בארץ ישראל – 1945-1948

בשנים שעד קום המדינה הגיעו ארצה כ-70 אלף עולים ניצולים; חלקם הגדול במסגרת ההעפלה, שהיתה כרוכה בהסתכנות אישית. מאז אוגוסט 1946 הם נשלחו למחנות הסגר בקפריסין, ושהו שם תקופות ממושכות למדי. רבים מן העולים היו צעירים חברי תנועות נוער והכשרות שהתגבשו על אדמת אירופה. כמעט כל מנהיגי הארגונים הלוחמים בגטאות ובקרב הפרטיזנים הגיעו אף הם ארצה בשנים הללו, ובהם רוז'קה קורצ'ק, אבא קובנר, צביה לובטקין ויצחק (אנטק) צוקרמן. אלה התקבלו בארץ באהבה מהולה בהערצה.⁸ כך לדוגמה דיבר אודותם יצחק שדה, מפקדו הנערץ של הפלמ"ח, בפני פקודיו: "בין הבאים [לארץ] ישנם גם עתירי נכסים הצריכים לתת לנו [הדגשה במקור, ח.י.]... אלה הם מורדי הגטאות... אלה שלא נכנעו גם בגיהנום. גבורה עילאית היא... העם בגולה כרע נפל, אבל הדגל נשאר. את הדגל הזה, הסמוי מעין, הביאו לנו לוחמי הגולה. נשמור עליו בשמם ובעזרתם, ויחד אתם נדרוש מכל יהודי בארצנו את מילוי חובתו".⁹

המפגש הבין-אישי וחותרו הציבורי היו מורכבים הרבה יותר מכפי שניתן לשער מהספרות המחקרית, שנטתה לתארו בצבעי שחור ולבן. הדימוי של הניצולים "האומללים והשבורים",

8 לעתים, במיוחד בשומר הצעיר, גם בחשש מסוים מפני השפעת המלחמה עליהם.

9 יצחק שדה, מסביב למדורה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1989, עמ' 7. השיחה התקיימה ב-1947.

מייצגי עליבותה של הגלות היהודית, לעומת הישראלים "הגאים, המתנשאים והמתנכרים", סוכל משטחיות של ממש. הניצולים ברובם לא היו שבורים, ורוב הישראלים שקיבלו אותם לא היו מנוכרים או מתנשאים. יעידו על כך היטב דבריו של יצחק פוריץ, איש קיבוץ אפיקים, שנאמרו ב־1947:

משהו מרים אותך מעל לחשבונות וחישובים. זהו המומנט של פגישה עם העולים של עכשיו. אחי בני אמי לא זכו לעלות, ובבחור מקובנה ושכלי אני רואה אותם או את שליחם, אשר בפיהם שמו את ברכתם האחרונה לאחיהם שבארץ, את זעקתם ותפילתם. לכן כה יקרו לי אודים מוצלים אלה. הרי הם הביאו לי דרישת שלום אחרונה מבית אבא שחרב, מערש ילדותי שעלתה על המוקד. ושוכח אתה לפעמים כי הם אנשים לא מוכרים לך מתמול שלשום, שרק היום באו אליך. נדמה לך, כי הם בני משפחתך ממש, וכשאתה מטפל בהם ובענייניהם הנך רואה אותם כעניינך, כענייני משפחתך.¹⁰

בדברים אלה הבהיר פוריץ את העובדה שלרבים מבני הארץ היו משפחות שנתרו באירופה: הורים, אחים, בני דודים. תחושות השכול והחרדה לגורלם שררו בכול. זאת לצד תחושות אשם של הפקרה, תחושות רחמים, וגם רגשות בושה על המוות ההמוני והאנונימי. פוריץ, כאמור, לא היה יוצא דופן. כמה מחשובי הסופרים העבריים מדור ילידי הארץ ביטאו אף הם רגשות דומים. עובדה זו יש בה כדי להפתיע נוכח העובדה שמרביתם לא הכירו באופן אישי (בניגוד

10 פרוטוקול הכינוס השלישי למדריכי קבוצות העלייה, 1947, ארכיון הקיבוץ המאוחד (להלן: אק"מ), חטיבה 2, עלייה וקליטה, מכל 11, תיק 2. בפרוטוקול ביטויים רבים נוספים לרגישות כלפי העולים הניצולים. כך למשל סיפר מרדכי ליפסקי שבקיבוץ, תל יוסף, הוחלט שאנשים שחיו במחנות אין משכנים באוהלים.

לדור הסופרים שקדם להם) לא את ההווה היהודית שנחרבה ולא את עולמם של הניצולים שזה מקרוב באו. בכתיבתם של סופרים אלה, כמשה שמיר או יגאל מוסינזון, ניכרה, ומשלב מוקדם ביותר, ראייה מורכבת אמפטית ומעודנת יותר כלפי הניצולים. דוגמה לכך בסיפורו של משה שמיר "הגמגום השני" (1945), שעסק בעולמם של הניצולים באחד הקיבוצים. כך אף אצל מוסינזון בסיפורו "אפר", שמציג העמקה אמפטית לתוך נפשה של הניצולה סוניה, שאיבדה את כל משפחתה בשואה וחשה רגשי אשמה כבדים.¹¹

חשוב מכול, בין היישוב לבין הניצולים התנהל בשנים אלו בעיקר שיח חד-כיווני, שבו האזינו אנשי היישוב לניצולים וקראו את דבריהם מתוך תחושות הלם, שכול ואימה גדולים. ואילו הניצולים חלקם דיברו וחלקם כתבו כמתוך בעירה פנימית. בדברי צביה לובטקין בוועידת הקיבוץ המאוחד ביגור ב־1946 נשמעים הדברים כך: "איני מוצאת מלים כדי לבטא אשר עם לבי... רצוני למסור, לתאר, לספר – למען תשמעו ותשפטו"; ובסייפא של דבריה: "אני יודעת יפה מאז 1966 לתת ביטוי ראוי לאסון הזה."¹² בדומה, דבריה של רוז'קה בפני הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי בראשית 1945: "אשר אספר לכם לא יהי דין וחשבון. תהיה זו דרישת שלום... רוצה אני לזעוק את כל האמת משם, את כל שעבר עלינו, על כל אחד מאתנו – דברים שהנכם ממעטים כל כך לדעת" (ההדגשה שלי, ח"י).¹³

11 משה שמיר, "הגמגום השני", בתוך: שלמה טנאי ומשה שמיר (עורכים), ספר ילקוט הרעים, מוסד ביאליק, ירושלים 1992 (פורסם לראשונה בילקוט הרעים לספרות חדשה, תש"ח); יגאל מוסינזון, "אפר", אפורים כשק, ספריית פועלים, תל אביב 1946. ראו גם: יהודית הנדל, אנשים אחרים הם, ספריית פועלים, תל אביב 1950; שלמה ניצן, צבת בצבת, מוסד ביאליק, ירושלים 1990 (1956). ראו גם את סיפור יחסיו של סופר השואה הידוע יחיאל דינור (ק. צטניק) עם אשתו הישראלית שושנה אשרמן בספרו העימות, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1987.
12 צביה לובטקין, בימי כליון ומרד, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1979, עמ' 190.
13 יהודה טובין ואחרים (עורכים), רוז'קה – לחימתה הגותה דמותה, ספריית פועלים, תל אביב 1988, עמ' 87-96.

הידיעות שנמסרו היו כה יוצאות דופן, כה מבעיתות וכה סוטות ממצבור החוויות שהכירו בני האדם עד אז, עד כי פעמים רבות לא הובן המסר באופן שאליו התכוון הדובר הניצול.

מעל כל אלה ריחפו מצוקות הזמן הקשות. התקופה כולה עמדה בצלו של המאבק הצבאי והמדיני להקמתה של מדינת ישראל. הניצולים ביקשו להטביע את חותמם גם בעניין זה. הביטוי הבולט ביותר לכך מצוי בשיעור התגייסותם ללחימה במלחמת העצמאות. כמחצית מהכוח הלוחם במלחמה זו היו ניצולי השואה שזה מקרוב באו. לעובדה זו הד גם במספר הנופלים מקרבם במלחמה.¹⁴

למרות זאת, במשך שנים רבות לא היה לנתונים דרמטיים אלה הד בשיח הציבורי או במחקר. מלחמת העצמאות נתפסה כמלחמתו של "דור תש"ח", ובתודעה היה דור זה מורכב רק מהנוער הארץ-ישראלי, או במילים אחרות, "הצברים המיתולוגיים".¹⁵

רק בשני העשורים האחרונים, כשפורסמו מחקרים חדשים, התברר החתך של הלוחמים במלחמת העצמאות. כן התברר השיעור הנכבד בקרבות ובקרב הנופלים – הן של חניכי עליית הנוער שהגיעו לארץ ממחצית שנות השלושים, הן של הניצולים שהגיעו לארץ במהלך המלחמה והן של עולי שארית הפליטה שבהם אנו דנים. חתך הלוחמים מנוגד לכל גישה סטריאוטיפית ושטחית בעניין יחסיהם של עולים וותיקים.¹⁶

14 עמנואל סיון, דור תש"ח – מיתוס, דיוקן וזיכרון, משרד הביטחון, תל אביב 1991, עמ' 73-103.

15 לדימוי זה בתודעת בני הדור, כפי שבוטא בתיאור החיילים העולים, ראו למשל: זורבבל גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח, ב, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1957, עמ' 769; יגאל מוסינזון, הוצאת טברסקי, בערבות הנגב, תל אביב תש"ט (1949); אורי אבנרי, בשדות פלשת, הוצאת טברסקי, תל אביב 1949.

16 גבי דניאל, "פטר הגדול", איגרא, 2, תל אביב 1986, עמ' 199-200; דליה עופר, "ותיקים ועולים בעליה ההמונית", בתוך: דליה עופר (עורכת): בין עולים לוותיקים: ישראל בעליה הגדולה 1948-1953, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים 1996, עמ' 7-24.

ממרחק הזמן מתברר, כי הגיוס נתן בידי הניצולים אפשרות לחדור לחברה הישראלית. הדבר היה ככל הנראה ייחודי לקבוצת הניצולים שהגיעה עד סתיו 1948 והתגייסה לצה"ל. לגיוס וללחימה נודעה השפעה מכרעת על קיצורו של פרק הזמן בו חשו עולים אלה תחושות של מהגרים. יתר על כן, במקביל התבססה בקרבם תחושה שהם "בעלי בית" במדינה, וזאת משלב מוקדם במיוחד לאחר הגירתם.

בספרי הזיכרונות שכתבו הניצולים "הישראלים" מוקדש כמעט תמיד חלק לפרק הישראלי בחייהם. בפרק זה מתייחד מקום של כבוד לסיפור לחימתם במלחמת העצמאות. כך למשל בספרו של מרק הרמן, מהרי האלפים עד ים סוף.¹⁷ תיאור זה מבהיר את השניות שמלווה את חייהם של הניצולים בישראל, קיום בו זמני בשני עולמות: הישראלי – התובע התערות בחברה המתהווה, תוך נטילת חלק פעיל בעיצובה – ולצד זאת, זיכרון האירועים הטראומטיים ועיבוד משמעותם לחיים האישיים ולחברה הישראלית בכללותה.

ניתן ללמוד על כך מפועלו של ד"ר אריה באומינגר, לימים ראש המדרור לחסידי אומות העולם ב"יד ושם". באומינגר, ניצול שואה, עלה לארץ ב-1947 והשתלב בהוראה בגימנסיה העברית בירושלים. שם יזם וייסד את החוג הראשון ללימוד שואת יהודי אירופה, בו נכחו באופן קבוע שבעים (!) תלמידים. חוג זה חדל להתקיים עם פרוץ מלחמת העצמאות וגיוסו של באומינגר.¹⁸

פעילות כזו משקפת את הממד הכפול של השתלבות בחברה

17 מרק הרמן, מהרי האלפים עד ים סוף, בית לוחמי הגטאות, תל אביב 1985; מנחם שרמן, מבית הורי ועד ארצי, משרד הביטחון, תל אביב 1989, ועוד רבים.

18 דבר, 8.10.1947, עמ' 3. כך גם בציוריהם של ציירים שתיעדו את השואה בעבודותיהם כבר בשלב מוקדם שלאחר השואה. למשל, אביגדור אריכא, שצייר מיד עם שחרורו ממחנה טרנסניסטריה. מגמתו הייתה תיעוד וגם תרפיה. להרחבה בכל אלה ראו: חנה יבלונקה, "ציירים ניצולי שואה בישראל – היבט נוסף לשתיקה שלא הייתה", אצל שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר ורליה עופר (עורכים), השואה – היסטוריה וזיכרון, יד ושם והמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, ירושלים 2001, עמ' 207-235.

הישראלית ושל מאמצים ללמוד, לזכור ולהנציח את החורבן ואת חייהם של יהודי אירופה. בולטת עוד יותר פעילותם של הניצולים בחברה הישראלית בשני פרקי הזמן הבאים (שכאן יידונו במסגרת אחת): 1948-1952; 1953-1959.

העלייה ההמונית וההתבססות – 1948-1959

עם סיומה של מלחמת העצמאות נפנו הכול לביסוסה של המדינה מן ההיבט האישי, הכלכלי, הדמוגרפי והתרבותי. לעולים הניצולים היה מקום מרכזי בתהליך זה. לצד בולטותם של ניצולים בהגשמת האתוס הצבאי, פנו לא מעטים מהם להגשמת האתוס ההתיישבותי. בתוך שנה הוקמו 53 מושבי עולים.¹⁹ הניצולים גם היו שותפים להקמתם של עשרות קיבוצים.²⁰

הדוחות מביקורים בכפרי עולים מספרים: "עקיר [היום בית אלעזרי; מייסדיו ניצולי שואה מפולין] 31.5.1950, מה נאמר ומה נדבר – עולה על כל המשוער. ההתפתחות החברתית עולה בהרבה על רבים מיישובינו הותיקים... הם כבר מתקיימים בלי מדריך. איש שלהם נקבע כמדריך ועושה חיל... סתריה (31.1.1950), מעולי קפריסין: הישוב הגיע למצב חברתי משביע רצון. אחד הישובים הטובים שלנו. חומר אנושי צעיר. ישנו גרעין חזק של חברים היודעים את דרכם וכאן כבר מושב עובדים [הדגשה במקור, ח.י.]... ג'יאה-אלג'יאה (31.1.1950), צ'כים: 50 ראשי משפחה – הרוצים אתם לדעת חלוציות מהי? צאו לאלג'יה ותאספוה מלוא חופניים".²¹

19 דברי יצחק קורן (מזכיר תנועת המושבים) בכינוס מדריכים ומדריכות במושבי עולים, 14.3.1950, ארכיון העבודה, IV, 307, 1-473.

20 לדוגמה: מגידו, בית קמה, געתון, כפר מסריק, עברון, רביבים, משמר הנגב. קיבוץ לוחמי הגטאות נוסד והוקם רק בידי ניצולי שואה, ללא גרעין "ישראלי" נלווה. קיבוץ זה הוא מהמצליחים ביותר בתנועה הקיבוצית.

21 דוחות מביקורים בכפרי עולים, 7-13 בספטמבר 1949, ארכיון העבודה, 307, IV, 1-272. אלו הן דוגמאות אחרות בלבד.

בשנת 1952 חתמו מדינת ישראל והרפובליקה המערב גרמנית על הסכם השילומים. שילומים אלה ניתנו למדינת ישראל באופן מוצהר לקליטתם של ניצולי השואה, שמרביתם כאמור הגיעו אליה. חלק הארי של הכסף שזרם לישראל שימש לפיתוח הכלכלי של המדינה, שכבת אחת נתאפשר לה לעבור תיעוש ופיתוח מואצים ביותר. תהליך זה גם הוביל לשינויים מרחיקי לכת ברמת החיים של הישראלים.²² חלק מהניצולים קיבלו פיצויים מגרמניה על הנזק שנגרם להם במהלך השואה. הנתונים אודות מקבלי הפיצויים קשים להשגה, אך בסיכום מחקרו כותב ראול טייטלבוים: "בסיכום כולל, תוך ניכוי כפילויות וחפיפות בקבלת הפיצויים, מסתכם מספרם של ניצולי השואה שזכו לפיצוי כלשהו ממקור כלשהו עד 2003 ב-310,000 איש. 190,000 מתוכם קיבלו קצבאות חודשיות שוטפות מגרמניה או מישראל או ממדינות אירופה האחרות. עוד כ-120,000 ניצולי שואה קיבלו במהלך השנים פיצויים חד פעמיים, בעיקר מגרמניה, אוסטריה ושווייץ. בשורה התחתונה, מתוך כ-740,000 ניצולי שואה שהיו ובחלקם עדיין חיים, קיבלו רק כ-42% פיצוי כלשהו ממקור כלשהו. 58% מבין ניצולי השואה בישראל הלכו לעולמם מבלי שקיבלו כל פיצוי".²³

ברפואי השתלבותם של הניצולים בישראל ניכרו שני מישורים מקבילים. מחד גילו הניצולים להיטות רבה להפוך ל"ישראלים", כפי שהם פירשו את הישראליות, ולפעול במישורים השונים של חיי הרוח, הכלכלה והחברה (ביטוי חיצוני לכך הוא רצונם להסיר את המספר שהוטבע בידם במחנות).²⁴ מאידך, הם הקפידו על שמירת

22 מיכאל לנדסברגר, השפעת הפיצויים האישיים מגרמניה על הצריכה והחיסכון בישראל, בנק ישראל, ירושלים 1969.

23 ראול טייטלבוים, הפתרון הביולוגי - שערוריית הפיצויים האישיים לניצולי השואה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2008, עמ' 112.

24 לוועדות העליה במועצות הפועלים מברכמן, מחלקת העליה, השירות הרפואי, 22.7.1946, ארכיון העבודה IV 235, 2595.

הייחוד הקבוצתי, המורשת והשליחות. ביטוי לכך ניתן למצוא במאות התארגנויות של עולים אלה בשנות החמישים על פי עיר מוצא או ארץ מוצא, או על פי תפקודם בתקופת השואה, כגון רופאים ניצולי שואה, ארגון אסירי המחנות וכיוצא באלו. כמו כן, הם היו חוד החנית לתביעות חקיקה, כגון החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם 1950, חוק נכי המלחמה בנאצים 1954, חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה.²⁵ הניצולים גם נטלו חלק פעיל בייסודו ובהפעלתו של מוסד "יד ושם" ושל המוזיאון בבית לוחמי הגטאות.²⁶

בשנות החמישים ניכרה אצל הניצולים בישראל פעילות תרבותית ערה. זו התמקדה בעיקר בספרות ובאמנות. תרומתם של סופרים ניצולים בראשית שנות החמישים והשישים מפתיעה למדי נוכח הצורך לרכוש את השפה העברית ולשלוט בה. מקץ ארבעים שנה יתאר הסופר ניצול השואה, אהרון אפלפלד, בעצב רב את בואם של הניצולים אל התרבות הישראלית:

הייתה לי מין המיה גדולה אל מה שהיה ואיננו... הגעגועים האלה היו נסתרים לגמרי. הדבר המודע היה דווקא הרצון להכות שורשים בארץ, להיות "אחד משלנו". כך נוצר נתק באישיות, מפני שהייתה אישיות כפולה... כל בני דורי יצרו מעין אישיות כפולה – אישיות שחיה מאיזה מקום אחר, שניזונה משרשים אחרים, משפה אחרת, מנוף אחר, מחוויות אחרות, ואישיות אחרת פעלה כאן, הייתה בקיבוץ... הייתה בצבא... ולאמיתו של דבר לא ידענו מהו החלק החשוב – האם אותו חלק שהשארנו מאחור, או אותו חלק שחי פה. הסתגלנו לאתוס

25 חנה יבלונקה, "מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה", אצל אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, מרכז שזר, ירושלים 2000, עמ' 297-317.

26 רוני שטאובר, הלקח לדור – שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים 2000, עמ' 157-262.

הציוני, ושאפנו לאתוס הציוני, אבל החלק הנסתר נמשך לכיוון שונה לחלוטין... בארץ הייתה חברה אידיאולוגית, והיא תבעה מהנערים האלה שבאו, תבעה במודע או שלא במודע, בחוזקה או בעדינות, היא תבעה השתנות. אבל הרצון להשתנות לא בא מבחוץ, הוא בא מבפנים... הרצון להיות בארץ ישראל, להיות כאן עם כל הגוף והנפש, בא מבפנים והיה הרבה יותר חזק מזה שהגיע מבחוץ, ועל כן ההדחקה היא הרבה יותר עמוקה. אני אומר "הדחקה", אבל מיד אוסיף עוד מילה – "השטחה". חלק גדול מבני דורי יצרו אישיות מאוד שטוחה, כיוון שהם הדחיקו את ההיסטוריה שלהם, את השואה. את הבית... הם שיטחו את חייהם, ואין להם זיקה לעומק נפשם. אין להם שפה, כיוון שהם הדחיקו את השפה האוטנטית שלהם לשפת הארץ המדוברת. יש השטחה של אישיות של דור שלם... ואני יודע שבפוטנציה הם אנשים שהיו מסוגלים לחיבור אמיתי עם פנימיותם. הם צמצמו את האופק, צמצמו את אוצר המילים, הפכו את אוצר המילים לפוליטי או לסוציולוגי. כמעט שאין בין בני דורי שבאו אל הספרות... הם באו לכל הדברים, אבל כמעט שלא באו לספרות.²⁷

אפלפלד טען כי החוויה הישראלית, תהא זו אשר תהא, האפילה בקרב מרבית בני דורו על כל חוויה אחרת בה התנסו. התעלמות זו מכל מה שקדם לפרק הישראלי בחייהם של הניצולים רוששה את שפתם. דומה, כי אפלפלד החמיר מדי עם בני דורו. שכן, למרות העובדה שרכישת שפה על כל רבדיה היא לעולם מהתהליכים המסובכים ביותר בתהליכי הכניסה לחברה חדשה, לא מעטים מהעולים הניצולים הצליחו לשלוט בשפה. בשנות החמישים פרסם אורי אורלב את ספרו חיילי עופרת, אבא קובנר פרסם את פנים

27 אהרון אפלפלד, דברים בשיח סופרים, בתוך: העשור הראשון, עמ' 360-361.

אל פנים, וכן ציון תומר חיבר את המחזה הראשון ילדי הצל.²⁸ אך הכולט מכולם בתחום הספרות בשנים אלה היה אפרים קישון, מהגר ניצול שואה מהונגריה, שעד מהרה היה בעל טור סאטירי ב"עיתון הנפוץ במדינה" – מעריב. בטורו הביט קישון בעין חודרת מדויקת וביקורתית אל תוך נבכי החברה הישראלית והממסד, תוך שהוא מחדש ומחיה את השפה העברית, אותה רכש אך שנים ספורות קודם לכן.

דברים אלה מבטאים חדירה אקטיבית ונחרצת לרברים העמוקים של התרבות המתהווה ועיצובה מבפנים. היה זה דפוס שונה מאוד מאבחנותיו של אפלפלד. דפוס זה עולה גם בקרב ציירים וניצולים בשנות החמישים והשישים, שרבים מהם גם זכו להכרה ציבורית רחבה, שהגבירה את השפעתם.

בישראל של שנות החמישים צמחה קבוצת ציירים, רובם ניצולי שואה. על אף שמיעטו להציג יחדיו, וגם לא היה להם מניפסט משותף, הם היו קבוצה נפרדת בנוף הציור הישראלי. אפיינה אותם הערכה הדדית ומלחמה במוסדות ובאישים שהשתלטו על הציור הישראלי בשנים אלה. יותר מכול, הם הציבו תמרור סימבולי שבמרכזו עמדו ארץ ישראל, וחשוב מכך המסורת היהודית. עם ציירי זרם זה ניתן למנות בין השאר את נפתלי בזם, אברהם אופק, שרגא וייל, פנחס שער, שמואל בק.²⁹ נושאים מרכזיים אחרים ביצירתם היו חוויית הפליטות, העלייה ארצה והמעבר משואה לתקומה. שני יסודות ביצירתם חשובים כאן במיוחד: ראשית, התפיסה הלאומית

28 אבא קובנר, פנים אל פנים, כרך א: הצומת; כרך ב: שעת האפס, ספריית פועלים, תל אביב 1953-1955; בן ציון תומר, ילדי הצל, הוצאת עמיקם, תל אביב 1963. קישון עלה ארצה ב-1949. ספרו הראשון היה העולה היורד לחיינו (הוצאת אלכסנדר, תל אביב 1952). הספר הופיע לראשונה בהונגריה, ותורגם לעברית. הספר תיאר את חווייתו של עולה חדש בישראל, תוך ביקורת על החיים הישראליים. ב-1952 כתב קישון במעריב את טורו הקבוע "חד גדיא".
29 עוד בקבוצה: יהודה בקון, יוסי שטרן, משה ברנשטיין, פאול קור, אביגדור אריכא, דן רייזינגר (רשימה חלקית). ראו הערה 18 לעיל.

של השואה, ומתוכה הגדרת שליחותם כציירים ניצולים, המגלים לציבור את הזהות הכללית והמשותפת דרך השואה. זאת ועוד, זהות זו קשורה גם ביסודות ממסורת בית אבא, בסמלים של היהדות. כלומר, נגלית כאן המגמה של התחברות אל העיירה היהודית ושימורה. שוב ניתן כאן ביטוי לאותה שניות שבין שימור מודע של העבר ובין הישראליות החדשה; הליכה אל העבר, שתכליתה חיזוק הקיום הלאומי בהווה.

דוגמה חשובה במיוחד מהווים הציירים שמואל כץ וקריאל גרדוש (דוש).³⁰ אמנים אלה לא התכחשו לפרק השואה בחייהם, אך כיצורים הייתה השואה מצויה בשולי עבודתם האמנותית. הדגש ביצירתם היה פרק "התקומה", הבריאה מחדש במסגרת הישראלית. עבודתו החשובה ביותר של כץ בעניין זה הייתה האיורים לספרים של יגאל מוסינזון בסדרת חסמבה, הסדרה שהוגדרה בין השאר כ"ספר קאלט [ספר פולחן] של כל הזמנים בספרות הילדים העברית".³¹ סדרה זו עם האתוס הפטריוטי שלה עיצבה בקרב ישראלים רבים את הדימוי של הישראלי המיתולוגי בדמותו של הגיבור ירון זהבי.

הגדיל לעשות מכולם דוש בדמות הישראלי שיצר, אותו איש-ילד חובש כובע טמבל, שתלתל חצוף מבצבץ מתוכו, הלבוש מכנסיים קצרים וסנדלים תנ"כיות, אפו סולד, והבעתו לנצח היא זו של תמימות מעורבת בתמיהה ושמץ חיוך עם שפתיו. הנה כך עיצב ניצול שואה, עולה זה מקרוב בא, את דמותו האולטימטיבית של הישראלי החדש, דמות שחרגה אל מעבר לגבולות הארץ. בהגדירו את התופעה אמר דוש:

---

30 שלושה אמנים נוספים חשובים בקבוצה זו הם פאול קור, דן רייזינגר, לימים חתן פרס ישראל, וזאב, מי שהיה שנים רבות הקריקטוריסט של עיתון הארץ. ראו הערה 18 לעיל.

31 ידיעות אחרונות, 7 לילות, 24.11.2006, עמ' 4.

אנו שבויים במשהו שאנו עזרנו ליצירתו... הציבור הישראלי איתר במהירות ביצירתנו את הקומיות היהודית העתיקה והיה מאוד אסיר תודה לנו שהבאנו אותה הביתה ללא השנאה העצמית וללא הייאוש של הגטו. אך קיים גם הפן השני: הרוח של ישראל החדשה שספגה אותנו לתוכה ואפשרה לנו לעגל את התמונה. אנו שייכים לכאן ואנו מאד מאושרים, אולי יותר מדי מאושרים מכדי להמשיך לאורך זמן ביצירה דו מימדית זו. הסימנים לסכנה כבר ניכרים לעין. קרה לי לאחרונה שאנשים באו אלי ושאלו, בעצם מאיפה אתה?³²

או בלשונו של קישון בתארו את דוש: "כוחו: בעצמת הרעיון, לשונו: לשון הסמלים. דוש המציא – אחרי גישושים ולבטים רבים – שפה עשירה של סמלים אשר חסרו בארץ עד הופעתו, ואשר מתעלים כעת לנגד עינינו לערכים לאומיים, נחלתם של כל העם."³³ אין דרך בהירה יותר להעריך את תהליך התרבותי הייחודי שנוצר בישראל עם כניסתם של הניצולים לעולם התרבות והרוח. האווירה שאפיינה את ישראל בשנות החמישים יצרה את התנאים בהם יכלו העולים הניצולים לבטא את עולמם הפנימי, ובכך להשפיע על עיצובה של הזהות הישראלית המתגבשת. עניין זה, ככל הנראה, אין לו מקבילה באף לא אחת מארצות ההגירה האחרות של הניצולים. בהמשך ניתן לראות את חותמם הקיבוצי של הניצולים על החברה הישראלית, תוך שהם משפיעים על תהליך עיצובה של הישראליות. בתקופה השלישית עתידים לחדור לתודעה הציבורית ניצולים מן השורה, שיטלו על עצמם תפקיד חברתי-תרבותי מרכזי בחברה הישראלית.

32 Kariel Gardosh, *Those Funny Hungarians* תיק דוש, מוזיאון תל אביב.
33 קריאל גרדוש, 220 קריקטורות, קרני, תל אביב 1956, מבוא של אפרים קישון, עמ' 3-4.

"קלסטר פנים" וגשר – 1960-1966

ראשיתה של התקופה בלכידתו של אדולף אייכמן ב־23 במאי 1960, לכידה שזעזעה את הציבור הישראלי. לעת לכידתו היו הניצולים כרבע מאוכלוסיית ישראל. במילים אחרות, אחד מכל ארבעה ישראלים ב־1960 היה ניצול שואה. אלה היו השנים שבהן הגיעו מרבית העולים מצפון אפריקה, אך הניצולים כבר היו מעורים בחברה הישראלית. ההיבט החשוב ביותר בתקופה השלישית הוא איחודן של שתי הזהויות של הניצולים: הזהות הישראלית והמטענים שנשארו עמם מימי מלחמת העולם השנייה והשואה. בעקבות משפט אייכמן וחלקם של הניצולים בעדויות שנשמעו באולם בית המשפט, הפכה השואה למרכיב מרכזי בזהותם הלאומית של הישראלים. בזמן המשפט כתב המשורר רב ההשפעה, נתן אלתרמן, כי המשפט העניק למאות אלפי ניצולי השואה בישראל "קלסטר פנים".

כולנו ידענו כי מתהלכים בתוכנו אנשים מן העולם ההוא והדגשה במקור, ח.י. היינו נתקלים בהם יום ברוחב, במשרדים שאליהם נקלענו לרגל עיסוקינו, בחנויות, בשוק, באספות, על גבי זרועו של פקיד שהיה מושיט לנו טופס מבעד לאשנב, על זרועו של אומן גחון על כלי מלאכתו, על זרועה של כרטיסנית הנותנת לנו עודף באוטובוס, היה ניגלה לנו פתאום, מפעם לפעם, למעלה מפרק כף היד, המספר המקועקע והדגשה במקור, ח.י., המספר הכחלחל שנעשה כחלק מתכלת רקמתם של העורקים, המספר הארוך שאינו נמחה לעולם. ידענו כי יש בתוכנו אנשים ונשים מן העולם ההוא, אך דומה כי רק במהלכו של משפט נורא ונאדר זה, ככל שהוסיפו העדים משם לעלות אחד אחד אל דוכן העדויות, נצטרפו בתודעתנו אותן ישויות נפרדות של אנשים זרים ואלמוניים, שעברנו על פניהם פעמים אין ספור, נצטרפו ונתחברו זו לזו עד להכרה פתאומית וברורה כי ישויות אלה אינן רק ציבור של פרטים אלא מהות יסודית

ותקיפה אשר טיבה וצלמה ואימת זכרונותיה שמעבר לחיים ומעבר לטבע, הם חלק בל יימחה מטיבו וצלמו של העם החי שאנו משתייכים אליו... רק בעם היהודי שזורה ומשולבת כיום ישותם של אנשים אלה כחלק שגור ויומיומי של המבנה החברתי [הדגשה במקור, ח.י.]... המשפט שבירושלים הוא שקבע וחשף את תו ההיכר הזה כאחת מעובדות היסוד של ההוויה היהודית הלאומית.³⁴

דברים אלה חשיבותם כפולה. הייתה זו לראשונה הכרה בהיותם של הניצולים חלק מסיפור השואה. עד אז הייתה השואה במידה רבה נחלתם של "ששת המיליונים" בלבד. הניצולים נתפסו כמעט לחלוטין כמושגים של "עולים חדשים". משפט אייכמן החזירם להקשרה של השואה, ובכך אפשר את חיבורם של שני מרכיבי השניות בהווייתם של הניצולים בישראל. אחת התוצאות המיידיות להכרה זו הייתה העובדה שניצולי השואה החלו להיתפס כציבור שבידיו היכולת ליצור את הגשר לגולה שחרכה, כמי שרק בכוחו לברך את המתים חסרי השם וחסרי הפנים ב"ברכת הזיכרון", שבכוחה "שוב הם חיים, ברורים כזעקה באישון לילה במחשבתם של הבריות".³⁵

תגובתם של הניצולים להתפתחויות אלה הייתה דרמטית. לצד התבססותם החומרית, מיקומם במרכז הכובד הפוליטי והתרבותי, בולטותם הציבורית, הוכרה עתה גם מורשתם כנושאי זיכרון השואה ונרצחיה. בעקבות משפט אייכמן הם נטלו על עצמם, בביטחון עצמי רב, כפרטים וכקבוצות, להיות הגשר בחברה הישראלית בין מיליוני היהודים שנספו, מורשתם וחייהם לבין היהודים הישראלים ובין הגולה הדחוויה לחברה הישראלית. אחת הדוגמאות הממחישות עניין זה היא ארגון שתי משלחות

34 נתן אלתרמן, "קלסתר הפנים", דבר, 9.6.1961, עמ' 2.
35 "יומן מעריב", מעריב, 10.5.1961, עמ' 10.

נוער לפולין בשנת 1963. דוגמה בולטת נוספת היא הצלחתו של יוסף גלאון, ניצול מסיגט שבהונגריה, לעצב דרכים להנצחת השואה, שהשפעתן חרגה מעבר לעיר דימונה, שבה החל מפעלו.

נסיעות בני נוער לפולין

פרדקה מזיא, ניצולת שואה מסוסנוביץ ואשת חינוך, שהעידה במשפט אייכמן, והדוקטור ליאו ברנשטיין, יו"ר ארגון הפרטיזנים, יזמו כל אחד בנפרד שיגור של משלחות נוער לפולין. שניהם ביטאו מטרות זהות לתוכניתם: "להפגין כלפי עצמנו והעולם כולו את ההמשכיות והזהדהות של הנוער היהודי עם יהדות אירופה שהושמדה".³⁶

משלחת נוער ראשונה, שהורכבה מ-18 בני נוער גילאי 17-22, יצאה ב-1965. משרד החינוך החליט להמשיך בתוכנית, ומשלחת שנייה ובה 30 צעירים יצאה ב-1966. מטרתה הוגדרה "פגישה עם ניצולי השואה ועם הנוער היהודי, והכרת האתרים הקשורים בחיי היהודים בעבר ובהווה".³⁷ ניתוק היחסים הדיפלומטיים בין ישראל לפולין בעקבות מלחמת ששת הימים הפסיק פעילות חינוכית זו, אבל זו עתידה לחזור בהיקף גדול בשנות השמונים.

יוזמה זו מצביעה בפעם הראשונה על הקשר שבין הרצון לחזק את התודעה היהודית בקרב בני נוער ובין יצירת זיקה וקשר לגורל העם היהודי בתקופת השואה. ניתן לראות בכך ראשיתו של תהליך שבו הולכת ותופסת השואה מקום מרכזי בגיבוש הזהות של הנוער הישראלי. לניצולים תפקיד מרכזי בייזום מפעל זה בשנות השישים ובליווי המסעות משנות השמונים ואילך. דומני שניתן לראות במפעלים אלה, כמו גם בגורמים אחרים, כגון תקופת ההמתנה ערב

---

36 ליוסף שוחט, סמנכ"ל משרד החינוך, מפרדקה מזיא, 10.3.1965, ארכיון מדינת ישראל (אמ"י), חינוך, גל/ 48 /6 /25 /4782; באותו תיק, לשוחט מד"ר ברנשטיין, 29.3.1965.

37 למנהל בית המדרש הממלכתי למורים וגננות מיצחק פרישמן במשרד החינוך 11.5.1966, אמ"י, חינוך, גל/ 48 /6 /25 /782.

מלחמת ששת הימים והניסיון הקשה של מלחמת יום הכיפורים, את התחושה בקרב הישראלים שגורלם אינו מנותק ממהלכה של ההיסטוריה היהודית בגולה.³⁸

יוסף גלאון והנצחת השואה בדימונה

בשנת 1963 התמנה יוסף גלאון, ניצול שואה מהעיר סיגט שבהונגריה, שעלה לארץ ב־1946, למזכיר העיר דימונה, שכשני שלישים מאוכלוסייתה היו יוצאי צפון אפריקה. גלאון כיהן בעבר כמזכיר המועצה המקומית ביקנעם.³⁹ במסגרת תפקידו נפגש עם קבוצות אוכלוסייה ובכללם בני נוער, שאירועי השואה היו רחוקים מתודעתם. גלאון, שהנצחת השואה בערה בעצמותיו, שם לו למטרה "להחזיר את זיכרון השואה והגבורה בתודעתו של הציבור".⁴⁰

גלאון תכנן את אירועי יום השואה במשך שנה תמימה, וגייס לעזרתו אישים שונים ואת מוסדות העיר. ביום השואה 1965 נערכה עצרת ליום השואה באולם קולנוע "גיל" המקומי (גלאון הדגיש בפני בעליו, כי ב"ערב יום השואה אסורים מופעי בידור").⁴¹ במכתב לתיאטרון הבימה, שנה לאחר מכן, הביע גלאון את דעתו על חשיבותה של העצרת בעיר כדימונה ומשמעותה לאוכלוסיית העיר:

38 ראו: ג'קי פלדמן, "את אחי אנכי מבקש": מסעות בני נוער ישראלים לפולין בעקבות השואה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2000.

39 יוסף גלאון, תפקידים ציבוריים, ארכיון העיר דימונה (להלן: ארכיון דימונה).
40 לגבי רבקה ארז, ביי"ס יוספטל בדימונה, מגלאון, 19.4.1966, ארכיון דימונה. בעניין זה יש להזכיר, כי בשלהי שנות החמישים ובראשית שנות השישים תמך מוסד "יד ושם" במאות עצרות זיכרון לשואה בכל רחבי הארץ. ראו: ידיעות יד ושם 17-18 (דצמבר 1958). היה זה מתוך אוריינטציה ביזורית, בשונה מאוד מהריכוזיות שתאפיין את פעילותו בשנים מאוחרות יותר.
41 לקולנוע גיל דימונה מגלאון, 15.3.1965, ארכיון דימונה.

כידוע לכם בהתאם לחוק זיכרון השואה כל רשות מקומית מארגנת עצרת שואה כל שנה. קל הדבר בישובים כמו תל אביב וכדומה, שחלק גדול מהקהל היה לו חלק בשואה (לצערנו). לא כן בעיירות פיתוח, בהן רוב האוכלוסייה באה מארצות שלא ידעו על כל הגיהנום, וקשה להסביר לו את הדבר. לפני שנה עשיתי ניסיון מוצלח בארגון ערב זיכרון לשואה ולגבורה ע"י המחשה – כלומר המחזות חומר ובימויו ע"י תמונות חיות. הדבר השיג את מטרתו. שבועות לאחר ההצגה באו אלי, נוער ומבוגרים משכבות שונות של התושבים, אחדים להודות, אחרים לשאול האם אמנם היו דברים כאלה".⁴²

בספטמבר 1966, בפרוס השנה החדשה, כתב לאנשי החינוך בדימונה. "העם מתרחק כפליים מרישומיה... [התכוון לרישומה]. יש גם חלק גדול מתושבי ישראל שאינם יודעים על השואה". באוקטובר כינס ישיבה מיוחדת בנושא (!) וקרא למורים להתגייס להכנת העצרת.⁴³ התוכנית כללה תערוכה על השואה, שנתקבלה ממוזיאון לוחמי הגטאות, והוצגה בכניסה לבית הקולנוע יומיים לפני יום השואה. למעלה מ-3000 איש ביקרו בתערוכה, "ולדימונה זה הרבה מאד".⁴⁴ הטקס עצמו כלל הדלקת נרות ו"זכור", מסכת על השואה והגבורה, נאומים של גלאון עצמו ושני רבני העיר, והסתיים בשירת "התקווה".⁴⁵ מן החומרים שהותיר גלאון על פעילותו זו עולה, שעיקר פעילותו הייתה מכוונת אל המזרחים אותם פגש בדימונה, ואצלם רצה להחדיר את תודעת השואה. וכך כתב לצבי שגר, ממייסדי מוזיאון לוחמי

42 להנהלת הבימה מגלאון, 2.10.1966, ארכיון דימונה.

43 א.ג.ג. מגלאון, 19.9.1966, ארכיון דימונה.

44 לצבי שגר בקיבוץ לוחמי הגטאות מגלאון, 20.4.1966. ארכיון דימונה.

45 לשמאי רונבלום (אמן הקריאה והמשחק) מגלאון, 2.10.1966, ארכיון דימונה. רפאל קלצקין, מהשחקנים הבולטים ב"הבימה", נעתר לעזור בבימוי לצדו של במאי מקומי, שעבד בתיאטרון היידיש של אידה קמינסקה בפולין.

הגטאות, במכתב תודה על התערוכה שנשלחה על ידו: "אני בעצמי עקבתי במיוחד אחרי תגובתם של הנוער מבני עדות המזרח וילידי הארץ אשר לא יודעים על השואה, וההתרשמות הייתה עמוקה, וזה נתן אותותיו גם בשעת העצרת לשואה שארגנו... הייתה השתתפות המונית (ולצערנו לא יכולנו לתת כניסה לכולם מפאת חוסר מקום) והזדהות מלאה".⁴⁶

וכך גם כתב לגדעון האוזנר לקראת העצרת של שנת 1969, שבה ביקש ממנו להופיע כמרצה: "דימונה היא עיירה בה רוב התושבים הם מארצות האיסלאם. למרות זאת במשך 4 השנים האחרונות מצאנו את הדרך הנאותה להחדיר תודעת ה'זכור' בין התושבים, ובעצרות השואה שמתקיימות כל שנה משתתפים המונים".⁴⁷

ניתן לומר כי "מדימונה יצאה תורה", שכן גלאון הפך יועץ לעצרות יום השואה בנגב. ב־1968 הפנה "יד ושם" רשויות מקומיות בנגב לגלאון כדי לקבל הדרכה כיצד להכין עצרת זיכרון ליום השואה.⁴⁸ משתתפי העצרת מדימונה הוזמנו להופיע בערד, אשדוד, בת ים, רמלה ואפילו תל אביב,⁴⁹ וכך הפכה דימונה לסוכנת של עיצוב זיכרון השואה והנצחתה במרחב הגאוגרפי.

הרצון לשלב את בני הנוער המזרחים בעיצוב תודעת השואה והנצחתה בא לידי ביטוי גם בין אנשי הינוך שעסקו במפעלי הנצחה בעקבות משפט אייכמן. בתוכנית שעיצבה ועדה במשרד החינוך בשנת 1964, בה היו חברים חנוך רינות, גדעון האוזנר ויעקב שריד, נכתב שהמטרה היא "העמקת היסודות ההזדהותיים, מצד אחד, ומצד שני הכנת הנושא הנ"ל [שואה] לתהליך של לימוד סדיר בבתי הספר".

---

46 לעיל, הערה 44. למכתבו של גלאון צורף סך של מאה לירות, תרומה למוזיאון. לגדעון האוזנר מגלאון, 6.2.1969, ארכיון דימונה.
47 לרשות השידור – קול ישראל מגלאון, 24.5.1968, ארכיון דימונה.
49 לבנימין ערמון מנהל המחלקה להנצחה והסברה יד ושם מגלאון, 25.3.1968, ארכיון דימונה. "יד ושם" אף העניק באותה שנה תמיכה כספית של 400 לירות לגלאון.

בתוכנית נכללו שני מרכיבים: "תינתן תשומת לב לקהילות מעדות המזרח [...]"; יושם דגש על היצירה התרבותית החברתית הרוחנית והכלכלית לפני החורבן".⁵⁰

משמעותן של הנחיות אלה ברורה. תחת כנפיה הרחבות של ההסכמה הלאומית שהתגבשה סביב משפט אייכמן, יש להכניס את עדות ישראל שהשואה אמנם לא הייתה אירוע ממשי בביוגרפיה שלהן – אבל ללא ספק המשפט הותיר את רישומו אף עליהן. בולטת מרכזיותם של הניצולים בתהליך, אם כמקור מידע בתהליך ההכנה ואם כמקור לעירור רגשי של התלמידים. על אף ייחודו של סיפור דימונה, אין הוא סיפור יוצא דופן בהקשרם של דפוסי הזכירה וההנצחה הישראליים בכללותם באותה תקופה. עצרות רבות היו פרי יוזמתם של ניצולי שואה, חדורי רצון ותחושת שליחות לחנך את הנוער להמשיך במצוות ה"זכור". הם יזמו אנדרטות, מוזיאונים, פעולות חינוכיות ומפעלי תיעוד אינטנסיביים.⁵¹

אם כן, מבחינת העמקת התודעה הציבורית האישית של השואה, נודעה השפעה ניכרת למשפט אייכמן על הניצולים והחברה הישראלית בכללותה. בהקשר הזה יש להוסיף את רישומם של ימי ההמתנה ערב מלחמת ששת הימים ואת התדהמה וחווית האובדן והכישלון של מלחמת 1973. האווירה הציבורית בשנים אלה היתה כר פורה לדיון חוזר ונשנה בקיום המיוחד של היהודים, ובכלל זאת היחסים בינם לבין שכניהם ויחס העולם אליהם בהווה ובעבר. בשנות השבעים והשמונים חלקם של הניצולים בעיצוב זיכרון השואה, במחקר השואה ובמערכת החינוך ילך ויגדל, והמציאות החברתית והפוליטית בישראל תזין מעורבות זו.

50 התייעצות על מפעל אימוץ הקהילות ע"י בתי ספר, 24.4.1964, אמ"י, חינוך, גל/3/6/22/4767.

51 חנה יבלונקה, מה לזכור וכיצד?

סיכום

בפתח ספרו של בני וירצברג, ניצול שואה באלטונה שבגרמניה, מגיא ההריגה לשער הגיא,⁵² מופיעות שתי הקדשות המסמלות את שתי זהויותיו: "מציבה לזכר אבי ואמי היקרים שנרצחו באושוויץ, וגל עד לחברי שנפלו במלחמת הקוממיות". היה זה מספרי הזיכרונות הראשונים שפורסמו בישראל, והוא נתן מקום זהה לחוויית השואה ולחוויית ההגירה לארץ והיטמעות בנופיה הפיזיים והאנושיים: שתי חוויות רבות עוצמה בחייהם של הניצולים שהיגרו לישראל.

סיפורם של הניצולים בישראל הוא סיפור יוצא דופן של קבוצת מהגרים גדולה, שבעברה טראומה חסרת תקדים בתולדות האנושות, הגיעה למדינה חדשה בשלבי היוסדה, וכבר ברור הראשון הפכה למעצבת של התרבות הלאומית. בתוך כך זהו סיפורם של מהגרים, זה מקרוב באו, שתרגמו את אסונם לאנרגיה בונה, ואת אירועי עברם הקשים הפכו למנוף ליצירתה של תרבות לאומית בארצם החדשה. השיח הציבורי הישראלי נטה לאפיין את הניצולים כקבוצה מצולקת, "מעוטרת" בכל פגמיו של היהודי הגלותי החלש והסתגלן, הנגרר אחר האירועים במקום ליזום אותם. לצד כל אלה קנתה לה אחיזה גם התפיסה, שלפיה מרבית הניצולים בחרו לשתוק באשר לעברם.

העובדות טופחות על פני כל הטענות הללו. העולים הניצולים, שהיו ברובם צעירים, יודעי קרוא וכתוב, הניחו בישראל תשתית רחבה לביסוסה של החברה הישראלית בכלכלה, בכיטחון, בתעשייה, בהתיישבות ובאופן מפתיע גם בתרבות. עלייה זו גם לא שתקה! ההפך הוא הנכון: עליית הניצולים עסקה באופן אינטנסיבי ונרחב בעיצוב זיכרון השואה ותיעודה, עד שזו הפכה למרכיב מרכזי בזהות הלאומית הישראלית. מעתה ואילך השתלבו אצל הניצולים שני המרכיבים המרכזיים בחייהם, השואה ומדינת ישראל, והם הפכו

52 בני וירצברג, מגיא ההריגה לשער הגיא, מסדה, רמת גן 1967.

להיות קבוצה חברתית מובילה בחברה הישראלית. במעמד זה הם היו מי שהובילו את יוזמת מסעותיהם של בני הנוער לפולין, את עניין העדות האישית בפגישות עם הנוער הישראלי, את מפעלי הנצחת הקהילות, את הכנסתה של השואה כנושא חובה בתוכנית הלימודים ובבחינות הבגרות. בפעילות רחבת היקף זו הפכו ניצולי השואה בישראל כציבור לאחת הקבוצות המכוננות ביותר בשיח הציבורי הישראלי.

השוואה בזהות הקולקטיבית ובתרבות הפוליטית בישראל

אליעזר בן-רפאל

על השוואה, שנאת יהודים והחיים בתפוצות

במהלך ההיסטוריה הארוכה של העם היהודי ידעו יהודים פרעות, השמדות ורדיפות אין-ספור. ואולם, השוואה היא האירוע הדרמטי ביותר שפקד את העם ומן האירועים הדרמטיים ביותר שהתרחשו בהיסטוריה האנושית בכללה. לפיכך, חותמה ניכר בגילויים רבים של ההוויה היהודית עד עצם היום הזה. בין היתר, ובמיוחד, השוואה הייתה גורם חשוב בהקמת מדינת ישראל ובהכרה בה מצד אומות העולם. מכאן, שנודעה לה השפעה מובהקת מאוד על עצם התרבות הפוליטית הישראלית.

ככלל, השוואה הציתה מהפכה של ממש בתודעה הקולקטיבית של היהודים באשר הם. מעבר לזוועה הכרוכה בה, היה כאן צירוף נסיבות שלא יכול היה שלא לגרום לכל יהודי תדהמה חריפה ועמוקה. ואמנם, הנאצים הכריזו שהשמדת היהודים היא אחת המטרות העיקריות של מלחמתם, והם גמרו אומר לתכנן ולהוציא אל הפועל בצורה שיטתית את המטרה הזאת. כל זאת, לאו דווקא במסגרת של מלחמת דת, כיבוש שטח או כל יעד אינסטרומנטלי אחר, ומבלי שליהודים עצמם היה חלק כלשהו – ישיר או בלתי ישיר – בהכרזה זו של מלחמה טוטלית נגדם. הם סומנו ל"הסרה" מתוך שנאה חד-צדדית טהורה ומוחלטת. כאמור, עצם המצב של רדיפות, קיפוח ואפליה מוכר ליהודים מהניסיון שלהם בעולם הנוצרי ובמרחב המוסלמי במשך מאות בשנים. במונותאיזם הנוצרי, שצמח מתוך היהדות, התפתחה

התפיסה שהתאולוגים הנוצרים כינו "התאולוגיה של החילופין" (The Theology of Substitution). לפי תאולוגיה זו, מאז הופיע ישו, נאמניו הם ממשיכייה של האמונה האמיתית, ולפיכך גם "העם הנבחר" האמיתי. מבחינה זו, המשך הקיום של היהודים הוא בפני עצמו מעין כפירה בעיקר והתגלמות הרוע. פירוש הדבר, כי מעצם העובדה שמשורותיהם יצאו נשאי הדת החדשה, נעשו היהודים למטרה של עוינות ללא כפרה מצד הנוצרים, ומבלי שלהם עצמם ככלל היה איזה שהוא חלק בכך.

הבנה דומה מופיעה גם ביחסו של האסלאם ליהדות. אף האסלאם התפתח בהשפעת היהדות, וגם מבחינתו עצם הסירוב של היהודים לקבל אותו ורבקותם בספר הקדוש שלהם הם בגדר בעיה. המוסלמים הרחיקו עד כדי לקבוע שספרם הקדוש – הקוראן – הוא ספר הקדוש האמיתי, והתורה של היהודים אינה אלא סילוף, המכוון על פי עניינם. חכמי האסלאם גיבשו קביעה זו לכדי "התאולוגיה של הסילוף" (The Theology of Falsification). על כל פנים, בדומה למה שאירע במגעי היהודים עם הנצרות, ליהודים לא היה חלק כלשהו בפנייה של האסלאם נגדם.

אם כן, אפשר לזהות קודים עמוקים בתרבות הנוצרית ובתרבות המוסלמית, המסבירים את הלגיטימיות של שנאת היהודים באותם מרחבים לאורך השנים. מהדורה נוספת של דפוס זה הכרנו אצל מרטין לותר, שניסח תוכנית תאולוגית לפילוג הנצרות מתוך התקרבות מסוימת לסמלים יהודיים-תנ"כיים, ופיתח בסופו של דבר עוינות קיצונית כלפי היהודים, כשהם סירבו לקבל את תורתו.

אמנם, עם הכניסה למודרנה והתפתחות החילוניות נחלשה העוצמה החברתית של הקודים הללו, אבל אנו גם יודעים עד כמה קודים תרבותיים משנים עברו ממשיכים להשפיע מעבר לטרנספורמציות של חברות. דומה אפוא שקיימת זיקה בין השנאה של הנאצים ליהודים ורצונם הנמרץ להשמידם ובין אטביזם אנטי-יהודי, מורשת הנצרות. אבל להבדיל מהנאצים – לפחות ברמה של

ההצדקה העצמית המוצהרת – לא דובר מעולם בעולם הנוצרי או המוסלמי על "החובה להשמיד את היהודים באשר הם". אכן, הן האסלאם והן הנצרות נתנו ליהודים את האפשרות להמיר את הדת על מנת להישאר בחיים, גם בשעה שרדפום ביותר. בכך מזדקרת השואה כאירוע יחיד במינו – אירוע מכוון במלוא מובן המילה.

לא ייפלא אפוא, שהשואה נחרטה לדורות בזיכרון הקולקטיבי היהודי; זיכרון של הוויה שבה הוכרזו היהודים כ"לא בני אנוש", כאויב גנטי ומטפיזי; זיכרון של אסון שנפל עליהם ללא כל סיבה נראית לעין ובדמות של מפלצת חבויה מהעבר, שהתפרצה להווה. הזיכרון לא יכול להשלים עם חזרת הזהות הקולקטיבית היהודית למה שהייתה תמול-ששום. המפגש עם אותה מפלצת בלב העולם המתורבת מחייב בהכרח ראייה חדשה של הקיום היהודי כלפי העולם הלא יהודי. דרישה זו חלה על יהודים דתיים כמו על יהודים חילוניים; על אלה שחשים מחויבים להלכה ואלה שבחרים בגישות אחרות לכיבוד אלוהי ישראל; אלה היושבים בציון ואלה שמעדיפים את הפזורה בקרב ישויות לאומיות אחרות.

ואולם, מהפכה תודעתית זו מודגשת באופנים נפרדים בקרב חוגים שונים על פי אופי זיקתם ליהדות. יש מי שרואה בשואה בעיקר ביטוי של הרוע האוניברסלי, שיש להילחם בו בכל מקום בעולם. על פי גישה זו, השואה היא המקרה הקיצוני על פני רצף, הכולל הריגות המוניות והטלת פצצת האטום על ערי יפן. אחרים רואים בשואה פסגה של ההיסטוריה הטראגית של העם היהודי מחוץ למולדתו – הקצה הגמור של היות היהודים "לא במקומם", "בנכר". אחרים מקוננים על פשעי ישראל כלפי אלוהיו, שהביאו על היהודים עונש משמים. כמו כן, יש יהודים המבכרים ניתוח היסטורי וסוציולוגי, המביט על השואה מפרספקטיבה ביקורתית, הדנה בתנועות הפשיסטיות בעולם קפיטליסטי-בירוקרטי. מכל מקום, זיכרון השואה עצמו היה לנכס מקודש של עם ישראל באשר הוא, זיכרון העושה אותו ל"עם אחד בעל גורל אחד".

ואולם, על אף הלקח הזה, נשארו רוב היהודים בתפוצות, ולא הסיקו ממה שעבר על העם שמוטלת עליהם חובה להצטרף למפעל הציוני; רק מיעוט מקרב יהודי התפוצות הגיעו לישראל. לאותם יהודים שבנו את חייהם בקרב הלא־יהודים מזדקרת אפוא בעיה אקוטית למדי: עליהם להתמודד עם השאלה, "איך לחיות בין לא־יהודים ולחלוק עמם זהויות לאומיות משותפות לאחר מה שלא־יהודים – אמנם אחרים, אך בכל אופן שייכים לאותו כלל של "לא־יהודים" – חוללו להם? שאלה זו אינה אקדמית. היא חלק מהתלבטויות היום־יום אצל לא מעטים, והיא עוטפת את יחסם לסביבתם במידה של חשדנות. אצל אחרים היא אינה שייכת לשגרת החיים, אך היא עלולה להתעורר כל אימת שמתרחש אירוע המזכיר רדיפות והכפשות, בפועל או במרומז. על כל פנים, ליהודים רבים בתפוצות (ובייחוד אצל חילונים) הייתה השואה לציר מרכזי של זהותם היהודית. היא עומדת לעתים מאחורי תמיכתם הבלתי מותנית במדינת ישראל, ובעיניהם, מאבקה של ישראל עם שכניה נוגעים במישרין להישרדות הקולקטיב היהודי בכללו.

גם בישראל היה זיכרון השואה לסמל מרכזי של ההווה הישראלית הלאומית. אולם, אם בחוץ לארץ מסמנת השואה את הדרך המפותלת והטראגית של ההיסטוריה היהודית, בישראל מקבלת השואה משמעויות מאוד שונות.

מיסוד זיכרון השואה

במשך שנים לא מעטות הייתה קיימת ביישוב ובמדינת ישראל מעין טינה על יהודי התפוצות, על אשר לא נשמעו כביכול לאזהרות הציונים מפני הפורענות העלולה להתרחש באירופה, ולא נענו לקריאה לעלות לארץ. אכזבה זו הייתה מעוגנת בשכנוע פנימי, שיהדות הגולה חשופה לסכנות האנטישמיות, ואינה ערוכה לעמוד מול רודף המבקש לפגוע בה. לפיכך, כשנודע ליהודים בארץ אודות השואה, לא מעט מהם ראו את אחיהם בגולה כ"צאן המובל לטבח".

רבים ראו באירועי השואה טרגדיה של אנשים שעמדו בחוסר אונים מול משמידיהם. אמנם גורלם עורר חמלה עמוקה בקרב יהודי ארץ ישראל, אבל חמלה זו הייתה מתובלת בכעס על הקורבנות, ולא רק בזעם על הנאצים.

באווירה זו, אשר שררה בארץ אחרי מלחמת העולם השנייה, רבים מן העולים מקרב שארית הפליטה נרתעו מלהרחיב את הדיבור אודות האירועים שעברו. הם התבטאו אודותם בצורה לקונית, וזאת גם במסגרת המשפחות שהקימו ועם ילדיהם. הם לא רק חששו לעורר זיכרונות כואבים, אלא גם היו מודעים לכך שהדברים לא יוכנו, וכי אין טעם לתת להם פומבי. הנסיבות התרבותיות-חברתיות בארץ היו בלתי מתאימות לכך, בשעה שעדיין שררה הרגשה חזקה שהשואה הייתה לא רק מעשה השמדה שכמוהו לא קרה מעולם, אלא שעצם הדבר הוא חרפה המכתימה את הכבוד הלאומי היהודי.

משפט קסטנר בשנות החמישים הביא לידי ביטוי את ניגוד התחושות סביב השואה. כזכור, קסטנר היה עסקן ציוני בהונגריה וניצול שואה. הוא התקבל בארץ למשרה במשרד ממשלתי, וכן התכונן לקריירה פוליטית במפא"י, ואז הואשם על ידי עיתונאי מן הימין כי שיתף פעולה עם הנאצים בהונגריה בזמן המלחמה. קסטנר פתח במשפט דיבה, והדיונים המשפטיים נמשכו שנים אחדות. במשך תקופה זו, גורמים ימניים מזה וכנעניים מזה תמכו נמרצות בעיתונאי, וקסטנר הפך ממאשים לנאשם. המשפט עצמו היה כעת לבירור מקיף בין כותלי בית המשפט אודות שואת יהודי הונגריה. בסופו של דבר מצא השופט את קסטנר אשם בשיתוף פעולה עם הנאצים, ופסק דין זה פתח פולמוס מרכזי בזירה הציבורית בישראל. קסטנר לא ויתר, ופנה לערעור. אולם, במהלך שמיעת הערעור שלושה פעילי ימין רצחו את קסטנר (4.3.1957). רוצחים אלה הועמדו לדין באשמת רצח והשתייכות לקבוצת מחתרת קיצונית. רק לאחר מותו של קסטנר קבע ברוב דעות בית המשפט העליון, כי הוא לא ביצע פשע כלשהו בהונגריה בזמן השלטון הנאצי. לפי פסק הדין, אין לראות בו משתף

פעולה עם רודפי ישראל ואדם שמכר את נשמתו לשטן, כאמור בפסיקה הקודמת. עם זאת, הפרשה עצמה חשפה את ההתייחסות הדו־ערכית של ישראלים רבים – קיצוניים יותר וקיצוניים פחות – ליהודי הגולה ולשואה.

אולם, לא ארך הזמן והגישה לנושא השואה החלה להשתנות. מקרב הניצולים החיים בארץ עלתה במשך הזמן דרישה ברורה להשמיע את קולם מבלי להיות מושתקים על ידי הסביבה. אף השילומים מגרמניה השפיעו, וההצדקה העצמית לקבלתם הובילה לדיבור על מה שקרה. בכמה מקומות היו יוזמות להנציח קהילות שאבדו. כבר ב־1949 הוקם בקיבוץ לוחמי הגטאות מוזיאון השואה הראשון בעולם. את המוזיאון הזה, כמו את הקיבוץ עצמו, ייסדו ניצולי שואה, שחלקם היו חברי מחתרות בגטאות ולוחמים ביחידות פרטיזנים. המוזיאון קרוי על שם המשורר והמחנך יצחק קצנלסון, שעסק בחינוך בגטו ורשה ונספה באושוויץ. התערוכות שבמוזיאון מציגות את חיי היהודים בגטאות ובמחנות, ועומדות על חלקן של התנועות והקבוצות שהתנגדו לנאצים. ב־1953 הוקם מוזיאון "יד ושם" בירושלים על יסוד חקיקה של הכנסת. הוא נועד להנציח את זכרה של השואה וללמדה לדורות הבאים. המוזיאון משקיע את עיקר מאמציו בתיעוד מאורעות השואה, באיסוף חפצים ומסמכים, בגביית עדויות על השואה ופרסומן, באיסוף שמות הנספים בשואה והנצחתם – פעילות ענפה של מחקר וחינוך. המוסד גם הוסמך להעניק את התואר "חסיד אומות העולם" ללא־יהודים שהצילו יהודים מידי הנאצים, והוא מנציח את זכרם.

אם כן, על אף כל ההסתייגויות האידאולוגיות והאחרות, חדרה לחברה הישראלית ההכרה שאין להמעיט בחשיבותה ההיסטורית של השואה מבחינת העם היהודי בכללו והעם היושב בציון בפרט. לאור הכרה זו, שגברה והשפיעה, הונהג יום זיכרון לשואה על ידי הכנסת בחוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, תשי"ט-1959. זהו נוסח מחדש להחלטה מ־1951 להנהיג יום זיכרון, "יום השואה ומרד הגטאות",

החלטה שלא הייתה בגדר חוק. יום הזיכרון צוין גם בחוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם תשי"ג-1953 (אתר ממשלתי 25.8.2010), אבל ב-1959 התקבל חוק ייעודי ל"יום הזיכרון לשואה ולגבורה", כפי שתבעו ארגוני ניצולי השואה. יום זה כולל שתי דקות דומייה בכל רחבי הארץ, ומתקיימות בו אזכרות, עצרות וטקסי התייחדות בבתי עלמין, במחנות צבא ובמוסדות החינוך. הדגלים על הבניינים הציבוריים מורדים לחצי התורן, ותוכניות הרדיו והטלביזיה מוקדשות לנושא השואה. גם בתי השעשועים והקולנוע סגורים על פי חוק.

מבחינת התכנים של יום השואה, שררה תחילה הגישה שיש להדגיש את הגבורה של מי שנאבקו בנאצים. אולם במהרה התגבשה הראייה שבזיכרון השואה כלולים כל אלו שעמדו בוועות המלחמה וקידשו את החיים – ילדים, זקנים ואחרים. התאריך נקבע (כבר ב-1951) ליום כ"ז בניסן, שישה ימים לאחר תום חג הפסח ושבוע לפני יום הזיכרון לחללי צה"ל. תאריך זה מציין את ראשית מרד גטו ורשה. מועדו, שמונה ימים לפני יום העצמאות, מסמל ומדגיש את המעבר מן השואה אל "תקומת ישראל".

המודעות הקולקטיבית של יהודי ישראל לנושא השואה גברה ביתר שאת כשנחטף ב-1960 אדולף אייכמן, מאדריכלי השואה, והובא לישראל על מנת לעמוד במשפט פלילי פומבי במדינת היהודים. כידוע, לאחר משפטו ב-1961 נידון פושע זה למוות והוצא להורג, אך ההשפעה הייתה בעצם המשפט. במשך חודשים ארוכים עמדו עשרות עדים על הדוכן וגוללו אירועים רבים שאייכמן יזם או היה מעורב בהם. התמונה הכוללת שנתקבלה והמטען הרגשי שבא לידי ביטוי פעלו למסד את הזיקה של העם היושב בציון לטרגדיה של יהודי אירופה, וישאירו את אותותיהם על החברה לשנים רבות. נעשה ברור לכול, שהשואה היא אחד הגורמים המרכזיים שהביאו להקמת המדינה ולהסכמת אומות העולם לכך; שהלגיטימיות של מדינת היהודים שואבת מהטרגדיה הזאת, בגלמה הלכה למעשה את האמירה "לעולם לא עוד". במהלך השנים גם הונהגו מצעדים

של בני נוער (לרוב בכיתות י"א) ושל חיילים באושוויץ-בירקנאו, ומוסדו טקסים ממלכתיים באתרי המחנות. דפוסים אלה הפכו את השואה לחלק ממערכת החינוך והסוציאליזציה הפוליטית של הנוער הישראלי, והציבו הוויה השואבת מההתנסות הטראגית של יהדות התפוצות.

מצד שני, במשך השנים הייתה החברה הישראלית לחברה בעלת מאפיינים רבת-תרבותיים ואינדיבידואליסטיים (Ben-Rafael and Peres, 2005). הציבור נהיה רגיש יותר לנרטיבים של יחידים שאינם נמנים בהכרח עם דור ה"מייסדים" או "גיבורי מלחמות ישראל". סיפורי חיים שמקורם סביבות חברתיות שונות הלכו ותפסו מקום רב יותר בתקשורת בשל העניין שעוררו בקרב הקוראים או השומעים. אף האירועים שקרו לניצולי שואה היו לנושא שרבים ביקשו להכיר. ברקע הדברים, ישראלים רבים החלו "לחפש שורשים" ולגלות עניין בתולדות החיים של סבים וסבתות וגם בני משפחה רחוקים יותר. מתוך כך, בנים ובנות של ניצולים ואף נכדיהם ונכדותיהם מזדהים כ"דור שני" או "דור שלישי" לשואה (ראו: פורום 1.7.2010).

למרות כל אלה – ואולי בשל כל אלה – דעות ופרשנויות שונות המשיכו לעמוד אלה מול אלה, והם באו לידי ביטוי בוויכוחים אידאולוגיים ופוליטיים. הדבר נכון גם בין הישראלים לבין עצמם, ולא רק בין היהודים הישראלים לבין יהודי התפוצות.

השואה כעובדה ישראלית מאותגרת

ואמנם, הזיקה לשואה הייתה לאחד מסימני ההיכר של הזהות היהודית הישראלית. השואה קיבלה מעמד של אירוע מכונן, הנושא משמעות סימבולית ליחסה של החברה היהודית-ישראלית לעולם היהודי. הדבר מעניק ממד דרמטי לקיומה של חברה יהודית לאומית-ריבונית, הרואה עצמה חלק של העולם היהודי. אפשר אף לומר, שבעצם ההכרה בשואה והגדרתה כאירוע אולטימטיבי של הקיום בתפוצות מציגה התרבות הפוליטית בישראל את הקיום הישראלי

הריבוני כפיתרון לדילמות הקיומיות של יהדות התפוצות. הכוונה היא לעובדה שהיהודים הנם בכל מקום, זולת ישראל, מיעוט התלוי ברוב לא יהודי – ויהיה יחסו של הרוב כלפי היהודים ידידותי ככל שיהיה בנסיבות שונות.

ברור שלרוב המכריע של יהודי התפוצות כיום תפיסה אחרת אודות תנאי החיים שלהם. הם מהווים במקומות רבים קבוצה מבוססת ובעלת הישגים רבים; חיייהם הקהילתיים מאורגנים סביב מוסדות תרבותיים או דתיים; הם מעורים בחיי הציבור של חברותיהם. ככלל, רבים נהנים מהיותם חלק של חברה דמוקרטית וליברלית, שבה הם יכולים לכטא את יהדותם באופן חופשי. יהודים אלה – שרבים מהם חילוניים – יודעים גם לכבד את זכר השואה, ויכולים לשאוב מתושבי ישראל היהודים חלק נכבד של סמלי היהדות העכשוויים שלהם: העברית היא השפה היהודית העיקרית הנלמדת בבתי ספר יהודיים; שירים וריקודי עם ישראלים מציינים אירועים חגיגיים בקהילה; המנון התקווה היה להמנון כללי-יהודי. כמו כן, מפעלים בארץ המבקשים את תמיכתם נענים לא פעם ברוחב לב – מבחינה כלכלית ומבחינות אחרות. ככלל, רבים מהם חשים סולידריות של ממש עם ישראל, ונותנים גיבוי פוליטי לענייניה של מדינת ישראל. מכל מקום, תחושתם היא שישראל היא אמנם אחד הפיתרונות לקיום יהודי, אך לא בהכרח הפיתרון היחיד. להשקפת רבים מהם, השואה היא אכן אירוע שיא במרטירולוגיה היהודית בקרב העמים, אך היא גם שייכת לשרשרת מעשי העוול שחוללה האנושות במהלך ההיסטוריה.

ואולם, הן בקרב יהודי התפוצות והן בין יהודי ישראל מתרוצצות גישות שונות, המפרשות אחרת את פשר השואה. הדיון בנושא זה מצריך ניתוח מעמיק ומקיף, אולם במסגרת זו נתמקד בהבדלים העיקריים בקרב הישראלים. מחקר שערך רונן פרידמן (1997) על משלחות נוער שיוצאות לאושוויץ מגלה הבדלים ניכרים בטקסים שהתלמידים מקיימים במקום. ההבדלים נוגעים הן באופן שבו

נערכים הטקסים והן בתכנים המועברים בהם. כל המשלחות נוטות לתת פרשנות ציונית לשואה: חשיבותה של מדינה יהודית ריבונית ובעלת כוח מתוך העובדה שהיא המקום היחיד שבו היהודי איננו תלוי בלא־יהודי, ושבו לעולם לא תוכל להתרחש טרגדיה דומה. בטקסים אלה מדגישים בתי הספר העירוניים החילוניים, שמדינת ישראל היא האופק ההכרחי של ההיסטוריה היהודית רבת השנים. לעומתם, המשלחות מטעם הקיבוצים מדגישות יותר את הסכנה של משטר טוטליטרי־פשיסטי, המחייבת את היהודים, יותר מכל אחד אחר, לעמוד על המשמר כנגד התממשותה. ואילו בתי הספר הדתיים־ממלכתיים מטעימים את הראייה, שהרס משאבי התרבות של היהדות המסורתית בידי הנאצים מחייב ציונות הנאמנה למורשת האבות.

מן הצד האחר, בתי הספר הערביים ובתי הספר של החינוך העצמאי לא מחויבים להוציא משלחות נוער לאושוויץ. הערבים פיתחו בקרבם את המושג של "נכבה", המתייחס למלחמת 1948 ולהקמת מדינת ישראל כאסון דומה ומקביל לשואה עבור היהודים. מושג זה איננו חלק מתוכנית הלימודים, אבל תפוצתו בקרב ערביי ישראל מצביעה על גישה שלפיה יש להעריך את שואת היהודים על רקע מה שהיהודים עצמם עשו לאחרים. מאידך, החרדים בישראל – כמו במקומות אחרים בעולם – נוטים לערער על הראייה שהשואה הייתה אירוע החורג לחלוטין ממעשי רדיפה אחרים שהיהודים היו להם לקורבן. בעיניהם, השואה היא חלק מן ההיסטוריה היהודית, הרצופה קורבנות על קידוש השם. קווי המתאר האלה של הגישות השונות לשואה מדגימים, שאין תפיסה שליטה שהיא נחלת הכול. שכן, גם בקרב אלה המקנים לשואה חשיבות עליונה ניכרים הדגשים ופרשנויות שונים.

תופעה אחרת הנגזרת מעצם הנוכחות של זיכרון השואה בישראל היא הנטייה להשתמש בכינוייה או בדימוייה – מתוך מניעים פוליטיים או אידאולוגיים – בהקשרים לא להם על מנת ליצור

דרמטיזציה באשר למשמעותם של אירועים העומדים על הפרק. כך תיארנו מתנחלים קיצוניים את מדיניות הממשלה להתנתק מרצועת עזה כ"שואה", ואת החיילים הישראלים שבאו לפנות את היישובים היהודיים כ"נאצים". בעקבות הסכמי אוסלו בין רבין לערפאת ערכו המתנגדים הפגנות שבהן נישאו, בין היתר, תמונות של ראש ממשלת ישראל, יצחק רבין, לבוש במדי אס־אס. כמו כן, בעת הפגנות של ציבור חרדי סופגים לא פעם השוטרים עלבונות דומים מצד המפגינים. תופעה זו יכולה לבוא לידי ביטוי גם באירועים טעונים הרבה פחות. דומה לראשונה שורבכה השואה לפוליטיקה הפנימית הישראלית, כאשר בשנות השבעים הופיעו כתובות נאצה בחוצות תל אביב ובמקומות אחרים, שבהם הופיעה המילה "אשכנאצים". כתובות אלה ביטאו מתחים בתחום יחסי עדות, ובהקשר הזה, בין מזרחים לאשכנזים. מאז לא נדיר עוד שפוליטיקאים ממחנות מנוגדים מטיחים זה בזה "נאצי", וכי צעד זה או אחר של הממשלה מתואר כ"שואה חדשה". ריבוי השימוש במטבעות לשון מעין אלה יוצר כמובן בנליזציה, הפוגעת הן במי שיש לו זיקה אישית לאירוע השואה והן ביחס הכבוד – הנדרש מצד הכול – לזכר השואה. שימושים מעין אלה במושגים הקשורים לשואה תורמים כמובן לרדידות ההתייחסות לשואה בכלל ותורמים להשכחתה ולהדחקתה. יתר על כן, נראה שלבנליזציה של השואה במובנה האמיתי נוכחות של ממש בהווה הישראלית של ימינו. השואה תמיד על דל שפתיו של הדובר, והיא משתרבבת בשיח לעתים מזומנות.

הניצולים: זכויות, חסמים ומוביליות

למרות הבנליזציה של השואה, שאין להתכחש לה, הישראלים היהודים מפגינים כובד ראש במעמדים הראויים, אף בלוויית נימה של קדושה. ניצולי השואה כשהם לעצמם – מהם עם המספר הידוע לשמצה החרוט על הזרוע – זוכים להתייחסות מיוחדת, המתבטאת באירועים הטקסיים שנערכים ביום השואה וביתר הטקסים

הממלכתיים, וגם בטקסי הפתיחה של יום העצמאות. במישור מוחשי יותר, ההטבות הכספיות הניתנות לניצולי שואה הנתונים בנסיבות דחוקות – בייחוד בשנים האחרונות – והפטור ממס על השילומים שהם מקבלים מגרמניה אינם אלא ביטוי צנוע בלבד של הכרה בסבל שעברו.

מעבר לכך, עצם המעמד של ניצול שואה אינו מקנה יתרון בזירה הציבורית בישראל. שנים רבות בלט כאן חלקם של ותיקי הארץ, שהגיעו בעליות שקדמו להקמת המדינה והיו ל"דור המייסדים". בני "דור תש"ח", בניהם ובנותיהם של המייסדים, תפסו את מקומם והיו במשך שנים רבות חלק מכריע של האליטות בארץ: הצבאית, הפוליטית, הבירוקרטית והתרבותית. הם לא הכירו את השואה על בשרם, וגם ביקשו להדגים טיפוס אנושי – "היהודי הישראלי" – המייצג יהדות חדשה ויחס חדש לסביבה ולחיים הקולקטיביים. במידה בלתי מבוטלת – ואצל אחדים בצורה בוטה מאוד – הם ראו עצמם יהודים "לא גלותיים". היהודים ניצולי השואה, שחלקם הגדול לא הגיעו ללימודים גבוהים בעקבות אירועי מלחמת העולם השנייה, ואשר הדגמנו לעתים במלוא מובן המילה את האישיות של יהודי הגולה המזרח אירופית, נתפסו כ"אחר" בעיני הקבוצה הדומיננטית. אותם ניצולים התמזגו בקושי – אם בכלל – במנגנונים למיניהם שפתחו גישה לצמרות המערכות הציבוריות (ראו: בלוג הנצר האחרון 2.08.2010). לפיכך, לא רבים מהם השתלבו בכנסת, בממשלה, במטכ"ל או בפקידות הבכירה. רק הבנים והבנות של אותם ניצולי שואה, שעברו דרך מערכת החינוך הישראלית והשירות הצבאי, ואשר גם רכשו מיומנויות מקצועיות מתאימות, יכלו בבוא הזמן להגיע לזירה הציבורית ולהתמודד בה על קריירה – לעתים במחיר אימוץ המודלים התרבותיים הדומיננטיים. כך, לעתים מופתעים צופי טלביזיה לגלות, שדמות מוכרת בתחום התקשורת או בתחום אחר הוא צאצא להורים שעברו את הגיהנום הנאצי, ושהוא עצמו דובר יידיש שוטפת או שפת גלות אחרת. מתברר אפוא, שגם אם החברה

הישראלית רואה את עצמה כבעלת חוב לשורדי השואה, אין היא רואה את עצמה כממשיכיהם של ניצולים אלה (גוטמן 2008; ראו גם שטייר-לבני 2010; פיוטקה 2010).

תמונה שונה מאוד מתקבלת בתחומים מקצועיים אחרים. ידועים אמנים שהגיעו להישגים מרשימים בזכות כישוריהם – ציירים חשובים, סופרים שהיו לגדולי הספרות הישראלית, שחקני תיאטרון, מחזאים, סטיריקנים – וכן אנשי אוניברסיטה ומחקר. כל אלה הגיעו לאן שהגיעו על בסיס כישוריהם, בתחומים שבהם התקדמותם לא יכולה הייתה להיבלם על ידי אליטה דומיננטית, מתוך כך שההצלחה בהם קשורה בקהלים בלתי תלויים. בין היתר, יש להדגיש במיוחד את התחום של הישגים כלכליים. נכון הוא, כי בישראל חיים עד היום אלפי ניצולי שואה בתנאי דלות. בד בבד, ניצולי השואה בישראל גם מבטאים הצלחה כלכלית יוצאת דופן. ניצולי שואה עומדים מאחורי תחומי תעשייה, עיבוד יהלומים, חברות פיננסיות בעלות עוצמה, בתי מסחר משגשגים ועוד. כמה מאותן דמויות יושבות בחבר הנאמנים של האוניברסיטאות, לעתים עם בעלי הון יהודיים מחוץ-לארץ, הנמנים לעתים אף הם על אותה קבוצה של ניצולי שואה. ואכן, ההצלחה של ניצולי השואה בתחום הכלכלי איננה רק תופעה ישראלית. חשיבותה במקומות רבים בעולם מקבלת ביטוי מוחשי בישראל בשמות המתנוססים על אולמות באוניברסיטאות, שכונות בערים שונות, בנייני ציבור ברחבי הארץ או מרכזי נוער. אלו הם לעתים קרובות שמות של ניצולים שהיו לסיפורי הצלחה כלכלית יוצאת דופן ברחבי העולם, הנותנים ביטוי לסולידריות הכלל-יהודית שלהם על ידי מענקים למוסדות יהודיים בכלל וישראלים בפרט (ראו יער ומנחם, 1996).

עובדה זו מעלה כאן כמובן את השאלה, כיצד להסביר את התופעה. היכן מצאו אותם אנשים, שעברו את כל מדורי הגיהנום, את הכוח לא רק לשרוד אלא גם להיבנות מחדש ולהיות לדוגמאות של הצלחה מופתית? שאלה זו חורגת כמובן מהנושאים שבהם

סוציולוג יכול לתת תשובה מוסמכת. עם זאת, ישנה תשובה העולה על הדעת, כמעט אינסטינקטיבית, והיא שמי שהצליח לשרוד את הסבל ואת הסכנות של השואה, כנראה קרוץ מ"חומר" מיוחד – אישיות חזקה במיוחד – והוא יצליח להגיע להישגים יוצא דופן בתחומים אחרים בנסיבות המתאימות. עם כל הסבירות של השערה "דרוויניסטית" זו, מי שלא אוהד את תפיסת העולם המתבקשת ממנה, יכול לפנות לתשובה טעונה פחות. אפשר להציע שהשורדים הם חלק של העם היהודי, שבחלקו הגדול הוא סיפור של הצלחה בכלל, מתוך כך שהוא עם בעל תרבות הישגית מובהקת, המעניקה משמעות טרנסנדנטאלית להצלחה בעולם הזה, בדומה למדי לאתיקה הפרוטסטנטית, אשר תרמה להתפתחות הקפיטליזם המערבי. לפיכך, יש לזקוף את ההצלחה של היהודים ברחבי העולם בתקופה הזאת להלימה הקיימת בין הנטיות התרבותיות שלהם לבין קווי ההיכר של החברה ההישגית המודרנית (Raab & Lipset, 1997).

האם "פוסט-שואה" היא אפיק אפשרי?

קשה כיום לקבוע אם הזיהוי העצמי כניצול שואה או כצאצא של ניצולי שואה משמעותי לסטטוס החברתי בישראל. מנגד ברור, שזיהוי עצמי זה יוצר הבחנה בין מי שמשפחתו התנסה בסבל השואה לבין מי שהיה נטול נגיעה ישירה אליה. דומה הדבר, מבחינה זו, להשתתפות אישית במלחמות ישראל: אזרחים רבים היו חלק ממשי במלחמות אלו, אך רבים אחרים לא היו מעורבים בהן כלל – הגיעו מאוחר יותר לארץ או נמנו עם קבוצות אוכלוסייה בלתי מגויסות. מבלי להעריך את המשמעויות הממשיות בחיי החברה, אפשר לקבוע ששני ההקשרים הללו – ההתנסות בשואה והשתתפות במלחמות ישראל – הם בחזקת אירועים מכוננים, וכי קרוב לוודאי שהם יוצרים בידול כלשהו ברחבי ובתוככי החברה. אולם באשר לזיקה האישית לשואה יש להוסיף, שהמשמעות הבידולית שלה נוגעת גם להבחנה בין יהודי אירופה (בחלקם הגדול) ובין היהודים

ממוצא לא אירופי לרוב. הראשונים מצטיירים על פי זווית זו ככאלה שהם עצמם או קרוביהם סבלו יותר מהאחרונים מעצם היותם יהודים, והדבר התרחש בעבר הלא רחוק. היבט זה של בידול חברתי, שמקבל ביטויים מודגשים בלוח האירועים הלאומי ובמערכת החינוך, עלול לעורר אי נוחות או כעס אצל מי שחש, שבהקשר מרכזי של הבניה סימבולית של היהודיות והישראליות יש לו ולאחרים כמוהו מעמד פחות. כפי שציינו לעיל, מי שבמיוחד נדחק כאן אל שולי ההווה הציבורית הם כמובן הערבים הישראלים, שאזכור השואה מוציא אותם מכלל הקולקטיב הרלבנטי – בנוסף על עצם הקביעה ממגילת העצמאות, שמדינת ישראל נועדה לשמש בית לאומי ליהודים.

גם היבטים אלה הם מרכיבים של התשובה לשאלת מקום השואה בתרבות הפוליטית הישראלית. מקום זה הנו ללא ספק מרכזי מאוד, בהציגו את ההווה הישראלית כתקומה לא רק מ"תחלואי מאות שנות גלות", אלא גם ובמיוחד מהאסון הגדול של המאה העשרים והשמדת מיליוני יהודים על אדמת אירופה. מתוך כך, השואה היא סמל לאומי, התורם אמנם לליכוד השורות בחברה היהודית-ישראלית, אבל גם טומן בחובו זרעי מתח בין יהודים לבין עצמם ובין יהודים לערביי ישראל. זרעי מתח אלה מתחברים בשנים האחרונות לחילוקי דעות המתפרצים אל הזירה הציבורית ונוגעים לאופייה של הציונות בימינו. בדיונים אלה משתתפים דוברים המציגים עצמם "פוסט-ציונים", ומהווים למעשה מעין זרם רביזיוניסטי אנטי-ציוני. על פי אותם דוברים, וכחלק מ"הגישה האחרת", שלפיה הם מציגים את מדינת ישראל, יש מקום לצפות לעידן "פוסט-שואה", שבו תובן השואה כ"אחד האירועים" שקרו בעבר ליהודים, ואשר חשיבותו לא עולה על אירועים רבים אחרים. בצורה בוטה – וספציפית יותר – שואלת מבקרת הספרות חנה הרציג (2010.8.25): "האם בכל פגישה בין ישראלי לגרמני חייב להיות סבא שהיה נאצי וסבתא שנשרפה בתנורים?"

ברור שכיבוד זיכרון השואה קשור בישראל, בעת הזאת לפחות,

לעצם הלגיטימציה של קיום המדינה כמדינה יהודית. מזעור המשמעות הכלל-חברתית והכלל-לאומית של השואה תומך, בדיעבד או במכוון, בדה-לגיטימציה של קיום המדינה היהודית. עובדה זו רק מבליטה עד כמה היום – ובניגוד ברור לגישה שרווחה בעבר – היחס לשואה מעוגן באושיות הציונות עצמה. אין בכך כדי לשלול אפשרויות נוספות של חיבור בין היחס לשואה ובין הגישה לציונות. לא מן הנמנע שאנטי-ציונים יעניקו לזיכרון השואה ערך מכריע מתוך פרספקטיבה אוניברסלית של מאבק נגד גזענות ורדיפות דתיות ואתניות. כמו כן, ישראלים לאומיים עשויים, ברוח הגישה הציונית של שנות השלושים והארבעים, לראות בשואה אירוע הנוגע בעיקר ליהדות התפוצות (ראו: יקירה 2006). אולם דומה שלגישות אלו אין סיכוי רב להפוך לתפיסות מקובלות בחברה, כל עוד רוב היהודים הישראלים יראו – מתוך הסתמכות על עובדות החיים שלהם, זיכרונותיהם האישיים או עדויות של אחרים – קשר הדוק בין הקיום היהודי-ישראלי ובין אירועי השואה. קשר זה נעוץ בתפיסה שבשני ההקשרים מדובר באיתגור הקיום היהודי הקולקטיבי. השואה הייתה רדיפת יהודים ללא מעצורים על מנת למחוק את העם הזה מעל כדור הארץ, ואף ישראל נתונה – בעיני רוב אזרחיה – לאיום מתמיד מצד גורמים העוינים את עצם קיומה. כאן הקשר, ברמה הקוגניטיבית, בין השואה לקיום הישראלי. נכון הוא שהקיום הישראלי שואף לערוב למצב שבו לא תתאפשר שואה חדשה בעתיד, אך הוא עצמו – אף כי במונחים אחרים לחלוטין – נמצא כעת מאותגר. לפיכך, רק לאחר שיוסרו האיומים על קיומה של המדינה עשויה להתרופף הסימבוליקה של השואה. במצב זה יתאפשר גם עידן של "פוסט-שואה".

מקורות

אתר ממשלתי (25.8.2010): שואה, זיכרון, הנצחה: <http://www.gov.il/FirstGov/TopNav/Subjects/SMemory>

בלוג "הנצר האחרון", מדוע הם שתקו שוב? על מצבם הנפשי של ניצולי השואה והתייחסות החברה אליהם, 12.8.2010: http://www.humanfactor.co.il/article.phtml?a_id=1467&c_id=93
גוטמן ישראל, סוגיות בחקר השואה – ביקורת ותרומה, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2008.

הרציג חנה, "סינדרלה בדכאו", מדור ספרים, הארץ, עמ' 8, 25.8.2010.
יער אפרים וגילה מנחם, "מהגרים, פליטים וניצולים בישראל: הדור הראשון והשני", אצל דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים – ישראל בעלייה הגדולה: 1948-1953, יד יצחק בן צבי, ירושלים 1996, עמ' 191-209.
יקירה אלחנן, פוסט ציונות פוסט שואה, עם עובד, תל אביב 2006.
פורום דור שלישי לשואה (1.7.2010): <http://www.pupic.co.il/soha/default.aspx>

פיחוטקה בתיה, ריח האקליפטוס וטעם התפוז, כרמל, חיפה 2010.
פרידמן רונן, משלחות הנוער לפולין בשנות התשעים: טכסי זיכרון כדילמות של זהות קולקטיבית, תזה לתואר שני, אוניברסיטת תל אביב, 1997.
שטייר-לבני ליאת, שתי פנים במראה: ייצוג ניצולי השואה בקולנוע הישראלי, מאגנס, ירושלים 2010.

Ben-Rafael Eliezer and Yohanan Peres, *Is Israel One? – Religion, Nationalism and Ethnicity Confounded*, Brill Academic Publisher, Boston and Leyden 2005.

Lipset Seymour Martin and Earl Raab, *Jews and the New American Scene*, Harvard University Press, Cambridge, US 1997.

בין הפרטי לציבורי: ניצולי השואה ועיצוב הזיכרון בגיליונות יום השואה של העיתונים היומיים

אייל זנדברג

הקדמה: עיתונים, ניצולים וזיכרון השואה

למספרי הסיפורים תפקיד מרכזי בעיצוב התרבות והתודעה של החברה שבתוכה הם פועלים. אפשר להציב את המספרים בין שני קטבים עקרוניים: בצד האחד אלו שכותבים טקסטים דמיוניים ובדיוניים מצפונות לבם, ובצד השני אלו המבקשים לתווך בין קהלם לבין ה"אמת". מאמר זה עניינו בכותבים הקרובים לקוטב האחרון. אנו נתמקד בגיליונות יום השואה של העיתונים היומיים, שמשמשים נקודת מפגש למגוון כוחות – עיתונאים, היסטוריונים וניצולי שואה – המנסים כולם להציג לקוראי העיתונים את שאירע בתקופת השואה.

המחקר העוסק בזיכרון קולקטיבי מייחד מקום חשוב לנושא הסמכות התרבותית, שבמרכזו ניצבת השאלה, למי מעניקה החברה סמכות לספר את סיפור עברה. המחקר המפורט כאן התמודד עם שאלה זו באשר למאורעות השואה, ובדק מהם הגורמים המאפשרים קבלת מעמד של "מספר סיפורים" בנוגע לאירוע משמעותי כל כך לחברה הישראלית. לצורך זה בחן המחקר מי הם הכותבים המרכזיים שמעצבים את הזיכרון בגיליונות יום השואה של העיתונים היומיים ומהם מקורות הסמכות שלהם, שמעניקים להם מעמד זה.

כדי לענות על שאלות אלו, נותחו גיליונות יום השואה של

מגוון עיתונים יומיים מאז קום המדינה ועד שנת 2000.¹ גיליונות יום השואה של העיתונים היומיים משמשים שדה מחקר יעיל ומרתק מכמה סיבות: המחקר יוצא מתוך הגישה התרבותית לחקר התקשורת, התופסת את התקשורת כריטואל חברתי, ורואה קשרי גומלין מורכבים בינה לבין החברה והתרבות שבהן היא פועלת.² במקרה הנידון, העיתון היומי הוא כלי תקשורת המעצב את החברה והתרבות ומעוצב על ידה. בנוסף, גיליונות יום השואה של העיתונים היומיים נמצאים בין השוטף (היום-יומי) לבין הנדיר (פעם בשנה), או, לפי הבחנותיו של יאן אסמן: בין "הזיכרון הקומוניקטיבי", המתבסס על תקשורת יום-יומית, לבין "הזיכרון התרבותי", המתבסס על תוצרי תרבות, כמו טקסים ואנדרטות. מבחינה זו, גיליונות יום השואה קרובים מאוד לשיח הציבורי, ומבטאים בצורה יעילה את הזיכרון הקולקטיבי של החברה שבה הם פועלים. גיליונות אלו הם שדה מחקר יעיל במיוחד גם בשל הרציפות והשיטתיות של הופעתם: כל העיתונים מתייחסים בכל שנה לאותו הנושא בדיוק באותו היום. לסיום, ניתוח של מגוון עיתונים יכול להאיר, בו זמנית, את עיצוב זיכרון השואה בקרב קבוצות חברתיות מסוימות, וביחד בקרב החברה הישראלית כולה.

מקורות הסמכות לעיצוב זיכרון השואה בעיתונים היומיים

בחינת דמותם של הכותבים נוגעת באחת השאלות השנויות במחלוקת בנושא זיכרון השואה: השאלה בדבר הקולות שנשמעו בישראל בשנים הראשונות להקמת המדינה, הקולות שעיצבו את זיכרון השואה במדינה החדשה. יש הטוענים, כי קולם של הניצולים היה משמעותי ומרכזי בעיצוב הזיכרון. חנה יבלונקה טוענת, כי

1 לדיון מורחב ראו אייל זנדברג, מגרש המשחקים של הזיכרון – ניתוח גיליונות יום השואה של העיתונים היומיים בישראל 1948-2000, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2004.
2 יצחק רועה, אחרת על תקשורת: שבע פתיחות לעיון בתקשורת, רכס, אבן יהודה 1994.

“ביותר מהיבט אחד היו אלה המהגרים ניצולי השואה שעיצבו את האופן שבו נתפש האירוע ההיסטורי של השואה ואת דרכי ההנצחה של זיכרון הנספים. בחלק ניכר מהמקרים הובילה הדרך למיסוד הידיעה וההנצחה דרך לחץ מלמטה של ציבור הניצולים.”³ אחרים גורסים, כי בשנים אלו היה נושא השואה כולו, ובוודאי מקומם של ניצולי השואה, בשולי השיח הציבורי הישראלי. כפי שכתבה אניטה שפירא: “אנשים לא רצו לשמוע על השואה, אנשים לא רצו לדבר על השואה.”⁴ אחרים טוענים, כי השואה אכן עמדה על סדר היום הישראלי, אך ללא קולם של הניצולים. עדית זרטל מכנה את השנים הללו, “זיכרון ללא זוכרים.”⁵ כלומר, לא הזוכרים עיצבו את זיכרון האירוע אותו חוו, אלא דווקא הממסד הפוליטי הישראלי, שלא היה נתון לאירועי בשואה.

מניתוח דמויות הכותבים בגליונות יום השואה של העיתונים היומיים בישראל עולה תמונה מורכבת, המסבירה חלק מהפערים בין מסקנות החוקרות המצוטטות למעלה, ומעלה שלוש נקודות מרכזיות: א. הכותבים שאבו את סמכותם ממספר מקורות: ביוגרפי, ממסדי, תרבותי, אקדמי ומקצועי-עיתונאי; ב. מקור סמכות אחד לא הספיק כדי להשתתף בעיצוב זיכרון השואה בעיתונים היומיים, ונדרש שילוב בין מספר מקורות סמכות; ג. במהלך השנים חלו שינויים בהיררכיה בין מקורות הסמכות השונים ובשימושים בהם. להלן הסבר קצר על מקורות הסמכות:

מקור הסמכות הראשון הוא הביוגרפי. כלומר, הסמכות לעצב

3 חנה יבלונקה, “מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה”, אצל אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, מרכז שזר, ירושלים 2000, עמ' 315.

4 אניטה שפירא, “השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי”, זמנים 57 (1996-97), עמ' 4.

5 עדית זרטל, האומה והמוות: היסטוריה, זיכרון, פוליטיקה, דביר, אור יהודה 2002, עמ' 81-133.

את זיכרון השואה הוענקה למי שהשואה היא חלק מהביוגרפיה הפרטית שלו. ניצולי השואה קיבלו מעמד ייחודי של עדים ישירים לאירועים. בהתאם לכך, ניצולי השואה הם הקבוצה הבולטת ביותר בקרב הכותבים בכל העיתונים לאורך חמישים השנים שנבדקו. במהלך השנים ניכרת מגמה הן של הרחבת הסמכות והן של הרחבת מושג ה"עדים". במסגרת תהליך זה, מקור הסמכות מוקנה גם לבני משפחותיהם של הניצולים (בני זוג, ובעיקר בני הדור השני), ובהמשך אפילו לבני הנוער שנוסעים לאתרי ההנצחה בפולין ומקבלים מעמד מיוחד של "עדים".

מקור הסמכות השני הוא הממסדי. רבים מהכותבים היו חלק מהממסד הישראלי (חברי ממשלה, חברי מפלגה, עובדים בכירים ב"יד ושם" וכך הלאה). בניגוד לניצולי השואה, ששאבו את סמכותם מהיותם חלק מהאירועים, כותבים אלו שאבו את סמכותם מהיותם חלק מהממסד. מצב זה בלט בעיקר בשנות החמישים והשישים, כשהמאבק על ההגמוניה בעיצוב זיכרון השואה היה חלק מתהליך בניין האומה.

מקור הסמכות השלישי הוא המקור התרבותי. סמכותם של כותבים רבים נבעה מהשתתפותם בעיצוב זיכרון השואה בשדות תרבות אחרים, כמו ספרות או שירה. במקור סמכות זה חלו שינויים לאורך השנים, בהתאם לתהליכים התרבותיים-החברתיים בישראל. בעיקר בולטת העתקת מוקד הכובד מהשדה הספרותי אל הטלוויזיה. מקור סמכות רביעי הוא האקדמיה. מאז סוף שנות השישים הרבו העיתונים להציג ראיונות עם חוקרי שואה מהאקדמיה. המעמד המיוחד שמעניקה החברה לאנשי האקדמיה והאמונה כי החוקרים יכולים להציג את "האמת" שימשו מקור לסמכותם של אנשי האקדמיה גם בעיצוב זיכרון השואה.

לבסוף, מקור סמכות שנובע מהפרופסיה, ממקצוע העיתונות. הסמכות לכתוב בעיתון (גם) על נושא השואה נובעת מכך שהכותב הוא עיתונאי. מקור סמכות זה היה חלש מאוד, אך התחזק במהלך

השנים, כשהעיתונים נזקקו פחות ל"יבוא" של כותבים משדות אחרים (פוליטיקה, ספרות, אקדמיה), ויכלו להשתמש בעיתונאיהם. כאמור, ניצולי השואה הם הקבוצה הדומיננטית ביותר במהלך השנים בכל העיתונים, ואולם גם הם נזקקו לכמה מקורות סמכות כדי לקחת חלק בעיצוב זיכרון השואה בעיתונים. בחלקים הבאים אציג את השילוב שבין מקורות הסמכות השונים ואת השינויים שחלו בכוחם של מקורות הסמכות במהלך השנים.

ניצולי השואה והממסד הפוליטי – שילוב הקול הפרטי בקול הציבורי

השילוב הבולט ביותר הוא בין מקור הסמכות הביוגרפי של ניצולי השואה לבין המקור הממסדי-פוליטי. שילוב זה בלט בעיקר בשני העשורים הראשונים שלאחר הקמת המדינה. יש לזכור, כי בשנים אלו השתייכו עיתונים מרכזיים למפלגות פוליטיות, ומכאן לשילוב בין הממסד הפוליטי לבין הכותבים בעיתון (ומעצבי הזיכרון) תפקיד מרכזי בהנצחת השואה.

דוגמה בולטת לכך אפשר לראות בעיתון על המשמר, שמטעם מפ"ם (מפלגת פועלים מאוחדת). כמעט כל הכותבים בשנות החמישים והשישים היו ניצולי שואה, שאף נודע להם מעמד מיוחד במפלגה, בתנועת "השומר הצעיר" או בקיבוץ הארצי. מעבר לכך, הכותבים הבולטים היו הניצולים שביצעו את התפקיד ה"נכון" לפי השקפת התנועה ולפי האידאולוגיה הציונית – כולם לקחו חלק במאבק האקטיבי בנאצים.

אברהם (אדולף) ברמן היה מראשי פועלי ציון שמאל ומפעילי המחתרת בגטו ורשה. רישארד ולבסקי השתתף אף הוא במרד גטו ורשה, פעל בגטו ההרוס לאחר המרד, והצטרף למרד הפולני כרופא. מ' דבורז'צקי היה מקורב למחתרת בגטו וילנה, ובארץ היה חבר מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל) וחבר ההנהלה המצומצמת של "יד ושם". מארק גפן היה מראשי תנועת השומר הצעיר בפולין.

גלריית הכותבים בעיתון דבר (שהביא את קולה של מפא"י) מעלה תמונה דומה. הכותב המרכזי בשנים אלו היה יוסף קרמיש, ניצול שואה, ממייסדי המכון היהודי ההיסטורי בוורשה ומראשוני החוקרים בבית לוחמי הגטאות. מאוחר יותר עבר ל"יד ושם". את הקשר ההדוק בין התחום הממסדי לבין העיתונות אפשר לראות בהקבלה בין המעבר של קרמיש מכתובה בעל המשמר (בגיליון שנת 1951) לדבר מיד לאחר שנפרד מ"בית לוחמי הגטאות" לטובת "יד ושם". כותבים בולטים נוספים בדבר היו שבתאי קשב גלוקמן (בשם העט ק. שבתאי), שהיה בגטו קובנה בזמן מלחמת העולם השנייה. גלוקמן סיקר את משפטי נירנברג לאחר המלחמה, ועם הגיעו לישראל הצטרף למערכת דבר. רחל אורבך הייתה פעילה בארכיון המחותרת בגטו ורשה, "עונג שבת", ותיעדה שם את חיי היום-יום בגטו. בשנות החמישים הייתה בין הראשונים שגבו עדויות מניצולי שואה במסגרת עבודתה ב"יד ושם".

בעיתון חרות בלטה כתיבתו של חיים לזר, שהיה בזמן השואה מנציגי תנועת בית"ר בגטו וילנה. לזר ביקש בכתיבתו לתקן את "העוול שתנועת הפועלים עשתה לגיבורי התנועה הרוויזיוניסטית".⁶ בהצופה בולטים שני כותבים: מרדכי נורוק ושמואל זנוויל כהנא (בשם העט שז"ך). נורוק כיהן בחמש הכנסות הראשונות, והיה שר הדואר. בשואה איבד את משפחתו, והיה לדמות מובילה בהנצחת השואה. אביו של שמואל זנוויל כהנא כיהן כרב הראשי של ורשה. כהנא עלה לישראל עוד לפני השואה, ובשנים שלאחר השואה שקד – גם במסגרת תפקידו כמנכ"ל משרד הדתות – להפוך את הר ציון לאתר ההנצחה המרכזי לשואה, אתר שיעודד הנצחה בעלת גוון יהודי-דת.

כפי שאפשר לראות, בעיתונים המפלגתיים התגבשה קבוצה של

6 דברים שנאמרו לירון לונדון, ומובאים אצל דינה פורת, מעבר לגשמי – פרשת חייו של אבא קובנר, עם עובד, תל אביב 2000, עמ' 380.

כותבים דומיננטיים, שהמאפיין הבולט שלהם הוא היותם ניצולי שואה, ובנוסף על כך, היה להם מעמד בולט במסד המפלגתי של כל עיתון ועיתון. העיתונים המפלגתיים שאפו הן להציג סיפורים "אמיתיים" ואמינים והן להצדיק או להוכיח את השקפת עולמם. ניצולי שואה בעלי מעמד פוליטי בולט יכולים היו למלא את שני התפקידים בו זמנית.

בעיתונים הפרטיים-המסחריים בלטה פחות התגבשות של קבוצת כותבים דומיננטיים. גלריית הכותבים מראה, כי כפי שהעיתונים המפלגתיים חיפשו ניצולי שואה הקשורים למסד, העיתונים המסחריים חיפשו ניצולי שואה שהם עיתונאים מקצועיים. ידיעות אחרונות בלט שמואל סביצ'לוצקי, מראשוני בוגריה של הפקולטה לעיתונות של אוניברסיטת ורשה. הוא עבד כעיתונאי במספר עיתונים בפולין, וכן ערך עיתון משלו בשפה הפולנית. הוא ברח מוורשה עם אשתו ובתו, ובארץ היה כתב ידיעות בכנסת. את דרכו המשיכו שניים: אלי ויזל ונח קליגר, המבטאים שניהם את השילוב שבין שני מקורות סמכות אלו: היותם ניצולים מן השואה ועיתונאים מקצועיים.

ויזל תיאר בספרו כיצד התגלגל והפך לעיתונאי בפריס. הוא נשלח לסקר את ישראל מטעם עיתונו הצרפתי, אבל געגועיו לפריס הביאו אותו לחפש עיתון ישראלי שישלח אותו לצרפת מטעמו. העיתון היחיד שלא החזיק עיתונאי בפריס היה ידיעות אחרונות, ולאחר שהרשים את נח מוזס, נשלח להיות כתב העיתון שם.⁷ נח קליגר, העיתונאי הישראלי המזוהה ביותר עם נושא השואה, החל את דרכו כעיתונאי בצרפת ובבלגיה מיד עם סיום המלחמה. מאז 1958 הוא חבר במערכת ידיעות אחרונות, ונחשב לכותב הבולט ביותר בנושא השואה.

כבר מניתוח ראשוני אפשר לראות תמונה מורכבת. הממצאים

7 אלי ויזל, כל הנחלים הולכים לים, הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב 2000.

שעלו מנוגדים לטענה שניצולי השואה שתקו או הושתקו בשנים שלאחר הקמת המדינה. לניצולים היה קול רחב בכל העיתונים, וקולם בתקופה זו הוא הקול הדומיננטי בעיצוב הזיכרון. אולם, יש להביא בחשבון מאפיין נוסף: מרבית הכותבים (ובוודאי כל הכותבים בעיתונים המפלגתיים) היו חלק מהמסד הישראלי (חברי ממשלה, חברי כנסת, חברי מפלגה, עובדי "יד ושם" או מוזיאון "לוחמי הגטאות" ועוד). במילים אחרות: העיתונים לא התעלמו מניצולי השואה וממעמד המיוחד כעדים. נהפוך הוא: הם "השתמשו" במעמד על מנת לבסס את הנרטיב הדומיננטי שלהם. הניצולים אמנם כתבו את סיפוריהם או דעותיהם בגוף ראשון, אבל הטקסטים שהתפרסמו שילבו בין הקול הפרטי לבין הקול הציבורי, בין הסיפור האישי לבין הסיפור שמחזק את הסיפור הציבורי (ואת הקו האידיאולוגי של כל עיתון ועיתון).

ניצולי השואה ומקור הסמכות התרבותי

המקור התרבותי היה מקור סמכות נוסף לרבים מניצולי השואה שהשתייכו למסד ושהיה להם מקום דומיננטי בעיצוב הזיכרון דרך כתיבתם בגיליונות יום השואה. אלו הם ניצולים שכתבו ספרים בנושא השואה (חלק ניכר מהם עוד לפני שהתערו במסד הישראלי), ובאופן זה היו חלק מהשדה הספרותי. להלן כמה דוגמאות: רחל אורבך פרסמה את ספרה הראשון ביידיש בשנת 1947, והוציאה לאור ספרים נוספים בשנים 1954 ו-1963; יוסף קרמיש פרסם את ספרו הראשון, גם הוא ביידיש, בשנת 1948, וספרים נוספים שכתב או ערך הופיעו בשנים 1962, 1965, 1966 ועוד; ספריו של מאיר דבורז'צקי יצאו לאור בשנים 1948, 1951, 1958; משה כהנוביץ פרסם ספרים ב-1954 וב-1965; חיים לזר פרסם את ספריו בשנים 1950, 1963, 1978 ו-1986.

כלומר, לכותבים המעצבים את הזיכרון בעיתונות הישראלית היה מעמד לא רק מתוקף היותם ניצולי שואה ו/או אנשי מסד, אלא

גם מתוקף כך שפרסמו ספרים בנושא. זאת ועוד, העיתונים נהגו לפרסם בגיליונות יום השואה פרקים או קטעים מתוך ספריהם אלו של הניצולים. עובדה זו מעידה על מספר דברים. ראשית, על המקום המרכזי שתפסו סופרים בקרב הכותבים בעיתונים. כידוע, בעברית נהוג היה להשתמש במילה "סופר" גם במשמעות "עיתונאי". שנית, באופן זה חוזקה עוד יותר העמדה הממסדית. מרבית ספריהם של ניצולי השואה הללו יצאו לאור בהוצאות ממסדיות, עם זיקה לממסד הפוליטי (כמו "עם עובד", "יד ושם", משרד הביטחון או מכון ז'בוטינסקי), המדגישות את הרכיב האידאולוגי בתוך מערך השיקולים בדבר הפצתו של ספר מסוים. לפיכך נראה, שהפרקים או הקטעים מתוך ספריהם של ניצולי השואה שפורסמו בעיתונים עברו שני שלבים של "אישור" אידאולוגי: על ידי ההוצאה לאור ועל ידי העיתונים עצמם. לבסוף, מצב כזה מעיד על החולשה של השדה העיתונאי. העיתונים אינם גורם עצמאי. הם אינם יוזמים ומחפשים סיפורים בעצמם, אלא נסמכים על גורמים אחרים: הוצאות לאור ואנשי הממסד הפוליטי. דוגמה קיצונית לכך אפשר לראות בגיליון דבר משנת 1968. בתחתית החלק העוסק ביום השואה כתב העורך: "כל החומר בעמוד זה הומצא למערכת על ידי 'יד ושם'". נדמה שבשנים אלו העיתונים לא חשו שהם מסוגלים לדון בנושא השואה בעצמם. שוב מצטיירת תמונה מורכבת, המשלבת בין הפרטי לממסדי: מצד אחד, העיתונים מביאים פרקים מתוך ספרי זיכרונות של ניצולי השואה. ואולם, לא כל ניצול יכול להשמיע את קולו, אלא רק כאלה שספריהם "אושרו" על ידי הוצאות הספרים הממסדיות, והסיפורים הפרטיים בהם מתאימים לעמדות הממסד.

מעניין לראות כיצד שינויים בשדה התרבותי בישראל השפיעו גם על עיצוב גיליונות יום השואה של העיתונים. בשני העשורים הראשונים שלאחר הקמת המדינה בלט מאוד השימוש בפרקים מתוך ספרי זיכרונות, אבל משנות השבעים ואילך בלט השימוש בשירה ובמשוררים (בעיקר בדבר ובידיעות אחרונות). נדמה כי ייחודיותה

של השואה והקושי לרונן בה, בנוסף ל"הילת הקדושה" בישראל סביב הנצחתה, אפשרה או אולי אפילו אילצה את העיתונים לחפש מקורות ביטוי אחרים. הסגנון המעורפל והפואטי של השירה, בנוסף על תפיסתה כ"ז'אנר קנוני", התאים מאוד לדרישות אלו.⁸

בשנות התשעים מקבלת הטלוויזיה את המעמד המרכזי שהיה שמור לספרים בשנות החמישים והשישים. בדומה לשדה הספרותי, הטלוויזיה מספקת חומר גלם לעיתונים (שכותבים על התוכניות שישודרו במהלך יום השואה). ובנוסף לכך, נדמה ששידורי הטלוויזיה הופכים למוקד הריטואל של יום השואה. חיזוק לכך אפשר לראות בעובדה, שבחלק מגיליונות יום השואה עבר מדור ביקורת הטלוויזיה לעמודים המוקדשים ליום השואה. חשוב לציין, כי גם בשידורי הטלוויזיה, כמו בעיתונות הכתובה, ניצולי השואה מרכיבים את הקבוצה הדומיננטית, ומרבית השידורים נעים סביבם.⁹

ניצולי השואה ו/מול חוקרי השואה

מאז סוף שנות השישים התפתח מחקר השואה בישראל,¹⁰ והחל משנות השבעים מקומם של חוקרים ואנשי אקדמיה בגליונות יום השואה בולט במיוחד. כאמור, הם זוכים לסמכות מהחברה מתוקף מעמדם כחוקרים האמונים על הגעה ל"אמת". אולם, החל משנות השמונים מאותגרת סמכותם של אנשי האקדמיה בעיקר על ידי

8 עוד על הקשר בין שימוש בשירים ובין הנצחת השואה ראו אצל מוטי נייגר, אורן מאירס ואייל זנדברג (2009), "אתם זוכרים עם השירים: תרבות פופולארית, זיכרון קולקטיבי ושידורי הרדיו ביום הזיכרון לשואה ולגבורה 1993-2002", *מגמות* כרך 20 (2009), גיליון 1-2, עמ' 254-280.

9 O. Meyers, E. Zandberg & M. Neiger, "Prime Time Commemoration: An Analysis of Television Broadcasts on Israel's Memorial Day for the Holocaust and the Heroism", *Journal of Communication* 59 (2009), pp. 467-468.

10 יאיר אורון, *מכאוב הדעת – סוגיות בהוראת השואה והג'נוסייד*, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2003, עמ' 46.

ניצולי שואה. בגיליון יום השואה של דבר בשנת 1985 התפרסם מאמר המגיב לתוכנית טלוויזיה שבה שוחחו הפרופסורים אניטה שפירא ויהודה באואר על הצנחנים היהודים באירופה. ואלו דברי הכותב, ברוך קמין: "לא רק שלדבריו של פרופ' באואר אין אחיזה במציאות, הוא גם מטעה את פרופ' שפירא... אני זוכר היטב את המבצע עליו הם דיברו, מפני שאני ארגנתי אותו". בדומה לכך, כתב יהושע אייבשיץ (ניצול שואה שכתב בהצופה): "בכל פעם שאני שומע את 'החוקרים הללו' אני מרגיש דקירה בלב. אני יודע לאילו עוד מסקנות הם יכולים להגיע ואיזה נזק נוסף הם יכולים להסב". בתגובה למאמר מאת ההיסטוריון המוערך יעקב טלמון כתב אייבשיץ: "משכו ידיכם פרופסורים צרי מבט וקטני אמונה מלהתעסק בחזון הנשגב של קידוש ה' בדורנו... עזוב את הנושא, קטונת מלהשיג בקודקודך המקצועי את הערך העליון של קידוש ה'".¹¹

חשוב לציין, כי לא מדובר בעימותים כחלק מהוויכוח עם מי שכוננו "ההיסטוריונים החדשים", שביקשו להאיר את ההיסטוריוגרפיה הישראלית מנקודת מבט שונה וביקורתית. היסטוריונים אלו, "החדשים", שהפולמוס סביבם להט בשיח הציבורי בשנות השמונים, אינם נוכחים בגיליונות יום השואה. נדמה שעורכי העיתונים בחרו להרחיק (ולהרחיק) את הוויכוח בזמן הריטואל הרשמי המתקיים ביום השואה. העימותים שדוגמתם הזכרתי נסבו בין ניצולי השואה לבין היסטוריונים מוכרים ומוסכמים. נדמה שניצולי השואה חשו שההיסטוריונים ואנשי האקדמיה לא רק שאינם נאמנים לעובדות, אלא שהם עלולים לקחת מהם את הסמכות לעיצוב זיכרון האירועים. העיתונים היומיים מצאו דרך להתמודד עם הוויכוח בין ניצולי השואה לבין חוקרים מהאקדמיה, והחל משנות התשעים פרסמו מאמרים של אנשי אקדמיה שהם גם ניצולי שואה. לדוגמה, בשנת

11 עמוס גולדברג, "השואה בעיתונות החרדית – בין זיכרון להרחקה", יהדות זמננו: שנתון לעיון ולמחקר 11 (תשנ"ח), עמ' 168-169.

1989 מציין ידיעות אחרונות בריאיון עם פרופ' צבי בכרך, שהוא חוקר את המשטר הנאצי ואת האנטישמיות, וכי הוא גם ניצול שואה; בשנת 2000 נכתב על פרופ' דב לוין, כי הוא "מכיר את השואה לא רק באופן אקדמי".

ניצולי השואה והסמכות הביוגרפית ככלי פוליטי

מקור הסמכות הביוגרפי של ניצולי השואה אפשר להם לא רק להתנגח בחוקרים מן האקדמיה, אלא גם להשתמש במעמד המיוחד ככלי בוויכוח הפוליטי הישראלי. אפשר לראות בכך את השינוי שחל במעמד של ניצולי השואה במהלך השנים: בשנות החמישים והשישים הם נזקקו להיות חלק מהממסד כדי לעצב את זיכרון השואה, ואילו בשנות התשעים הם משתמשים במעמד כניצולי שואה כדי לקחת חלק במאבק הפוליטי בישראל.

בגיליון יום השואה בעל המשמר (שנת 1994) כתב א' בני את הקורות אותו בזמן השואה, ובסיום עדותו הוא פונה ישירות לראש הממשלה, יצחק רבין: "אדוני ראש הממשלה, 50 שנה עברו מאז ראיתי את הטנקים של הצבא הגרמני ברחוב הראשי של כפרי. ידעתי שזו התחלה של סוף כלשהו. ידעתי: אם אני אשרוד יהיה עלי להיאבק בכל מה שהם ייצגו. אני מנסה לעשות זאת, לכן בחרתי בכך. אנא אל תאכזב".

מהצד השני של המפה הפוליטית כתב יוסף דור בעיתון הצופה (שנת 1995) פואמה, ובה הוא פונה אל הילדים מבין קורבנות השואה: "שמעו נא ילדים-אחים קטנים שנשמתכם פרחת דרך ארובות המשרפות... הרי יהודה ושומרון אינם שוממים עוד... ניגון מתפשט מהרי הגולן בואך עיר דוד, כפר דרום ונצרים. בגנים פורחים נשמעים קולות ילדים כמונו – תינוקות בית רבן". כלומר, אי-מסירת השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים מבטאת את הניצחון הציוני-היהודי על הנאצים. באותו כיון אידאולוגי כתב יהודה אריאל בגיליון יום השואה של "הצופה" (2000) נגד כוונתו של ראש הממשלה,

אהוד ברק, לדון בהחזרת שטחים מהגולן וחלקים מירושלים במסגרת הסדר שלום. בסיום המאמר הוא מסכם: "לכן שדרת העם, במיוחד שרידי השואה וצאצאיהם, נדרשים לעמוד על המשמר ולהתנגד לכל קיצוץ בגבולות ארץ אבותינו". אגב, אריאל אינו ניצול שואה, אבל הוא מסביר במאמר כי הוא "חי עם השואה על ידי נישואין", וכי "כל מי שחי עם יוצאי השואה יודע שזה שונה מלחיות עם ילידי הארץ". במילים אחרות, קשרי הנישואין עם ניצולת שואה מאפשרים לו את הסטטוס, השמור לניצולי שואה, לעצב את הזיכרון ולהשתמש במעמדו ובזיכרון השואה ככלי במאבק הפוליטי.

הרחבת הסמכות הביוגרפית מעבר לניצולי השואה

במהלך השנים הורחבה הסמכות הביוגרפית לספר את סיפור השואה, והתערער המעמד הייחודי של ניצולי השואה כעדים האחראים לעיצוב הזיכרון. אפשר לראות, בעיקר החל משנות השמונים, שלוש רמות של סמכות ביוגרפית. במעמד העליון ניצבים ניצולי השואה כעדים ראשוניים לאירועים. אולם, גם בקרבם חל תהליך של הרחבה. במהלך השנים קיבלו ניצולי שואה מפורסמים סמכות לספר לא רק את סיפורם הפרטי, אלא גם את סיפור השואה הכללי. דוגמה לכך היא נח קליגר, שכתב על נושא השואה במהלך עשרות שנים. הוא החל בכתיבת חוויותיו משנות השואה, ועם השנים התעצמה סמכותו, והוא החל כותב גם על מרד גטו ורשה, על יהודי תוניסיה בזמן השואה ועוד.

ברמה השנייה של העדות נמצאים בני משפחותיהם של ניצולי השואה, ובעיקר צאצאיהם, בני הדור השני. הדומיננטיות של בני הדור השני בלטה בעיקר בשנות השמונים, והעיתונים התייחסו אליהם באופן דומה לניצולי השואה, עד כדי טשטוש בין האירועים עצמם לבין ייצוגיהם של האירועים. בדיוק כפי שניצולי שואה ערערו על סמכותם של אנשי אקדמיה בהצגת האירועים, כך גם בני הדור השני. בגיליון יום השואה משנת 1995 של ידיעות אחרונות הופיעה

ידיעה על מחקר שביצע ארגון הבריאות העולמי, ולפיו אין לבני הניצולים בעיות פסיכולוגיות מיוחדות. העיתון הציב במרכז העמוד שורת תצלומים של בני ניצולים מפורסמים, שכולם צוטטו כדוחים את מסקנות המחקר. למשל, הסופרת סביון ליברכט אמרה: "המחקר מבלבל את הציבור. מי שגדל בבית של ניצולי שואה יודע שיש לכולם קווים משותפים".

ברמה השלישית של העדים ניצבים בני נוער ישראלים שנסעו למסעות זיכרון באתרי ההנצחה בפולין. במהלך השנים העניקו ביקורים אלו לבני הנוער מעמד מיוחד של "העדים של העדים"¹² ומעמד מיוחד בעיצוב זיכרון השואה. בגיליון יום השואה של שנת 1987 הציב ידיעות אחרונות במרכז תצלום ובו גדרות התיל של אושוויץ. בכתרת נכתב: "אני לא רוצה לחזור לשם יותר לעולם". הכותרת לא ציטטה ניצולת שואה, אלא נערה צעירה שנסעה לאושוויץ עם חבריה לספסל הלימודים. הכתבה המרכזית בגיליון התמקדה ביומן שכתבה אותה נערה. מוקד הדיון הוסט, אם כן, מהסבל של קורבנות השואה וניצוליה לזוועות שחוו בני הנוער שביקרו באתרי ההנצחה בשנות השמונים. מוקד השיח נע מיומנה של אנה פרנק ליומנה של תלמידת בית ספר מישראל.

שינויים בכתיבתם של הניצולים – דרישה להעצמת הסמכות הביוגרפית

במקביל (או בתגובה) להרחבת מעמד העדים, אפשר לאתר שינויים בכתיבתם של ניצולי השואה, באופן שהם מסבירים במפורש מהיכן שאבו את הסמכות לכתוב על הנושא. עם השנים, בעיקר לאחר דעיכת העיתונים המפלגתיים והתחזקות העיתונים המסחריים, גדל מספרם

12 ג'קי פלדמן, "את אחי אנוכי מבקש": מסעות בני נוער ישראלים לפולין בעקבות השואה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2000, עמ' 3.

של ניצולי השואה הכותבים. העיתונים המסחריים, שהיו מחויבים פחות לעמדה אידאולוגית ויותר לצורך להציג את סיפור השואה מזוויות חדשות, תרמו לגידול ולגיוון בכתיבה על השואה. זאת ועוד, בשנות החמישים והשישים, כשכל קהילה קראה את העיתון שלה, והכותבים היו מוכרים גם בשל היותם חלק מהממסד הפוליטי, הכירו רבים מהקוראים את סיפורם האישי של הכותבים. עם התרחבות מעגל הכותבים והקוראים, התעצם המאבק על הסמכות לעצב את זיכרון השואה. מתוך כך נאלצו הכותבים לכתוב מפורשות מהו מקור הסמכות שמאפשר להם לכתוב על נושא השואה. ברקע הדברים אנו מוצאים את מגמת הקיטוב בחברה הישראלית ואת השימוש ההולך וגובר בזיכרון השואה לצורך המאבק הפוליטי-אידאולוגי-חברתי.

בגיליון משנת 1979 של הצופה כתב יהושע אייבשיץ: "מהו הלקח המשמעותי ביותר ממוראות השואה? בעיני, בעיני ניצול שואה...". כלומר, כשהוא נדרש להציג את הלקחים (העומדים במאבק פוליטי-תרבותי מול לקחים מתחרים), הוא נדרש להעצים את סמכותו ולהדגיש את היותו ניצול שואה. מהצד הפוליטי השני מבקר מרק גפן בעל המשמר (שנת 1982) את השימוש שעושים הממסד הפוליטי הימני והדתיים בזיכרון השואה. לטענתו: "מי שכותב כך והשלטון הימני-דתי לא היה שם". גפן מציג קשר דו-סטרי וטאוטולוגי: מי שהיה שם חייב להסיק את המסקנות "שלנו"; ובמקביל, מי שמפיק לקח "אחר", סימן שלא היה שם. אולק נצר כתב בדבר נגד מה שהוא כינה "תעשיית השואה". על מנת לבסס את סמכותו הוא מכנה את עצמו בתחילת המאמר במונח הנוגע לעניין: "כבוגר שואה... איש לא ילמד אותי דבר בעניינים האלה". בגיליון 1998 בהצופה חתם אליעזר זלפרונד את מאמרו כך: "אליעזר זלפרונד, חיפה, קצטניק A6632 (ניצול אושוויץ בירקנאו, בונה משוביץ, בוכנוואלד, וומר דורה, דכאו, אלאך ורכבות המוות)".

סיכום

הסקירה מראה את מורכבות הדיון על מקומם של הניצולים בעיצוב הזיכרון הישראלי של השואה. הוויכוח בין אלו הטוענים למרכזיותם לבין אלו המסבירים את הדרתם של הניצולים מתעלם ממורכבות מושג הסמכות וממאפיינים נוספים של הדמויות מעבר להיותן ניצולים. כפי שעולה ממחקר זה, לניצולי השואה תפקיד מכריע בקרב אלו שעיצבו את זיכרון השואה בעיתונות הישראלית (בגיליונות יום השואה). ואולם, חלק ניכר מהניצולים שכתבו היו גם חלק מהממסד (הפוליטי, התרבותי, ההנצחתי), ולכן הציגו נקודת מבט ממסדית. מעבר לכך, הכותבים שילבו בצורה מושלמת בין הקול הפרטי לבין הקול הציבורי. בכך הם שילבו בין הסיפור הפרטי (בעל ערך אמינות גבוה) לבין הסיפור הקולקטיבי (בעל משמעות אידאולוגית-ציונית).

יוסף חיים ירושלמי כתב, כי התגובה היהודית המסורתית לאסונות היא קולקטיביזציה, מיתולוגיזציה וריטואליזציה. תהליך זה מעניק, באמצעות נרטיב קולקטיבי, משמעות לניסיון הפרטי.¹³ נדמה, שבמדינת ישראל הממסד הפוליטי תפס את המקום של הקהילה המסורתית, ומכאן הטענה שהחברה "הלאימה" את הנצחת השואה למטרות אידאולוגיות.¹⁴

לעיתוננים היה צורך לשלב בין הפרטי לבין הקולקטיבי. הסיפורים הפרטיים מעניקים אמינות ומאפשרים לקוראים להזדהות עם הכותבים, ואילו הלך הקולקטיבי נדרש כדי לתת משמעות לסיפורים אלו. ניצולי השואה שגם היו חלק מהממסד, או שביטאו בסיפור חייהם את הנרטיב הציוני-הישראלי, התאימו מאוד למטרה זו, ולכן בלטו בקרב הכותבים בגיליונות אלו. יחד עם זאת, במהלך

13 יוסף חיים ירושלמי, זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי. עם עובד, תל אביב 1988.

14 זרטל, האומה והמוות.

השנים גדל מספר הכותבים, ובתוך זאת גם מספר נקודות המבט ומגוון הסיפורים. כיום אפשר למצוא הרבה יותר סיפורים פרטיים "ללא לקח אידאולוגי" (למרות שכמעט כל הניצולים הכותבים הם ישראלים, ובסיפורים בא לידי ביטוי הלקח הישראלי-הציוני).

חשוב לסייג את המסקנות. זיכרון קולקטיבי הוא מושג מופשט ורבי-פנים, שחייב לבוא לידי ביטוי בתוצרי תרבות שונים (ספרים, טקסים, אנדרטות, תוכניות לימודים, שידורי טלוויזיה וכך הלאה). מחקר זה מציג תמונה העולה מניתוח פלח אחד – גיליונות יום השואה של העיתונים היומיים. פלח זה הוא צר ובעל מאפיינים מסוימים. ייתכן מאוד שניתוח תוצרי תרבות אחרים יוביל למסקנות אחרות.

אחד הממצאים שבלט לאורך המחקר הוא החולשה של מקור הסמכות המקצועי. כמעט שאין אנשי עיתונות הכותבים בעיתון רק מתוקף העובדה שהם עיתונאים. הם תמיד נזקקים למקור סמכות נוסף (בעיקר עיתונאים שהם גם ניצולי שואה או בני הדור השני). כידוע, מספרם של ניצולי השואה הולך ופוחת. בעוד שנים מספר לא יישארו ניצולים שיוכלו לספר את הקורות אותם ממקור ראשון. מאחר שהם ממלאים תפקיד כל כך משמעותי בעיצוב הזיכרון כיום, מעניין יהיה לבחון מי יתפוס את מקומם. האם בני הדור השני? אולי חוקרים מהאקדמיה יעצימו את סמכותם בהעדר גורם שיערער עליהם? האם העיתונאים יוכלו למלא את תפקידם של ניצולי השואה כעדים? האם יבחרו להשמיע את קולם של הבלתי מושמעים?

מקורות

- אורון יאיר, מכאוב הדעת – סוגיות בהוראת השואה והג'נוסייד, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2003.
- גולדברג עמוס, "השואה בעיתונות החרדית – בין זיכרון להרחקה", יהדות זמננו: שנתון לעיון ולמחקר 11 (תשנ"ח), עמ' 155-206.
- ויזל אלי, כל הנחלים הולכים לים, הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב 2000.
- זנדברג אייל, מגרש המשחקים של הזיכרון – ניתוח גיליונות יום השואה של העיתונים היומיים בישראל 1948-2000, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2004.
- זרטל עדית, האומה והמוות: היסטוריה, זיכרון, פוליטיקה, דביר, אור יהודה 2002.
- יבלונקה חנה, "מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה", אצל אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, מרכז שזר, ירושלים 2000, עמ' 297-316.
- ירושלמי יוסף חיים, זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי. עם עובד, תל אביב 1988.
- נייגר מוטי, אורן מאירס ואייל זנדברג (2009), "אתם זוכרים עם השירים: תרבות פופולארית, זיכרון קולקטיבי ושירורי הרדיו ביום הזיכרון לשואה ולגבורה 1993-2002", מגמות מו, 1-2 (2009), עמ' 254-280.
- פורת דינה, מעבר לגשמי – פרשת חייו של אבא קובנר, עם עובד, תל אביב 2000.
- פלדמן ג'קי, "את אחי אנוכי מבקש": מסעות בני נוער ישראלים לפולין בעקבות השואה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2000.
- רועה יצחק, אחרת על תקשורת: שבע פתיחות לעיון בתקשורת, רכס, אבן יהודה 1994.
- שפירא אניטה, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", זמנים 57 (97-1996), עמ' 4-13.

Meyers O., E. Zandberg & M. Neiger, "Prime Time Commemoration: An Analysis of Television Broadcasts on Israel's Memorial Day for the Holocaust and the Heroism", **Journal of Communication** 59 (2009), pp. 456-480.

היבטים כלכליים של קליטת ניצולי השואה בישראל

ראול טייטלבוואם

"לא יעזור לי לעשות חישוב כמה המדינה חסכה או הרוויחה עליהם [על ניצולי השואה]", אמר האלוף במילואים אלעזר שטרן,¹ כשמונה לתפקיד יו"ר הקרן לרווחת נפגעי השואה. שטרן, יליד הארץ, דור שני לניצולי שואה, החליף את זאב פקטור, יליד לודז' 1926, שורד אושוויץ ובוכנוואלד. ואכן, בעשור השביעי אחרי מלחמת העולם השנייה והשואה – לא בניהם של ניצולי השואה ולא ניצולי השואה עצמם לא ייעזרו מעצם הידיעה, "כמה המדינה חסכה או הרוויחה עליהם". העוול שנוצר – אי אפשר לתקנו כבר. כשלושה רבעים מניצולי השואה שעלו לישראל כבר נסתלקו מעולמנו.

ואף על פי כן, מן הראוי לערוך את המאזן ההיסטורי: מה שילמה גרמניה על פשעיה, מה תרמו ניצולי השואה למדינת ישראל, ומה תרמה המדינה לניצולי השואה. שכן, השואה ושרידיה היו מסד שעליו קמה מדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי אחרי השואה. במאמר זה נעסוק בהיבט הכלכלי, וננסה לערוך מעין מאזן היסטורי.

נתונים על ניצולי השואה בישראל

עד היום הזה אין הגדרה חוקית מיהו ניצול שואה. הוועדה הממשלתית שנדרשה לעניין המליצה לאמץ הגדרה רחבה, ולפיה ייחשב לניצול שואה כל מי שהיה בתקופת השלטון הנאצי בגרמניה

1 הארץ, 2.8.2010.

או בשטחים שהיא כבשה, מי ששהה במדינות ששיתפו פעולה עם גרמניה הנאצית ובשטחים שהיו תחת מרותם, וגם מי שברח משטח הכיבוש של גרמניה הנאצית סמוך לכיבושם.² בסוף 2010 חיו בארץ כ־207,100 ניצולי שואה בהגדרה הרחבה. כמחציתם היו בני 80 ומעלה, ורק פחות משלושה אחוזים מהם היו בני 69 ומטה. מדי שנה נפטרים עתה קרוב ל־13 אלף ניצולי שואה. לפי התחזיות יקטן מספרם ב־2015 ל־143,900, וב־2025 ירד מספרם ל־46,900. בעוד כעשרים שנה ייעלמו ניצולי השואה כפרטים.³

מחירו של הכשר: הסכם השילומים ומשמעותו

הייתה זו, ללא ספק, אירוניה של ההיסטוריה. הפרק הראשון ביחסים בין יהודים וגרמנים לאחר השואה נפתח במקח וממכר והסתיים בתשלום. מערב גרמניה הייתה מוכנה לשלם, ומדינת היהודים הייתה מוכנה לקבל את התשלום. נכונות הדדית זו עמדה בשורשו של הסכם השילומים משנת 1952. לכל צד היו מניעים משלו, והם לא היו זהים. ישראל הצעירה הייתה זקוקה נואשות למטבע חוץ, ואילו הקנצלר אדנאואר דיבר ב־1949 על פיצוי סמלי ליהודים בסך 10 מיליון מרק.⁴ רק מאוחר יותר הבין אדנאואר, בהשפעה אמריקאית, את חשיבותו של מהלך ההתפייסות עם היהודים, וקיבל החלטה עקרונית בעניין זה. מכל מקום, גישתו של אדנאואר הייתה "להפוך את האשמה לחוב [כספי]", כפי שהגדיר זאת באופן קולע פרופ' קונסטנטין גושלר, היסטוריון גרמני שהתמחה בסוגיית הפיצויים לנרדפי הנאצים.⁵

2 דין וחשבון הוועדה הבין־משרדית לגיבוש פתרונות למצוקת ניצולי השואה (נחום איצקוביץ, יו"ר), 15 למאי 2007, עמ' 9.

3 Shnoor Jenny Brodski et al., *Holocaust Survivors in Israel: Population Estimates, Demographics, Health and Social Characteristics and Needs*, JDC – Brookdale Institute, February 2010.

4 *Allgemeine Wochenzeitung der Juden in Deutschland*, 11.11.1949.

5 Constantin Goschler, *Schuld und Schulden – Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945*, Wallstein Verlag, 2005, S. 161.

הממסד המערב-גרמני רצה להקטין חוב זה ככל האפשר. מנגד, נציגי הממסד היהודי והישראלי חששו שהגרמנים לא ישלמו בכלל, ולכן הסכימו לפשרות מרחיקות לכת, וקיבלו את מרבית הדרישות הגרמניות. אבל כבר מראשית המשא ומתן היו תביעותיה של ישראל צנועות למדי. ישראל תבעה 1.5 מיליארד דולר (ובכלל זאת, שלישי על חשבונה של מזרח גרמניה). סכום זה התבסס על חישוביו של דוד הורוביץ, מנכ"ל משרד האוצר באותה תקופה, שישראל תקלוט 500 אלף פליטים בעלות של 3,000 דולר לנפש. עם זאת, הגרמנים הטילו ספק אפילו בחישוב זה.

ב-10 בספטמבר 1952 נערך טקס החתימה החגיגי על הסכם השילומים בין ממשלת ישראל לממשלת הרפובליקה הפדרלית הגרמנית בבית עיריית לוקסמבורג. כן נחתמו שני פרוטוקולים בין גרמניה לבין ועידת התביעות. מדינת ישראל הייתה זכאית לתשלום כולל ממערב גרמניה בסך 725 מיליון דולר. סכום נוסף של 450 מיליון מרק (107 מיליון דולר) קיבלה ישראל מגרמניה על חשבון ועידת התביעות, ועל ממשלת ישראל היה להתחשבן עמה על הסכום הזה. ישראל קיבלה בהסכם השילומים עם גרמניה כ-75 אחוזים מתביעתה המקורית. כשני שלישים מן הסכום הזה קיבלה ישראל בצורה של סחורות וציוד מתוצרת גרמניה, וכשליש ממנו שילמה גרמניה על חשבון דלק שישראל רכשה מבריטניה. ביצוע הסכם השילומים נפרס על פני 12 שנים. בפרוטוקול מספר 1, שנחתם בין ממשלת מערב גרמניה לבין ועידת התביעות, נקבעו מספר עקרונות באשר לפיצויים אישיים והשבת רכוש יהודי בשטחה של גרמניה. בפרוטוקול מספר 2 זכתה ועידת התביעות מגרמניה, דרך מדינת ישראל, בפיצוי גלובלי על סך 107 מיליון דולר לשיקום פליטים יהודים מחוץ לישראל. בסיכום, ועידת התביעות קיבלה מגרמניה רק רבע מתביעתה המקורית. ככלל, לא צורכיהם של ניצולי השואה עמדו אז במוקד הסכמים אלה, אלא צורכיה של מדינת ישראל. אכן, מצבה הכלכלי של ישראל היה אז קשה ביותר. ישראל יצאה

זה עתה ממלחמה קשה על עצמאותה, שהפילה קורבנות רבים, ומיד אחריה קלטה בזמן קצר עלייה המונית – הן ניצולי שואה מאירופה והן עולים מארצות ערב – שהכפילה תוך זמן קצר את אוכלוסייתה. בארץ שררו מחסור, משטר צנע ואבטלה קשה. קופת המדינה הייתה כמעט ריקה, ולא היה מטבע חוץ לשלם עבור ייבוא של חיטה, דלק ושאר המוצרים החיוניים.

בניגוד לרושם שנוצר ומועלה מדי פעם בשיח הציבורי בישראל בשנים האחרונות, ישראל לא קיבלה כסף מגרמניה בהסכם השילומים כדי לחלק אותו בין ניצולי השואה באופן אישי, אלא כסיוע בקליטתם. הדבר בא לידי ביטוי גם בנוסח ההסכם.

באחת האיגרות שהוחלפו בין הצדדים בעת חתימת הסכם השילומים הודיע משה שרת בשם ממשלת ישראל, כי ההסכם מיישב את כל תביעותיה של מדינת ישראל כלפי מערב גרמניה, וכי "מדינת ישראל לא תגיש תביעות נוספות נגד הרפובליקה הפדרלית בגין נזקים שנגרמו על ידי הרדיפות הנאציונל-סוציאליסטיות". נציגי ועידת התביעות חתמו על התחייבות דומה. כעבור שנים מועטות הם יתחרטו על חתימה זו.

עיוותים בחקיקת הפיצויים הגרמנית

"במידה רבה, הפושעים נדרשו לשלם עבור עבודתם 'שלא הושלמה', וגם חשבון זה אינו שלם", כתב היסטוריון השואה הנודע, ראול הילברג, בספרו רב ההיקף ההשמדה של יהודי אירופה.⁶ במילים אחרות, גרמניה לאחר המלחמה נדרשה לשלם על ה"מחדל" הנאצי לטובת אותם יהודים ששרדו את ההשמדה. שהרי הפיצויים ששילמה, בסופו של דבר, לא שולמו בגין הנרצחים. הסעיף "אובדן חיים" כלל לא נכלל בהם.

R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 1994, B, III, S. 6 1235.

מן הראוי להבחין בשלושה צדדים בהסכם. הראשון הוא פיצויים אישיים, במובן של פיצוי אישי לניצולים עצמם. הצד השני הוא של תשלום גלובלי, כמו הסכם השילומים עם ישראל. האחרון הוא השבת, במובן של השבת רכוש. כאן לא מדובר בפיצוי, אלא בהשבת הגזלה. היו מספר גרסאות לחוק הפיצויים. הגרסה השלישית והאחרונה של חוק הפיצויים הגרמני לנרדפי הנאצים אושרה בספטמבר 1965. גרסה זו זכתה לשם "חוק סיום" – Bundesentschädigungs – (Schlussgesetz). בגרסה חדשה זו הוגמשו והורחבו הקריטריונים לקביעת נזקי בריאות וגוף והשפעות נפשיות של רדיפות הנאצים. כן נקבע, שכל מי ששהה יותר משנה במחנה ריכוז נאצי זכאי כמעט אוטומטית לנכות מינימלית של 25 אחוזים, המזכה אותו ברנטה חודשית. ב־1969 פג תוקפו של החוק הזה, ומכאן ואילך לא ניתן היה להגיש תביעות חדשות. הוקמה קרן מצוקה לפיצויים חד־פעמיים לניצולי שואה נזקקים שלא עמדו בתנאי החוק.

עם איחודה של גרמניה החל השלב האחרון בהסדרי הפיצויים הגרמניים לניצולי השואה שעד אז לא קיבלו שום פיצוי, או זכו לפיצוי חד־פעמי מזערי. אבל גרמניה המאוחדת סירבה לעגן את הסדרי הפיצויים החדשים לניצולי השואה בחקיקה חדשה. בהסדרים חדשים אלה היו מספר חידושים לעומת העבר. הוסר "העיקרון הטריטוריאלי", שכן הנימוק הפוליטי של "המלחמה הקרה" לא היה קיים יותר. כמו כן, נותק הקשר הישיר בין הניצולים עצמם לבין הממסד הגרמני. האחריות על הטיפול המעשי בתביעות הייתה בידי המגננונים של ועידת התביעות. פקידי ועידת התביעות היו אחראים ישירות לקביעת הזכאות לפיצויים אלה ולתשלומם לניצולים לפי קריטריונים שקבע משרד האוצר הגרמני. ב־1993 נקבעו קריטריונים לתשלום חודשי שוטף בגובה של 500 מרק, שכונה "קצבה סעיף 2". הזכאות לתשלום חודשי זה הוענקה לאלה שהיו לפחות חצי שנה במחנה ריכוז או שנה וחצי בגטו מוכר, במסתור או בזהות שאולה, בתנאי שלא קיבלו עד אז פיצוי משום מקור אחר.

במשך שנים רבות התנהל משא ומתן על תיקונים שונים בהסדרים אלה. למשל, היה צורך לצרף להסדרים קבוצות נוספות של ניצולי שואה: יהודים ששהו במחנות ריכוז לא מוכרים בשטחה של אוסטריה, יהודים בבולגריה ששהו ב"גטאות פתוחים", ניצולים ממחנות עבודה בארצות צפון אפריקה (מרוקו, תוניסיה ואלג'יריה). בסיכומו של דבר – לאחר למעלה מ-15 שנות התדיינות, תיקונים והרחבות (1991-2007) – מתוך 100 אלף בקשות שהוגשו, קיבלו 73 אלף ניצולי שואה תשלומים חודשיים מקרן סעיף 2. 43,800 מאלו חיים בישראל. בראשית 2010 הגיע גובה הקצבה החודשית לפי סעיף 2 ל-291 אירו. מלבד, 18 אלף ניצולי שואה בארצות מרכז ומזרח-אירופה קיבלו תשלומים חודשיים מוקטנים בגובה של 240 אירו. בעיה גדולה אחרת הייתה תשלום פיצויים לעובדי הכפייה. במשך כל תקופת המלחמה העסיק הרייך הנאצי כ-15 מיליון עובדים זרים מארצות אירופה הכבושות ושבווי מלחמה. הם הועסקו ב-12 אלף מפעלי תעשייה וחימוש גרמניים, במכרות, בסלילת מסילות ברזל ואף בחקלאות. עובדים אלה החליפו מיליוני גרמנים שגויסו למלחמה. כמו כן, בשלהי 1944 הועסקו כ-600 אלף אסירי מחנות ריכוז, ברובם יהודים, בשטחה של גרמניה עצמה. שיעור התמותה של אסירים אלה היה גבוה מאוד, וקרוב למחציתם נספו. בהעסקת עובדי כפייה ממחנות הריכוז היו מעורבים כל הקונצרנים הגרמניים הגדולים: קרופ, פולקסוואגן, סימנס, איגה פארבן, דמלר-בנץ, א.א.ג., ג'נראל אלקטריק, דגוסה ואחרים. עובדי כפייה אלה שימשו מקור לרווחיהם האדירים בתקופת המלחמה.⁷

במחצית השנייה של שנות התשעים עלתה לסדר היום הציבורי סוגיית הפיצויים לעובדי הכפייה הן בגרמניה והן בעולם. ביולי 2000

Irich Herbert, "Zwangsarbeiter im 'Dritten Reich' und das Problem der Entschädigung", in: *Die Politische Ökonomie des Holocausts*, Hg. Dieter Stiefel, Wien-München 2001, S. 204-209.

נחתם הסכם בין נציגי גרמניה לארצות הברית. להסכם זה הצטרפו נציגי ועידת התביעות וישראל וכן נציגי עובדי הכפייה הלא יהודים מארצות מרכז אירופה ומזרחה. ממשלת גרמניה בראשות הקנצלר הסוציאלי-דמוקרטי גרהארד שרדר הקימה קרן מיוחדת לפיצוי עובדי כפייה, בעלת השם הסמלי "זיכרון, אחריות, עתיד". נקבע, שבמחצית מסך כספי הקרן בגובה 10 מיליארד מרק יישא תקציב המדינה, ובמחציתם ישאו קונצרנים תעשייתיים וגורמים אחרים במשק הגרמני. היה זה רק חלק קטן משווי עבודתם של עובדי הכפייה שהעסיקה גרמניה הנאצית.

המימוש היה יעיל יחסית. התשלומים הראשונים לעובדי הכפייה שהוכרו הועברו ביוני 2001. עד דצמבר 2006 שילמה הקרן פיצוי חד-פעמי של 2,670 אירו (5,000 מרק) ל-1.7 מיליון עובדי כפייה בסכום כולל של 4.4 מיליארד אירו. מתוך סכום זה קיבלו 159 אלף עובדי כפייה יהודים פיצוי חד-פעמי בסך 7,670 אירו (15 אלף מרק) בסכום כולל של 1.6 מיליארד אירו. בסך הכול הוגשו כ-2.5 מיליון בקשות, ומהן אושרו קרוב לשני שלישי. עובדי כפייה יהודים הגישו 270 אלף בקשות, ומהן אושרו 60 אחוזים. מעל 100 אלף בקשות באו מעובדי כפייה לשעבר בישראל, ומהן אושרו 65 אלף. ביוני 2007 נערך טקס חגיגי במשכן נשיא גרמניה, והוכרו בו על סיום מוצלח של פעילות הקרן ועל תשלום פיצויים חד-פעמי לעובדי הכפייה. נותרה הקרן עצמה, ופרותיה מממנים עד היום מחקר ומפעלים חינוכיים לטיפול הזיכרון.

בסוף העשור הראשון של המאה ה-21 הסתיימה אפוא מערכת תשלומי הפיצויים לאלה ששרדו את השואה. עם זאת, עד עצם היום הזה מתנהלים מדי שנה דיונים בין נציגי ועידת התביעות ובין נציגי משרד האוצר הגרמני ל"סתמת החורים" שנתרו.

מקח טעות: חקיקת הפיצויים הישראלית

חוק נכי רדיפות הנאצים של 1957 היה תוצאה של ויתור ניכר לנציגי גרמניה, שלידתו בטעות. לקראת סוף המשא ומתן על הסכם

השילומים, בסוף קיץ 1952, כאשר המשלחות עסקו כבר בניסוח הסופי של "הסכם השילומים" על פרטיו ונספחיו, הגישו הנציגים הגרמנים שתי תביעות מפתיעות. האחת נגעה לרכוש הטמפלרים הגרמנים בישראל. המשלחת הגרמנית תבעה, שישראל תפצה את הטמפלרים על 42 אלף דונם של נכסיהם בישראל ששלטונות המנדט הבריטי החרימו בתקופת המלחמה כ"נכסי אויב", וישראל ירשה אותם. בעקבות בוררות בינלאומית, שהסתיימה ב־1962, שילמה ישראל 35 מיליון דולר כפיצוי על רכוש הטמפלרים.

התביעה הגרמנית השנייה הייתה משמעותית יותר: ישראל נדרשה לוותר על זכות אזרחיה, שעלו אליה לפני ספטמבר 1953, מועד הכניסה לתוקף של חוק הפיצויים הגרמני, להגיש תביעות פיצויים בגין נזקי בריאות וגוף שנגרמו להם בתקופת השואה. המופקדים על המשא ומתן חישבו שמדובר בעלות של 20 מיליון מרק לכל היותר, ששיעורם הוא פחות מאחוז אחד מסך מסגרת הסכם השילומים. מאחר שלא היו מעוניינים לסכן את הסכם השילומים ולעכב את חתימתו, הם החליטו לקבל את הדרישה הגרמנית. ב־10 בספטמבר 1952, יום חתימת הסכם השילומים בלוקסמבורג, הוחלפו בין ישראל לגרמניה מספר איגרות נלוות להסכם. ביניהן הייתה איגרת ששיגר שרת לאדנאואר, ובה מובעת הסכמתה של ממשלת ישראל לדרישה זו.

אפילו הגרמנים עצמם הופתעו מהמהירות שבה נענתה המשלחת הישראלית לתביעה זו. ראש המשלחת הגרמנית במשא ומתן, פרנץ בוהם, שהתנגד לדרישה זו (שמקורה היה בלשכת שר האוצר הגרמני, פריץ שפר), אמר: "סוגיה זו כלל לא נדונה בין שתי המשלחות בוואסנר. והיא הועלתה רק כאשר הן עמדו כבר להתפור. מי יכול היה להעלות על דעתו שממשלת ישראל תסכים לתביעה שגורמת עוול שכזה לזכאים, ואשר הוגשה ברגע האחרון ממש...?"⁸

F. Schurholz, *Ergebnisse der deutsche Wiedergutmachungsleistungen 8 in Israel*, 1968, S. 1.

על משמעותו של הוויתור הישראלי כתבה, 56 שנים מאוחר יותר, הוועדה הממלכתית שחקרה את הסוגיה (ועדת דורנר): "הלכה למעשה שלל הוויתור הישראלי בהסכם השילומים את יכולתם של מרבית ניצולי השואה שעלו לאחר השואה לתבוע מגרמניה פיצוי על נזקי גוף ובריאות שנגרמו להם כתוצאה מרדיפות הנאצים".⁹ התוצאות הכלכליות של ויתור זה היו מרחיקות לכת. לניצולי השואה האלה נגרמו נזקים כספיים גדולים. הנזק הכספי לניצול, שנחסמה דרכו לתבוע פיצויים מגרמניה, ואשר נאלץ להסתפק בתגמול מן האוצר הישראלי, הסתכם ב-1.3 מיליון שקל. אם לוקחים בחשבון 6,000 ניצולי שואה שנפלו בקטגוריה זו, הנזק הכולל מגיע ל-7.8 מיליארד שקל.

בלית ברירה, נאלצה ישראל לחוקק ב-1957 את חוק נכי רדיפות הנאצים. תגמולי החוק ניתנו ביד קמוצה מאוד, ועם זאת היו העלויות התקציביות לישראל גבוהות עשרות מונים מן ההערכות המוקדמות שנעשו באוצר. מצד שני, התברר מיד שהגמלה שישראל תשלם לנכי רדיפות הנאצים תהיה נמוכה מן הרנטה על פי החוק הגרמני. הפער הזה בין גובה הקצבה הישראלית לבין גובה הרנטה הגרמנית הלך והתרחב עם השנים. רק בעקבות מחאה ציבורית נרחבת, שפרצה בשנת 2007, ומינוי ועדת חקירה ממלכתית בראשות שופטת בית-המשפט-העליון בדימוס דליה דורנר, השתנה מערך התגמולים. הקצבאות החודשיות הוגדלו לכדי 75 אחוזים מן הרנטות הגרמניות. כמו כן, קצבאות חודשיות הוענקו גם לקבוצות ניצולים ש"נפלו בין הכיסאות". הוכרו זכויותיהם של ניצולי השואה מרומניה ובולגריה, וכן לאלה שנרדפו בתקופת מלחמת העולם השנייה בארצות צפון

9 ועדת החקירה הממלכתית בנושא הסיוע לניצולי השואה, דין וחשבון, יוני 2008, עמ' 30-35.

אפריקה (תוניסיה, אלג'יריה, מרוקו).¹⁰ גם הורחבו תוכניות הסיוע וסל השירותים לניצולים, וגדלה השתתפות הממשלה במימון שורה של תרופות להן הם נזקקו. כמו כן, הוגדלה במידה ניכרת התמיכה הממשלתית בקרן הרווחה לניצולי השואה ובמרכז הארגונים של ניצולי השואה. לשכת השיקום מטעם משרד האוצר, שהייתה אחראית על הטיפול בניצולי השואה, הפכה ל"רשות לזכויות ניצולי השואה", ושירותיה לציבור הפונים השתפרו.

המאזן ההיסטורי

כמה משירידי השואה זכו לפיצויים כלשהם? יש רק אומדנים, וגם הם נתונים במחלוקת. הממסד הגרמני מדבר על מיליון ניצולי שואה שזכו לפיצויים. ואולם, נתון זה מוגזם. הגרמנים צירפו שני נתונים חופפים: 277 אלף נרדפי הנאצים שקיבלו רנטות חודשיות, בעת שמספרם היה הגבוה ביותר, ו-650 אלף שקיבלו פיצויים חד-פעמיים. אבל כמעט כל מקבלי הרנטות החודשיות זכו גם לתשלומים חד-פעמיים. יוצא מכאן, שרק 650 אלף ניצולי שואה זכו לפיצוי כלשהו – רנטות חודשיות או פיצויים חד-פעמיים. לעומת זאת, בפרסומים שונים של ועידת התביעות מצוין, שבמהלך השנים למעלה מחצי מיליון ניצולי שואה זכו בפיצויים. נתון זה קרוב יותר למציאות. בסיכום היסטורי שערכנו, כ-553 אלף ניצולי שואה זכו לקבל פיצויים כלשהם.¹¹ המסקנה: מבין 2-1.8 מיליון יהודים ששרדו את השואה באירופה, רק כשליש זכו לפיצויים כלשהם, ואילו שני שלישים נפטרו מבלי

10 ראו: חנה יבלונקה, הרחק מהמסילה – המזרחים והשואה, הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב 2008; H. Yablonka, "Übersehene Opfer – Entschädigung für Juden nordafrikanischer Abstammung", In: *Die Praxis der Wiedergutmachung*, Hrg. Von N. Frei, J. Brunner und C. Goschler, Wallstein Verlag, Göttingen 2009, S. 358.

11 ראו פירוט: ראול טייטלבוואם, הפתרון הביולוגי – שערוריית הפיצויים האישיים לניצולי השואה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2008, נספחים: לוח 5, עמ' 368.

שקיבלו דבר. "הפתרון הביולוגי" פעל את פעולתו.¹² גם ועדת דורנר אישרה את הממצא הזה.¹³
 באשר למצב בישראל, בשנת 2007 חיו בארץ 260 אלף ניצולי שואה. 168,259 (64 אחוזים) לא קיבלו קצבה חודשית כלל, ו־91,741 זכו לגמלה או לרנטה ממקורות שונים. 43 אלף מתוכם קיבלו גמלאות חודשיות שוטפות מן האוצר הישראלי, כ־20 אלף קיבלו קצבת בריאות חודשית, 23,570 קיבלו תשלום חודשי מקרן סעיף 2, ו־5,171 ניצולים זכו לתשלומים חודשיים מארצות אחרות.¹⁴

המאזן הכספי

לפי נתוני משרד האוצר הגרמני, מאז 1953 ועד 31 בדצמבר 2009 שילמה גרמניה סכום "השבה" (Wiedergutmachung) כולל של 67.1 מיליארד אירו (במחירי 2009). לא כל הסכום הזה הגיע לנרדפי הנאצים בכלל ולניצולים היהודים בפרט. הפיצויים האישיים לנרדפי הנאצים – רנטות ותשלומים חודשיים או פיצוי חד־פעמי – הסתכמו בכ־54.2 מיליארד אירו. 20 אחוזים מהסכום הזה שולמו לזכאים בגרמניה עצמה (וסביר מאוד שמרביתם שולמה לנרדפי נאצים שאינם יהודים), 40 אחוזים לזכאים בישראל ו־40 אחוזים לזכאים במדינות נוספות. ניתן להעריך אפוא, שגרמניה שילמה לניצולי שואה יהודים סכום כולל של 48.4 מיליארד אירו. אם נוסיף לכך את מה שישראל קיבלה בהסכם השילומים – 1.8 מיליארד אירו – וסכום נוסף של שלושה מיליארד אירו שקיבלה ועידת התביעות מגרמניה אם ישירות ואם כיורשת הנכסים היהודיים ללא יורשים, נגיע לסכום כולל של 53.2 מיליארד אירו (66 מיליארד דולר), שגרמניה שילמה כפיצוי

¹² שם, עמ' 316.

¹³ ועדת החקירה הממלכתית, דין וחשבון, עמ' 51.

¹⁴ הוועדה הבינ־משרדית לגיבוש פתרונות למצוקת ניצולי השואה, דין וחשבון, 15.5.2007, טבלה 1, עמ' 41.

כולל על השואה היהודית.¹⁵ חלקה של ישראל מסכום כולל זה מגיע ל-22 מיליארד אירו, או 27 מיליארד דולר.

נתונים אלה מאומתים גם מתוך הסעיף של "פיצויים אישיים מגרמניה" במאזן התשלומים הישראלי. סעיף זה כולל לא רק פיצויים אישיים, אלא גם סכומים של פנסיה סוציאלית גרמנית לתושבי ישראל, וכן סכומים קטנים יותר של קצבאות לניצולי שואה המתקבלות מארצות אחדות באירופה, ובהן אוסטריה, הולנד, בלגיה וצרפת, ופנסיות מאנגליה לישראלים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. החישוב מראה, שבשנים 1954–2009 זרמו למאזן התשלומים של ישראל 23.4 מיליארד דולר שוטפים.¹⁶ מן הסך הכולל הזה צריך להחסיר כ-4 מיליארד דולר, ששולמו למקבלי הפנסיה הסוציאלית מגרמניה מאז אמצע שנות השבעים. אם כן, הסכום הכולל שניצולי השואה בישראל קיבלו כפיצויים מגרמניה, אם כפיצויי חד-פעמי ואם כרנטות חודשיות, מגיע ל-19.4 מיליארד דולר שוטפים. בדולרים קבועים, הסכום הזה במאזן התשלומים של ישראל קרוב לנתונים של משרד האוצר הגרמני.

לכאורה מדובר בסכומים ניכרים יחסית, אבל תשלומים אלה מעולם לא הכבידו על המשק הגרמני. התפתחותה המהירה של גרמניה גם הפכה אותם לזניחים יותר ויותר. ב-1960 היה נטל הפיצויים לנדרפי הנאצים 0.74 אחוז מהתמ"ג הגרמני ו-7 אחוזים מהתקציב הפדרלי. ב-1966, בעת שנחקק "חוק הסיום" הפדרלי, פחתו שיעורים אלה ל-0.34 אחוז מהתמ"ג ול-2.6 אחוזים מהתקציב. בשנים הבאות המשיכו שיעורים אלה לפחות. נתוני משרד האוצר הגרמני מראים, שב-2005 שילמה המדינה מתקציבה בסעיף הפיצויים

Bundesministerium der Finanzen, Referat V B 4: *Leistungen der öffentlichen Hand auf dem Gebiet der Wiedergutmachung*, Stand: 31, Dezember 2009.

16 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מאזן התשלומים של ישראל, בנק ישראל: הפיקוח על מטבע חוץ.

סכום של 852 מיליון אירו. באותה שנה היה התמ"ג הגרמני 2.3 טריליון אירו, וההוצאה הציבורית הסתכמה ב־987 מיליארד אירו. מכאן שנטל הפיזיויים היווה פחות מ־0.04 אחוז מהתמ"ג הגרמני ופחות מ־0.1 אחוז מההוצאה הציבורית. חישוב הנטל הכספי שנשאו תושבי גרמניה בגין תשלום הפיזיויים במשך למעלה מ־50 שנה מראה, כי במשך כל אותן שנים נדרש כל אחד מהגרמנים לשלם מכיסו 948 דולר. מכאן, שבכל שנה הוא שילם 19 דולר ובכל חודש 1.6 דולר.

ברם, בנוסף על "המאזן הגרמני" אפשר לערוך גם "מאזן ישראלי". בעקבות מקח הטעות שעשתה בעת המשא ומתן על כספי השילומים מגרמניה, האם שילמה יותר ממה שקיבלה, או ההפך מכך? בסוגיה זו התעוררה מחלוקת.

בספרי הפתרון הביולוגי קבעתי, כי בשל הוויתור שעשתה ישראל במשא ומתן על הסכם השילומים, לאורך השנים היא שילמה קצבאות לניצולי השואה כמה מונים יותר מן הסכום שקיבלה מגרמניה בהסכם השילומים. שכן, ישראל שילמה מתקציביה לניצולי השואה בין 1957 ל־2004 סכום של 3.5 מיליארד דולר. זאת על פי חישובים שנעשו ע"י צוות המומחים של השופט האמריקאי, אדוארד קורמן, שעמד בראש הקרן שהוקמה בעקבות ההסדר עם הבנקים השווייצריים.¹⁷ סכום נוסף של שני מיליארד דולר שולמו לניצולי השואה מתקציב המדינה בחמש השנים הבאות. הסכום הכולל הוא 5.5 מיליארד דולר, או כ־20 מיליארד שקל במחירים של 2008. לפיכך הגעתי למסקנה, כי ישראל שילמה מתקציב המדינה סכום גבוה פי 4.5 מסכום השילומים שבגיננו ויתרה ישראל לגרמנים.

ייתכן מאוד שהגזמתי במסקנה זו. ואולם, לא ניתן לקבל את המסקנה של ועדת דורנר, שגובה השילומים שישראל קיבלה היה

Unites States District Court, Eastern, Special Master's Recommendations, 17 April 2004, Annex F.

”כמעט פי שניים משווי התגמול ששילמה”¹⁸. ההפך הוא הנכון. ישראל שילמה מתקציב המדינה סכום שהוא לפחות כפול, אם לא יותר, מסכום השילומים שקיבלה מגרמניה בהסכם השילומים. אכן, מסובך מאוד לערוך השוואות בין ערכים כספיים שנפרסו לאורך עשרות בשנים במטבעות שונים, ולהביאם למכנה משותף בערכים קבועים. השוואה כזאת עלולה להיות כרוכה בטעויות, וגם התוצאות יכולות להשתנות על פי ההנחות שבבסיס ההשוואה. גם ועדה חשובה ומכובדת כוועדת דורנר יכולה הייתה לטעות בחישובים אלה.

זאת ועוד, לפי חישובי, סכום הפיצויים האישיים שניצולי השואה בישראל קיבלו מגרמניה כפרטים לאורך השנים עולה כמעט פי 15 על סכום השילומים שישראל קיבלה מגרמניה כמדינה. ואמנם, למסקנה זו הגיעו גם עורכי קובץ מחקרים היסטוריים אמפיריים שפורסם בגרמניה ב־2009, הפרקטיקה של הפיצויים האישיים – ההיסטוריה, הניסיון והשפעתם בגרמניה ובישראל. הם כתבו במבוא לספר: ”בסך הכול עלה סכום הפיצויים האישיים (לנרדפי הנאצים) על סכום הפיצויים הגלובלי (למדינת ישראל) שסוכם בהסכם לוקסמבורג (הסכם השילומים) ביותר מפי 13”¹⁹. מכאן עולה המסקנה, שהשיקולים של נציגי ישראל במשא ומתן עם מערב גרמניה בשנת 1952, שהעניקו עדיפות מוחלטת לקבלת כספי השילומים כמדינה על הפיצויים לניצולי השואה כפרטים, היו מוטעים לחלוטין.

על כל פנים, מדובר בסכומים גדולים מאוד, שלא היו פיצויי מלחמה מקובלים (המדינה המנוצחת משלמת למדינות המנצחות), אלא פיצויים שהמדינה המנוצחת שילמה לקורבנותיה כפרטים. מהבחינה הזאת, מערכת הפיצויים יצרה חידוש במשפט הבינלאומי. ההכרה בתביעות היהודיות הנגזרות מהשואה הופכות בהדרגה

18 ועדת החקירה הממלכתית, דין וחשבון, עמ' 33.
Die Praxis der Wiedergutmachung, Hrg. Von N. Frei, J. Brunner und 19
C. Goschler, Wallstein Verlag, Göttingen 2009, S. 17

לנורמה אוניברסלית. היא משמשת תקדים ודגם, שגם קבוצות אתניות ועמים אחרים שהיו קורבנות לרצח עם מנסים ללמוד ממנו. כך בסין ובדרום קוריאה מול פשעי הכובשים היפנים. כן נשמעו קולות בקהילייה האפרו-אמריקאית בארצות הברית, הקוראים ללמוד מניסיונם של קורבנות השואה כדי לברר אפשרות להגיש תביעה על תקופת העבדות; וכך גם הקהילייה האינדיאנית בארצות הברית על העולות שנעשו נגדה. גם במדינות אפריקה גילו עניין ב"ניסיון היהודי" כתקדים לתביעות פיצויים על פשעי הקולוניאליזם, ואפילו הפלסטינים עוסקים בלימוד מהניסיון היהודי. אין ספק, שכאשר יגיע זמנו של הסדר סופי של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, יבקשו הפלסטינים להסתמך על תקדים זה.

מי "הרוויח" ומי הפסיד

בין אלפי הספרים והמחקרים שפורסמו על תקופת השואה מעטים עסקו בהיבטים הכלכליים שלה. רק מאמצע שנות ה-90 החלו מתפרסמים מחקרים חלקיים על היבטים שונים של מדיניות השוד הנאצית והגופים שפעלו בשירותה – הבנקים והקונצרנים התעשייתיים הגדולים בגרמניה. הוקמו אז במדינות אירופה עשרות ועדות חקירה היסטוריות, והחומר הרב שהן ריכזו עדיין מצפה לחוקרים.

עבודה חלוצית בעניין זה עשה ד"ר רובינסון, ראש המכון לעניינים יהודיים של הקונגרס היהודי העולמי.²⁰ חוקר אחר קבע, שלפחות 120-180 מיליארד דולר (במחירי 2005) מהנכסים היהודיים שנגזלו

20 על סמך נתוני החשבונות הלאומיים בין שתי המלחמות הגיע רובינסון בחישוביו לסך של כ-300 מיליארד דולר. המחקרים שנעשו אחריו לא ערערו את אומדניו. ראו: Nehemiah Robinson, *Beraubung und Wiedergutmachung* – *Der materielle Schaden der Juden während der Verfolgung*, Institute of Jewish Affairs – World Jewish Congress, New York 1962.

לא פוצו ולא הושבו לבעליהם, לירשיהם או לעם היהודי.²¹ מחקרים אלו ואחרים מעלים, כי "השואה החומרית" – נכסים שנשרדו, אובדן ההכנסות הפוטנציאלי ושווי עבודות הכפייה – הגיעה לסך של 230 עד 320 מיליארד דולר במחירים של היום.²²

יש היבטים נוספים של השוד והניצול חסרי התקדים: הם סייעו לממן את הוצאות המלחמה של גרמניה הנאצית, ואף שימשו כשודר לעם הגרמני בתקופה ההיא. במחקר רב-היקף שפרסם ב-2005 ועורר פולמוס בגרמניה (הספר נשא שם אופייני: המדינה העממית של היטלר – שוד, מלחמה גזענית והנאציזם), הגיע ההיסטוריון והחוקר הגרמני גוץ²³ למסקנה, שמתוך ההוצאות הישירות של גרמניה הנאצית במלחמת העולם השנייה בסך של 510 מיליארד רייכסמרק, כמחציתן כוסו על ידי הכנסות שוטפות וכמחציתן על ידי חובות. מן ההכנסות השוטפות לכיסוי הוצאות המלחמה, כשני שלישים, או 170 מיליארד רייכסמרק, מקורם בשוד ובניצול של עמים וארצות שנכבשו, לרבות שוד הרכוש היהודי וניצול עובדי הכפייה. עולה מכאן, כי כשליש מהוצאות המלחמה של גרמניה הנאצית כוסו בעזרת שוד וניצול של ארצות ועמים שנכבשו, לרבות היהודים. רק מעט מהוצאות אלה כוסו מתוך מסים שהוטלו על אוכלוסיית גרמניה עצמה. גוץ מתאר בהרחבה, כיצד מנגנון השוד והניצול של הרייך השלישי לא

21 Sidney Zab Ludoff, "Restitution of Holocaust-Era Assets: Promises and Reality", *Jewish Political Studies Review* 19, 1-2 (Spring 2007).

22 המחקר הבא מעלה נזק ישיר בסך 150-160 מיליארד דולר, בלי להביא בחשבון אובדן הכנסות, פגיעה בכושר ההשתכרות ושווי עבודת הכפייה: Helen B. Junz, "Report on the Pre-War Wealth Position of the Jewish Population in Nazi-Occupied Countries, Germany and Austria", in: Independent Committee of Eminent Persons (ICEP), *Report on Dormant Accounts of Victims of Nazi Persecution in Swiss Banks*, Steampli Publishers Ltd, Bern 1999, Appendix S, pp. A-127 – A-206.

23 Aly Götz, *Hitlersvolksstaat – Raub, Rassenkrieg und Nationaler Sozialismus*, Fischer Verlag, 2005.

רק מימן חלק גדול מהוצאות המלחמה שלו, אלא גם שימש כשוחד לאוכלוסייה הגרמנית עצמה. היטלר "קנה" את העם הגרמני: "כמעט כל הגרמנים הרוויחו ממסע השוד והניצול האדיר הזה". יתרה מזו, כאשר בסתיו 1941 עמדו צבאות היטלר בשערי מוסקבה, בגרמניה עצמה הועלו הרנטות והפנסיות ב-15 אחוזים; ואילו ב-1943, לפני המפלה הגדולה בסטלינגרד, הועלה שכר העבודה בגרמניה בעשרה אחוזים.

המאזן ההיסטורי של הנזקים החומריים שגרמניה הנאצית הסבה לעם היהודי אל מול הפיצויים שגרמניה שילמה ועוד תשלם בגינם הוא לטובת גרמניה. משרד האוצר הגרמני העריך שעד 2030, כאשר ילך לעולמו אחרון הניצולים, תשלם גרמניה על חשבון הפיצויים לנרדפי הנאצים סכום כולל של 90 מיליארד דולר. מכאן, שבסיומו של החשבון ההיסטורי יפצה העם הגרמני את העם היהודי רק ברבע מהנזק החומרי שהסב לו בתקופת השלטון הנאצי.

סיכום

דומה כי בעשור הראשון של המאה ה-21 עומדת מערכת הפיצויים לניצולי השואה בפני סיומה. כעת מוטל על העם היהודי ומדינת ישראל לתמוך בניצולי שואה נזקקים ולקבוע סדר עדיפות רציונלי של משאביה המוגבלים, כדי להבטיח שקבוצה זו ההולכת ומתמעטת תזדקן בכבוד.

ואולם, המאזן ההיסטורי אינו מתגלם בנושא הפיצויים דווקא. גרמניה הנאצית הובסה במלחמה הכוללת, אך לא במלחמתה ביהודים. "הפתרון הסופי של הבעיה היהודית" כמעט הושלם במלואו באירופה. כעבור דור שיקמה גרמניה את עצמה, ושבה להיות מעצמה מרכזית באירופה. איחודה מחדש שם קץ למרבית תוצאות המלחמה. אבל גורלו של העם היהודי היה שונה. מרכזיו הרוחניים-תרבותיים הושמדו, וכוח היצירה שלו נפגע אנושות. העם היהודי אחרי השואה לא שב להיות העם שהיה טרם השואה, לא מבחינה גאוגרפית ולא

ראול טייטלבלאום • היבטים כלכליים של קליטת ניצולי השואה בישראל

מבחינה דמוגרפית. מרכזה ומזרחה של אירופה, הזירה העיקרית להשמדת העם היהודי, "נקיים" מיהודים. על כך לא יכול להיות פיצוי כספי; בוודאי שלא על אובדן החיים.

מקורות

בנק ישראל, השילומים והשפעתם על המשק הישראלי (מחברים: ד"ר פני גינור ויצחק טישלר), תל אביב, דצמבר 1965.
הוועדה הממלכתית בנושא הסיוע לניצולי השואה, דין וחשבון, ירושלים, יוני 2008.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתונים, מאזן התשלומים של ישראל.
טייטלבלאום ראול, הפתרון הביולוגי – שערוריית הפיצויים האישיים לניצולי השואה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2008.

מבקר המדינה, דו"ח ביקורת על סיוע לניצולי השואה, אוגוסט 2007.
משרד האוצר – הלשכה לשיקום נכים, דוח ביצוע, 2008.
משרד הרווחה והשירותים החברתיים, הוועדה הבין-משרדית לגיבוש פתרונות למצוקת ניצולי השואה, דוח ביניים, 15 למאי 2007.
שגב תום, המיליון השביעי – הישראלים והשואה, כתר, ירושלים 1991.

Brodski J. et al., *Holocaust Survivors in Israel: Population Estimates, Demographics, Health and Social Characteristics and Needs*, JDC – Brookdale Institute, February 2010.

Brunner J. & I. Nachum, "Vor dem Gesetz steht ein Türhüter – Wie und Warum israelische Antragsteller ihre Zugehörigkeit zum deutschen Sprach – und Kulturkreis beweisen mussten", In: *Die Praxis der Wiedergutmachung*, Hrg. Von N. Frei, J. Brunner und C. Goschler, Wallstein Verlag, Göttingen 2009.

Bundesministerium der Finanzen, *Leistungen der öffentlichen Hand auf dem Gebiet der Wiedergutmachung*, Stand, Dezember 2009.

Erdinas-Ron A., "Nachempfundenes Recht – Rhetorik und Praxis

- des israelischen Gesetzes für die Invaliden der NS-Verfolgung", In: *Die Praxis der Wiedergutmachung*, Hrg. Von N. Frei, J. Brunner & C. Goschler, Wallstein Verlag, Göttingen 2009.
- Foreign & Commonwealth Office, *Nazi Gold*, The London Conference, December 1997.
- Goschler C., *Schuld und Schulden*, Wallstein Verlag, Göttingen 2005.
- Götz A., *Hitlersvolksstaat – Raub, Rassenkrieg und Nationaler Sozialismus*, Fischer Verlag, 2005.
- Junz H. B., *Report on the Pre-War Wealth Position of the Jewish Population in Nazi-Occupied Countries, Germany and Austria*, Independent Committee of Eminent Persons – Report on Dormant Accounts of Victims of Nazi Persecution in Swiss Banks, Appendix S, Steampli Publishers, Berne 1999.
- Pross Christian, *Wiedergutmachung – Der Kleinkrieg gegen die Opfer*, Athenäum, Frankfurt am Mein 1988.
- Robinson N., *Beraubung und Wiedergutmachung*, Institute of Jewish Affairs, World Jewish Congress, New York 1962.
- Sagi N., *Wiedergutmachung für Israel*, Seewald Verlag, Stuttgart 1981.
- Yablonka. H., "Übersehene Opfer – Entschädigung für Juden nordafrikanischer Abstammung", In: *Die Praxis der Wiedergutmachung*, Hrg. Von N. Frei, J. Brunner und C. Goschler, Wallstein Verlag, Göttingen 2009.
- Zabludoff S. J., *Looted Jewish Assets: Nazi Seizures*, World Jewish Congress, June 21, 1998.
- Zabludoff S. J., "Restitution of Holocaust-Era Assets: Promises and Reality", *Jewish Political Studies Review*

הכפר כזירת מפגש בין ניצולי השואה לחברה הישראלית¹

עדה שיין

ההתיישבות הכפרית בארץ ישראל על קיבוציה ומושביה הייתה אחת מזירות המפגש בין ניצולי השואה לחברה היהודית בתקופת היישוב ולאחר הקמת מדינת ישראל.

מראשית ימיה העמידה התנועה הציונית את החקלאות בראש סדר הקדימויות שלה. החקלאות הייתה חלק בלתי נפרד מהגשמת האידאל של הלאומת הקרקע. היא הוצגה כדרך הטובה ביותר להבראתו הכלכלית והחברתית של העם היהודי, וסווגה כאמצעי מועדף ליצירת נוכחות יהודית קבועה, יציבה, רצופה ורחבה בטריטוריה הארץ-ישראלית. החקלאות אף נחשבה לאמצעי המבטיח את כושרו של היישוב לספק את צרכיו בעצמו ולהקטין את תלותו בתנאי השוק.

על אף העמדת החקלאות בראש סולם הקדימויות הציוני, התרכז היישוב הארץ-ישראלי בתקופת המנדט ביישובים עירוניים ועירוניים למחצה. החל מהעלייה הראשונה ועד לעלייה בעיצומה של מלחמת

---

1 המאמר מבוסס על שני מחקרים שראו אור לאחרונה: שלמה בר-גיל, חולמים ומקימים קיבוץ: השתלבותה של שארית הפליטה בתנועה הקיבוצית 1945-1955, עמ' 29-139; עדה שיין, בנה ביתך בקרוב: שארית הפליטה בהתיישבות המושבית 1944-1955, אצל שלמה בר-גיל ועדה שיין, וישבתם בטח, ניצולי השואה בהתיישבות העובדת 1945-1955, יד ושם, המכון הבין-לאומי לחקר השואה, ירושלים תש"ע, עמ' 143-346.

העולם השנייה הייתה העיר המקום המועדף על ידי העולים.² כבר בשנות השלושים המאוחרות הייתה החברה היהודית בארץ ישראל חברה עירונית מובהקת. ב־1944 מנו תושבי הערים 427 אלף נפש, לעומת 140 אלף מתיישבים יהודים באזורי הכפר.³ מתיישבים אלו חיו בארבע צורות התיישבות: מושבה, קיבוץ, מושב עובדים ומושב שיתופי. בשלהי 1943, ערב בואן של קבוצות הניצולים הראשונות, הייתה האוכלוסייה היהודית מפוזרת ב־218 יישובים חקלאיים: 33 מושבות, 103 קיבוצים, 79 מושבים ו־3 מושבים שיתופיים.⁴

תנועות הנוער החלוציות בגולה ותנועות הנוער בארץ שימשו מאגרי כוח האדם להתיישבות החקלאית בארץ. התנועות החלוציות בגולה היו מעין פרוזודור לארץ ישראל, משום שהכשירו את החניך לקראת אורח החיים הקשה הצפוי לו בארץ, ומפני שהעמידו את ערך העבודה בראש סולם הערכים.⁵ ההצטרפות לתנועת הנוער החלוצית הייתה אצל חלק מהצעירים מעשה של מרד בעולם המבוגרים, אולם בפועל תנועות הנוער בגולה היו מזוהות עם זרם פוליטי בארץ ישראל, והכשירו את חבריהן לתנועת התיישבות מוגדרת.

- 2 דוד סימרוט, היישוב ושארית הפליטה: הטיפול ודרכי ההתמודדות בארץ־ישראל 1945-1947, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך בהיסטוריה כללית, האוניברסיטה העברית בירושלים, דצמבר 1995, עמ' 92. סימרוט מתבסס על ב' גיל ומ' סיקרון, רישום תושבים (ו חשון תש"ט), חלק ב' – תכונות האוכלוסיה היהודית וצורות היישוב, סידרת פרסומים מיוחדים, מס' 53, ירושלים תשי"ז, עמ' מ"א.
- 3 על פי בנימין אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, כתר, ירושלים 1979, עמ' 386.
- 4 הנתונים לוקטו מתוך הסוכנות היהודית לארץ ישראל, המחלקה החקלאית, היישובים החקלאיים בישראל מראשית ההתיישבות בארץ ועד סוף שנת תש"י, רשימות וסיכומים, ירושלים, נובמבר 1950: המכון לחקר תנועת העבודה על שם פנחס לבון [= מכון לבון], 307-IV-550. ברשימת היישובים צוין יום עלייתם על הקרקע, והם מוינו לפי צורות התיישבות.
- 5 צבי לם, תנועות הנוער הציוניות במבט לאחור, ספרית פועלים, תל אביב 1991, עמ' 51-52.

בארץ ישראל התפתחו תנועות הנוער מתוך קשר לחברת המבוגרים ולגופים הפוליטיים וההתיישבותיים. תנועות הנוער הסוציאליסטיות ראו בקיבוץ את צורת החיים המועדפת בהתיישבות החקלאית וכאמצעים חינוכיים להגשמה בקיבוץ שימשו קבוצות חינוכיות מקומיות כחלק מתנועה ארצית, "מחנות עבודה" וקשר עם הקיבוצים.⁶ אבל תנועות הנוער הן בגולה והן בארץ ישראל לא הכשירו את חבריהן לקראת הצטרפות למושב. החלוצים שהגיעו ארצה ונשלחו לעבודה במושבות היו המאגר האנושי לייסודם של מושבים חדשים, וההתארגנות לעלייה על הקרקע התבצעה בארץ לאחר המתנה ממושכת למקום מתאים להתיישבות. המושב שימש מוקד משיכה למי שהקיבוץ היה קולקטיבי ושוויוני מדי לטעמו.⁷

תנועות הנוער החלוציות באירופה אחרי המלחמה

המסגרת של תנועות הנוער החלוציות הייתה אחת מסוכנויות החברות היחידות שהמשיכו לתפקד גם בתקופת הגטו וגם בתקופת הגירושים למחנות הריכוז. בגטאות שימשו תנועות הנוער תחליף של ממש למשפחה שנהרסה, ומילאו תפקיד חשוב ביצירת אווירה חלופית לאווירת הגטו.⁸

6 שמשון רשף ויובל דרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי, 1919-1939, ירושלים 1999, עמ' 135. וראו גם סקירה קצרה על תנועות הנוער המרכזיות – השומר הצעיר, מחנות העולים התנועה המאוחדת-גורדוניה, בית"ר ובני עקיבא – אצל שאול ובר, חולצה כחולה על רקע שחור" יחסן של תנועות הנוער בישראל לגולה בתקופת השואה ולאחריה, רמות, תל אביב 1998, עמ' 24-19.

7 משה שוורץ, "מקואופרטיב חקלאי ליישוב כפרי? סיפורו של מושב עובדים", אצל אביגיל פזישעיהו ויוסף גורני (עורכים), הישג היסטורי בתמורותיו: ההתיישבות הקיבוצית והמושבתית 1910-1990, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, קריית שדה בוקר 2006, עמ' 673.

8 ישראל גוטמן, "תנועות הנוער כמנהיגות חלופית במזרח אירופה", ילקוט מורשת, מג'מר (אב תשמ"ז), עמ' 159-170.

בתום המלחמה הקדימו שרידי תנועות הנוער הציוניות להתארגן מחדש, והניחו את היסודות להתארגנותה של שארית הפליטה במחנות העקורים בגרמניה.⁹ ביוזמתם של השרידים הוקמה ההכשרה החקלאית הראשונה על אדמת גרמניה מיד לאחר השחרור ממחנה הריכוז בוכנוואלד, בתקווה שתהיה "גשר לנדידה לארץ ישראל".¹⁰ כבר בכינוס הציוני הראשון של ניצולי השואה בגרמניה הצהירו השרידים, כי מטרת הפעולה הציונית בגולה היא "לחסל את גלות אירופה ולהעלות את הנותרים לארץ ישראל".¹¹

גם בפולין ובלטיא חברו שרידי תנועות הנוער החלוציות ששבו מברית המועצות, הרפטריאנטים, אל שרידי לוחמי הגטאות, והחלו בשיקום התנועה הציונית. מנהיגי המרד בגטאות היו עתה למנהיגי התנועות החלוציות. האידאולוגיה הציונית שימשה מצפן וכיוון לניצולים כולם, ושימשה תשתית למבצע הברחת הגבולות ממזרח אירופה לרומניה ולאיטליה ואחר כך לאוסטריה ולגרמניה, פעילות שנועדה לתת גט כריתות לאירופה ולהגיע לארץ ישראל. באמצעות ארגון "הבריחה" העבירו הפעילים אל מחנות העקורים באוסטריה ובגרמניה אלפי צעירים ששרדו את מחנות הריכוז, היערות, מקומות

9 ראו על כך בהרחבה אצל זאב מנקוביץ, בין זיכרון לתקווה: ניצולי השואה בגרמניה הכבושה, יד ושם, ירושלים תשס"ז, עמ' 107-120. וכן: עדה שיין, "עוד לא נותקה השלשלת": תנועות הנוער במחנות העקורים כסוכנות חברות לאומיות", בתוך קובץ משואה: רצים אל מול מחר – תנועות הנוער הציוניות אל מול אתגרי המאה העשרים, לד' (2007), עמ' 170-180.

10 ארכיון העבודה והחלוץ, חטיבה III 37A, תיק ב' 43, Artur Poznanski, Bericht über die bisherige Entwicklung des Kibbutz Buchenwald, September, 19, 1945

11 "דעקלערונג פון כינוס ציוני אין מינכן 25.6.45", אצל זאב הערינג, צווישן חורבן און גאולה – אין געראנגל פאר דער שארית הפליטה, מינכן (ללא תאריך), עמ' 79-80.

המסתור או את מחנות העבודה כברית-המועצות שאליהם גורשו.¹² בראשית 1947 עזבו יותר מ-23 אלף חברים מאורגנים בקיבוצי עלייה, ו-16 אלף מהם היו מאורגנים בתנועות נוער חלוציות: דרוור, השומר הצעיר, גורדוניה, נוחם ופח"ח (פרטיזנים, חלוצים וחיילים). עוד 11 אלף חברים היו מאורגנים בתנועות הנוער הציוני, המזרחי/ בני עקיבא.¹³

תוך שנה גדשו אלפי צעירים את מחנות העקורים בגרמניה. במחקרו על תנועות הנוער במחנות העקורים בגרמניה טוען אבינועם פת, כי לצעירים שהצטרפו לקיבוצי העלייה מילאה הציונות תפקיד פונקציונלי יותר מאשר אידאולוגי.¹⁴ קיבוצי העלייה סיפקו לצעירים אמצעי ראשון לעזוב את אירופה כדי להגיע בעתיד לארץ ישראל, שימשו להם תחליף למשפחה, השיבו להם את תחושת הביטחון והעניקו להם חינוך. ככלל, המחנה החלוצי המאורגן היה הראשון לעלייה ממחנות העקורים ולהצטרפות למאבק על פתיחת שערי ארץ ישראל. מבין החברים בקיבוצי העלייה נאותו כ-3,500 איש להצטרף למפעל ההכשרות החקלאיות שהוקם בגרמניה רק כדי להרחיב את פתח היציאה לארץ ישראל, אף על פי שהעבודה החקלאית בחוות בגרמניה הרחיקה אותם מהאפשרויות התרבותיות והחינוכיות שהיו במחנות עצמם.¹⁵

בזרם הבאים ממזרח אירופה אל מחנות העקורים הגיעו גם קבוצות ילדים ניצולים, שאורגנו על ידי שרידי תנועות הנוער החלוציות עוד

12 דויד אנגל ביקש לערוך רביזיה בדימוי המקובל של ה"בריהה" כנדידת המונים סטיכית, ששמה פעמיה לארץ ישראל בשל דבקותה ברעיון הציוני. אנגל מבחין בין הארגון לבין ההמונים שהסתייעו בו. ראו דוד אנגל, בין שחרור לבריהה: ניצולי השואה בפולין והמאבק על הנהגתם 1944-1946, עם עובד, תל אביב 1996.

13 Avinoam J. Patt, *Finding Home Finding Homeland: Jewish Youth and Zionism in the Aftermath of the Holocaust*, Wayne State University Press, Detroit 2008, p.110

14 שם, עמ' 88-89.

15 שם, עמ' 103.

כפולין ובהונגריה. הקבוצות שוכנו במחנות נפרדים, שנקראו "בתי ילדים", על פי מפתח תנועת. בבתי הילדים נבנתה ההזדהות של הצעיר עם תנועת הנוער ועם תנועת ההתיישבות בארץ.¹⁶

קליטת שארית הפליטה בארץ בתקופת היישוב

התנועות הקיבוציות ציפו שהפעילות התנועתית במחנות העקורים בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה תביא להצטרפותם של הניצולים למשקי ההתיישבות העובדת לאחר שיגיעו לארץ ישראל. "הארץ שלנו מחכה לכם כרזרבה יקרה",¹⁷ כתב נתן שוואלכ, שישב במרכז החלון בשווייץ, לפעילים הציונים בגרמניה.

המחסור בכוח אדם, שהיה משותף לכל התנועות הקיבוציות, דחף אותן להתמסר לשליחות בקרב שארית הפליטה. משה קליגר, איש הקיבוץ המאוחד, הודה בכך: "החלון" ותנועות הנוער היו צריכים להיות גם כיום מקור מילואים הנאמן של ההתיישבות העובדת, של ההתיישבות הקיבוצית. הקומונה איננה יכולה להתקיים ולבנות את מפעלה בלעדי מקור מילואים זה של כוחות חלוציים, המתחנכים אליה מגיל צעיר".¹⁸

ואולם, הנהגת היישוב הוטרדה בשאלה, מהם דפוסי הארגון המתאימים לפעולה באירופה המשתחררת ובארצות המזרח. עוד בעיצומה של המלחמה התחזקה ההכרה בהנהגת היישוב, כי יש לחזק את הקשר עם יהודי ארצות המזרח. במרכז מפא"י הועלה הרעיון

16 על בתי הילדים בגרמניה ראו בהרחבה אצל עדה שיין, מערכות החינוך בגרמניה ובאוסטריה (1945-1951), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2000, עמ' 207-222; ניבה (שפר) אשכנזי, ארץ-ישראל באה אליהם, בתי הילדים של תנועות הנוער החלוציות בבווריה, יד ושם, המכון הבין-לאומי לחקר השואה, ירושלים 2009.

17 שוואלכ לארתור פוזננסקי, 16 ביולי 1945, מכון לבון, חטיבה א' 37 III, תיק 43 ב'.

18 דברי משה קליגר בוועידה הט"ו של הקיבוץ המאוחד, ח"י"ד בסיון תש"ו, 7-13 ביוני 1946.

להקים את "החלוץ האחיד", שלא יהיה קשור לתנועה או למפלגה, ויחנך לערכים ציוניים-סוציאליסטיים. ההחלטה אושרה בהנהלת הסוכנות ב-28 בספטמבר 1943 ועוררה ויכוח קשה במחנה ארץ ישראל העובדת.¹⁹ ראשי מפא"י תמכו בעקרון הכלליות של "החלוץ האחיד". הם הציעו לנסח מחדש את מצע החלוץ, כך שיאפשר הצטרפות של המוני צעירים לתנועה הציונית, ויכלול את כל בוגרי הסדרויות הנוער החלוציות המשתייכים להסדרות העובדים הכללית בארץ ישראל. עוד קראו ראשי מפא"י לתמוך בעלייה מהירה ומיידית של המוני יהודים; לפקח על ענייני ההכשרה והעלייה באמצעות מחלקת העלייה של הסוכנות; להקים קיבוצי הכשרה משותפים, ולבסוף קבעו: "האישור לעלייה יהיה אינדיווידואלי וינתן על ידי המוסדות המרכזיים של החלוץ".²⁰

התנועות ההתיישבותיות ניהלו מאבק על מאגר כוח האדם הצעיר באירופה. מאבק זה החריף על רקע הפילוג הפוליטי במפא"י. ראשי חבר הקבוצות הגיעו למסקנה כי אין עוד קיום לחלוץ במתכונתו הקיימת, ויש לתמוך ב"חלוץ אחיד" כמסגרת ארגונית מחייבת לכל הנוער בגולה. זו הייתה, לדעתם, "הבשורה של הארץ לגולה".²¹ גם ראשי תנועת המושבים תמכו בתפיסת "החלוץ האחיד". שמואל דיין, שהתנגד נחרצות להבאת הפילוג הארץ-ישראלי אל שורות ארגון "החלוץ" בגולה,²² התווכח עם מנהיגי השומר הצעיר והקיבוץ המאוחד, שקראו להעמיד את החברה בראש סולם העדיפויות

19 על הקמת "החלוץ האחיד" בארצות המזרח והוויכוח שהתעורר בתוך מחנה ארץ-ישראל העובדת בעניין הפעלתו באירופה ראו בהרחבה יחיעם ויץ, מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה 1943-1945, יד יצחק בן צבי, ירושלים 1994, עמ' 188-206.

20 שם, עמ' 200.

21 יונה גולדברג, "נביא לגולה את בשורת 'החלוץ האחיד'", חבר הקבוצה, ניסן תש"ה, עמ' 19.

22 ראו נאומו של שמואל דיין במועצת כפר חיים, עמ' 13-14.

ולהתמקד בבניין החברה הסוציאליסטית בארץ ישראל, להתנגד לעלייה מהירה ולהקים מערך הכשרתי בגולה.²³ הוויכוח השפיע על דפוסי הפעולה של המחנה החלוצי באירופה. מצד אחד, בעת הוועידה הציונית הראשונה, שהתכנסה בלונדון בראשית אוגוסט 1945, החליטו ראשי השומר הצעיר לפרק את המסגרת התנועתית המאוחדת שנוצרה בפולין בין קיבוצי העלייה של "השומר הצעיר" ו"דרור".²⁴ ומנגד, הוועידה קיבלה החלטה להקים הסתדרות ציונית אחידה בכל ארץ וארץ.²⁵ ברוח ההחלטות של הוועידה הציונית בלונדון הוקמה בגרמניה הסתדרות ציונית אחידה (=הצ"א), ולצדה תנועת הנוער נח"ם (=נוער חלוצי מאוחד). הצ"א הצהירה שמטרתה להביא לידי "איחוד התנועה הקיבוצית, הגברת השיתוף והעזרה ההדדית בין כל סוגי ההתיישבות העובדת לכל צורותיה. איחוד פועלי חלוצי מקיף גם בשטח ההסתדרות וגם בשטח המפלגתי הפוליטי".²⁶ ואולם, כשגבר זרם הבאים ממזרח אירופה, גברו כוחות הפילוג במחנה החלוצי. כל תנועה רצתה להגדיל את מספר חבריה, בהנחה שעם בואם יצטרפו לקיבוציה בארץ. תנועות הנוער שהגיעו מפולין סירבו להצטרף לתנועת נח"ם ולקבל על עצמן את מרותה של הצ"א. בקונגרס הציוני הכ"ב בדצמבר 1946 פורקה הצ"א, ובמקומה הוקמה

23 על ההבדלים בתפיסותיהם של דוד בן-גוריון, יצחק טבנקין ומאיר יערי על הקיום היהודי בגולה ראו ויץ, מודעות וחוסר אונים, עמ' 75-80.

24 על ההחלטה ראו עירית קינן, "השליחות הארצישראלית בגרמניה", אצל ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים), שארית הפליטה 1944-1948 – השיקום והמאבק הפוליטי, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השישי של חוקרי השואה, ירושלים תשנ"א, עמ' 209; זאב מנקוביץ, "הציונות ושאריית הפליטה", שם, עמ' 205; וכן אניטה שפירא, "היישוב ושאריית הפליטה", שם, עמ' 80-83.

25 החלטות הוועידה הציונית העולמית שהתקיימה בלונדון בימים כ"ב באב – ד' באלול תש"ה (1-13 באוגוסט 1945), ענייני עלייה והצלה, סעיף 4, עמ' 7, אצ"מ S25/1906.

26 "הוועידה ה' של 'נחם'", ניצוץ, 25 בפברואר 1946.

“ברית ארגונים חלוציים”, כמסגרת לכל הגופים החלוציים, זולת אגודת ישראל ובית ר.²⁷

חלקו של המחנה החלוצי המאורגן היה גדול גם בין העצורים בקפריסין. כ־90 אחוזים מהמעפילים במחנות קפריסין היו מוגדרים ומאורגנים בתנועות נוער ובמפלגות פוליטיות שונות בתנועה הציונית. נחום בוגנר הראה, שבמחנות בקפריסין להיות בלתי מוגדר לתנועה או למפלגה פוליטית פירושו להיות חריג. את שורשי התופעה הוא זוקף גם לעובדה שהעלייה ארצה וההיקלטות בה נעשו באמצעות תנועות ומפלגות.²⁸

בניגוד לתנועות הקיבוציות, ששליחיהן השקיעו את מרצם בסיוע לתנועות הנוער ולקיבוצי העלייה במטרה לנתב את חבריהם להשלמת השורות בארץ, איחרה תנועת המושבים להתארגן. רק חברים בודדים, שפעלו במסגרות הכלליות של הסוכנות היהודית, עמדו על הצורך לפעול בקרב הפליטים באירופה כדי להביא לידיעתם את רעיון המושב ולהסביר להם את אורח החיים בו. הפעילים דחקו בראשי תנועת המושבים להקים מרכז עצמאי באירופה.²⁹ ההחלטה על כך התקבלה בקונגרס הכ"ב בדצמבר 1946, ואושרה במועצת התנועה בבית יוסף באפריל 1947.

האם בעקבות המאמץ הארגוני שהושקע במחנות העקורים ובמחנות המעצר בקפריסין הצטרפו עולי שארית הפליטה לתנועה הקיבוצית?

למן בואן של קבוצות הניצולים הראשונות בראשית פברואר 1944 ועד הקמת המדינה ב־14 במאי 1948 עלו 59,413 מעולי שארית

27 ראו על כך בהרחבה אצל שיין, עוד לא נותקה השלשלת, עמ' 180-183.
28 נחום בוגנר, אי הגירוש: מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948, עם עובד, תל אביב 1991, עמ' 236.
29 הבולט ביניהם היה שבתאי לוזינסקי, חבר מושב עטרות. התכתובת שניהל לוזינסקי עם מזכירות תנועת המושבים נמצאת במכון לבון, IV-307-1-529.

הפליטה, והיו רוב (83 אחוזים) מכלל העולים באותן השנים.³⁰ שנת השיא הייתה 1947, שבה עלו 18,430 עולי שארית הפליטה, שהיו 85.6 אחוזים מכלל 21,542 העולים שבאו ארצה באותה השנה, בעיצומה של ההעפלה והמאבק על העלייה.

עולי שארית הפליטה התאפיינו בגילם הצעיר – 62 אחוזים מהם היו בני 17–29 שנים – ובהרכב משפחתי מיוחד: 64.7 אחוזים מהעולים היו בודדים. רק 14 אחוזים היו ראשי משפחות, והמשפחות הצטיינו במספר קטן של נפשות. תכונות דמוגרפיות אלה קיבלו תשומת לב מיוחדת ביישוב ונתפסו כמדד להערכת יכולתם של העולים להיקלט.³¹

מדיניות פיזור העולים שנקטה הסוכנות היהודית העניקה יתרון ניכר לתנועה הקיבוצית. מתוך 49,582 עולים שטופלו על ידי הסוכנות היהודית, עד אוקטובר 1947 נשלחו לקליטה בקיבוצים 9,569 עולים מבוגרים, ובאותה התקופה נקלטו בקיבוצים 4,405 נערים במסגרת עליית הנוער. מצירוף שני הנתונים עולה, כי אל הקיבוצים נשלחו 13,974 עולים, שהם 28.18 אחוזים מכלל העולים. על פי ניתוחו של דוד סימרוט, בשנת 1946 היו הקיבוצים לתחנת קליטה גדולה, שבה נקלטו 3,930 איש. ב-1947, שהייתה שנת שיא בתנועת ההעפלה, מתוך 19,588 עולים שהגיעו, נשלחו אל המושבות 4,202 עולים, לקיבוצים – 3,338 ולעליית הנוער – 3,162. במחנות העולים נותרו 4,220, ואל קרובים נשלחו 4,666 איש.³² רק 3.5 אחוזים מעולי שארית הפליטה נשלחו למושבים.

בין קבוצות העולים שהגיעו לקיבוצים כלטו חברי נח"ם מקיבוץ

---

30 המיון לפי מרק דבורוצקי, "שארית הפליטה בישראל: מחקר הבעיות הדמוגרפיות והביולוגיות של ניצולי ארצות השואה", גשר 1 (1956), עמ' 115–83.

31 סימרוט, היישוב ושארית הפליטה, עמ' 25.
32 ראו שם, לוח פיזור עולי 1945–1947 על ידי הסוכנות היהודית וצורת היישוב של עולי 1945–1947 על פי מפקד האוכלוסין של נובמבר 1948, עמ' 81.

בוכנוואלד, שעלו ארצה כחוק והגיעו בערב ראש השנה תש"ו (ספטמבר 1945). 54 חברי הקבוצה נשלחו להכשרה בקיבוץ אפיקים. במהלך ההכשרה התגבשה בלבם ההכרה להקים יישוב עצמאי של שארית הפליטה. בספטמבר 1947 עברה קבוצה של 15 חברים להכשרה עצמאית בנחלת יהודה שעל יד ראשון לציון, ורק לאחר מחצית השנה הועבר הגרעין לחוות שפון, שנכבשה בידי ההגנה. אבן הפינה לקיבוץ נצר (בוכנוואלד) הונחה ב־11 ביוני 1950.³³

שלמה בר־גיל מבחין בין ארבעה דפוסי השתלבות של העולים בתנועה הקיבוצית: השלמה של קיבוץ גדול, השלמה של קיבוץ במשבר, הקמת יישוב חדש והקמת יישוב חדש תוך איחוד עם ותיקים.³⁴ לקולטים היה ברור שהכרחי להשפיע על העולה להתיישב באזורים כפריים, אם כי היו גם כאלה שהסתייגו מן המעבר הישיר וטענו, שמצבם של עולי שארית הפליטה מחייב לדעתם תקופה מסוימת של מנוחה, הסתגלות ולימוד בסיסי של חיי היישוב; ומכאן שהמעבר לכפר נתפס כשלב שני בקליטה.³⁵

בתנועה הקיבוצית נעשו מאמצים לקלוט את העולים ולהעניק להם תנאים מיוחדים, שזכו לכינוי "משטר קליטה". במועצת הקיבוץ המאוחד, שהתכנסה בסוף פברואר 1947 בגבת, נשמעה דרישה חד־משמעית לתת לעולים יום לימודים בשבוע, מדריך, מועדון, ימי עיון מרוכזים; לשלחם לסמינריונים שהקיבוץ מארגן; לשפר את תנאי חייהם של העולים בשיכון, בהלבשה ובסיפוק צרכים אינדיבידואליים.³⁶ חנה יבלונקה סבורה, ש"התנועה הקיבוצית היתה בעצם היחידה שבנתה, עוד בראשית 1947, מערך קליטה למבוגרי שארית הפליטה, תוך תהליך בלתי־פוסק של ביקורת עצמית, בדיקה

33 תיאור מפורט ראו שם, עמ' 88–90.

34 בר־גיל, חולמים ומקימים קיבוץ, עמ' 69–96.

35 מאמרו של א' גלבלום, "בעיות יסוד בקליטת העליה", הארץ, 28.9.1945;

מצוטט אצל סימרוט, עמ' 86.

36 יבלונקה, אחים זרים, עמ' 261.

והתלבטות, ותוך התחשבות בייחודה של העלייה הזו".³⁷ דוד סימרוט דוחה קביעה זו, ובמחקר מפורט מראה כי גם בערים ובמושבות נבנו בתקופה האמורה מנגנוני קליטה, שטיפלו בתחומי השיכון, התעסוקה, הסעד והרווחה.³⁸

על אף המאמצים שהשקיעה התנועה הקיבוצית, חלק מעולי שארית הפליטה שהגיעו לקיבוצים עזבו בתוך זמן קצר ועברו להתגורר בריכוזים עירוניים. על פי ניתוחו של סימרוט, בין עולי 1945 נמצא האחוז הגבוה ביותר של נקלטים בעיר (כ-70 אחוזים מכלל העולים). בשלהי 1948 נמצאו בקיבוצים רק 15.2 אחוזים מעולי 1945-1947, ובכללם בוגרי עליית הנוער שנשארו במשקים. דהיינו, רק 56 אחוזים מהעולים עד הקמת המדינה המשיכו להתגורר במשקים, ושיעור העזיבה הגיע ל-44 אחוזים.³⁹

התופעה הייתה ידועה לראשי היישוב. כך למשל, גרשון אסכולאי, איש מחלקת העבודה של הסוכנות היהודית, ציין שקשריהם של העולים שהגיעו לקיבוצים על פי שיוכם לתנועות בחוץ-לארץ אינם חזקים, ורבים מהם עוזבים זמן קצר לאחר בואם ומתחילים לנדוד ממקום למקום.⁴⁰ אפילו בין עצורי קפריסין רבים היו העוזבים. ההכנה הממושכת וחיי השיתוף בקיבוצי העלייה לא היו ערוכה להצלחה בקליטה בקיבוצים. קיבוצי עלייה רבים התפוררו מיד עם בואם ארצה, ועולים פרשו מהמסגרת לאחר חודשי שהות ספורים בקיבוץ.⁴¹

קליטת הילדים והנוער במסגרות של עליית הנוער בקיבוצים

37 שם, עמ' 261.

38 סימרוט, עמ' 197.

39 סימרוט, עמ' 85-86.

40 גרשון אסכולאי אל י' רבינוביץ, 5 בינואר 1946, מכון לבון, 307-IV-1-274.

41 דליה עופר, "ניצולים כעולים: המקרה של עצורי קפריסין", בתוך קובץ משואה: בריחים של שתיקה - שארית הפליטה וארץ ישראל, כח (2000), עמ' 235.

נתפסה כדפוס קליטה מועדף בהתיישבות העובדת. ב-24 ביולי 1946 קיבל המרכז החקלאי את נוסח ההחלטות שהובאו לפני המועצה החקלאית והצהיר:

המגמה היסודית בקליטת הנוער והילדים העולים חייבת להיות המגמה לחינוך חלוצי, ציוני, פועלי, חקלאי ושיתופי. מוסדות התנועה הציונית חייבים ללא רתיעה לכוון את הילדים העולים אל המשק החקלאי העובד, אל מחנה עובדי האדמה הכובשים והמגינים; ההתיישבות העובדת רוצה לראות בילדים העולים חיל-מילואים למאוויה ולדרכה (ההדגשה שלי, ע.ש).⁴²

בין השנים 1944-1948 נקלטו בתנועה הקיבוצית כ-4,032 חניכי עליית הנוער.⁴³ קבוצות הילדים שהגיעו לאחר המלחמה מאירופה כבר היו "מוגדרות", זאת אומרת מזוהות עם זרם מוגדר בתנועה הקיבוצית. עם בוא הילדים ארצה, הם נשלחו לקיבוצים במסגרת של עליית הנוער על-פי מפתח תנועתי. הקליטה החינוכית הטילה עול כבד על הקיבוצים והייתה רוויה במתחים. במחקרה מביאה יבלונקה עדויות רבות לתחושת המצוקה הנפשית ולמתחים שהתעוררו בין חניכי עליית הנוער לבין הנוער הקיבוצי.⁴⁴ היא גם מציינת, שבשנים 1945-1948 עזבו 36 אחוזים את חברות הנוער לפני תום שנתיים לשהותם במסגרת זו.⁴⁵

חרף העזיבות, חניכי עליית הנוער שזכו להשלים את הכשרתם הצטרפו להכשרות המגויסות של הפלמ"ח, לקחו חלק פעיל במאבק

42 ישיבת מליאת המרכז החקלאי, פרוטוקול מס' 14, 24 ביולי 1946, מכון לבון, 143D-1-IV-235.

43 בר-גיל, חולמים ומקימים קיבוץ, עמ' 40.

44 יבלונקה, אחים זרים, עמ' 209-215.

45 שם, עמ' 223.

הצבאי בארץ והיו לפעילים בגרעינים להתיישבות.⁴⁶ לפי נתוני הסוכנות היהודית, משנת 1944 ועד 14 במאי 1948 נוספו לתנועה הקיבוצית 38 קיבוצים חדשים.⁴⁷ על פי תחשיביו של שלמה בר-גיל, בתקופה זו הוקמו 39 קיבוצים חדשים ונוספו לתנועה 22,642 חברים. 7,786 מהם היו עולים, ו-4,032 חניכי עליית הנוער.⁴⁸ באותה התקופה רק מעטים מעולי שארית הפליטה נקלטו בתנועת המושבים, על אף העובדה שמוסדותיה המרכזיים של התנועה קיבלו החלטה, ש"כל בית ביישובינו יקבל לתוכו לפחות נפש עולה אחת מפדויי העם".⁴⁹ תנועת המושבים לא ניצלה כראוי את שנות ההמתנה באירופה, והסתפקה בפעולות הסברה אודות צורת החיים הקרויה מושב עובדים.⁵⁰ הקליטה במושב הייתה במסגרת "סידור ראשון", עד שהעולה ימצא מקום בארץ. האפשרות להגיע למושבים התבססה על קרבה משפחתית בין הפליט ובין משפחה במושב, שהתחייבה לקבל על עצמה את האחריות לאחזקתו בביתה. צורת הארגון של המשק המשפחתי ועקרון העבודה העצמית היו מהגורמים המעכבים ביותר את הקליטה. תנועת המושבים סירבה להשתמש בכוח אדם זמני, משום הסירוב העקרוני להעסקת פועלים שכירים, והעולים מצאו תעסוקה מיידית במושבות, בלי שנדרשו לאמץ את אורח החיים התובעני של המושב. למעשה, העדר יחידות משק פנויות ומחסור

46 בר-גיל, חולמים ומקימים קיבוץ, עמ' 63-64.

47 ראו היישובים החקלאים בישראל.

48 בר-גיל, חולמים ומקימים קיבוץ, עמ' 38.

49 "דין וחשבון לוועידה השביעית לתקופת אוקטובר 1942-אוקטובר 1945",

תלמים סא (תשרי-חשוון תש"ו), עמ' 28.

50 כינוס להקמת מרכז מושבי עובדים באירופה, בזל, 8 בדצמבר 1946, מכון

לבון, 307-1-IV-507A. ההחלטות פורסמו גם בתוך "כינוס להקמת מרכז

למושבי עובדים באירופה", תלמים עד-עה (טבת-שבט תש"ז), עמ' 82.

החלטות המועצה שהתכנסה בבית יוסף ב-27-28 באפריל 1947: מכון לבון,

307-1-IV-675. ההחלטות התפרסמו גם בעיתונות, ראו "מיטב חברינו

לשליחות בגולה", דבר, 30 באפריל 1947.

בשטחים חדשים להתיישבות גרמו לכך, שלתנועת המושבים לא היו פתרונות ארגוניים אמיתיים לקליטת עולים בהיקפים גדולים. גם בתחום הקליטה החינוכית של ילדים ונוער פיגרה תנועת המושבים אחר התנועות הקיבוציות, אך היא מעולם לא ויתרה על הקליטה החינוכית, בניגוד לטענתה של עפרה קינן.⁵¹ על פי רישומי הבולטין הסטטיסטי של עליית הנוער מ-1 במרס 1946, 450 ילדים עולים נקלטו במושבים. ביוני 1946 גיבשה תנועת המושבים תוכנית לקליטה של ילדים. בארבעים וארבעה מושבים הוכנו מקומות לקליטתם של 1,570 ילדים.⁵² שלוש שנים נאבקה התנועה במנגנוני הקליטה כדי לאפשר לחבריה לקלוט ילדים ונוער. בדיונים על קליטת הילדים טענו ראשי התנועה, כי אין להבדיל בארץ המוצא של הילדים העולים, "ואין לבכר יוצאי אירופה על פני יוצאי אסיה" [ההדגשה שלי, ע.ש.], אלא יש להבחין בין ילד העולה עם הוריו לבין ילד בלי הורים.⁵³ הקליטה במושב נתפסה כדגם הקרוב ביותר לאימוץ. ילד שעלה עם משפחה נקרא לעתים קרובות לבוא לעזרת המשפחה, והדבר פגע, לדברי ראשי התנועה, בתהליך החינוכי ובאפשרותו של הילד להשתלב בכפר. עם זאת, תנועת המושבים התקשתה להציע פתרונות חינוכיים בהיקף גדול, משום שסבלה ממיעוט של כוחות הדרכה והוראה. רק מעטים גויסו לעבודה חינוכית במושבים, ולא נמצא מי שיתפנה לעבודת הדרכה ולריכוז פעולת הקליטה. בשל חולשתו של מנגנון ההדרכה והטיפול המרכזי, נפל עומס הקליטה על המשפחה הבודדת דווקא.

ההחלטה באו"ם על הקמת מדינה יהודית העלתה את הציפיות לעלייה המונית, וחידדה את הביקורת על העזיבה הרבה מהקיבוצים.

51 עפרה קינן, "שתי דרכים בקליטת עלייה בעשור הראשון למדינת ישראל", *קתדרה* 112 (תמוז תשס"ד), עמ' 129-130.

52 'י קורן אל המרכז החקלאי, 16 ביוני 1946, מכון לבון, IV-307-1-274.
53 ראו "דין וחשבון לוועידה השביעית לתקופת אוקטובר 1942-אוקטובר 1945", *תלמים סא, תשרי-חשוון תש"ו*, עמ' 28.

יותר ויותר נשמעו הדעות שיש להגדיל את מספר הנקלטים באזורים הכפריים (בקיבוץ, במושב או במושב שיתופי). יצחק קורן, מזכיר תנועת המושבים, העלה את הרעיון לחייב את העולים הצעירים, רווקים ומשפחות, להיקלט באותם אזורים לתקופה מסוימת.⁵⁴

מלחמת העצמאות והקמת מדינת ישראל

הצורך בחיזוק ההתיישבות החקלאית גבר במלחמת העצמאות, שבמהלכה הפכו הקיבוצים והמושבים לנקודות מאחו חשובות.⁵⁵ בר-גיל מציין, כי על אף העובדה שרק אחוזים מעטים מכלל העולים פנו לתנועה הקיבוצית, במספרים מוחלטים לא הצטמצם מספרם של עולי שארית הפליטה שנקלטו בקיבוצים, ובין 29 בנובמבר 1947 ל-10 בנובמבר 1949 נקלטו בתנועה הקיבוצית 9,000 עולים מבוגרים ועוד כ-8,000 חניכים מעליית הנוער.⁵⁶ בין פברואר 1949 לפברואר 1950 נקלטו בקיבוצים 14,577, שהיו 7.3 אחוזים מן העולים לארץ באותו פרק הזמן – אחוז גבוה יותר משיעורם של תושבי הקיבוצים באוכלוסייה.⁵⁷ אולם כעת השתנה הרכב העולים, ועלה חלקם של עולים מארצות האסלאם. מאמצע 1949 הם הפכו לרוב בקרב העולים הפונים לקיבוץ. תמורה דומה התרחשה גם בקרב אוכלוסיית העולים שפנתה למושב.⁵⁸

עולי שארית הפליטה לקחו חלק פעיל בהגנה על היישובים ובהקמת יישובים חדשים. לפי הנתונים של הסוכנות היהודית, מיום

54 סימרוט, עמ' 87.

55 ראו אלחנן אורן, "ההתיישבות במלחמת העצמאות בתרומתה למגננה", אצל גרשון ריבלין (עורך), עלי זית וחרב: מקורות ומחקרים בגנזי ההגנה, הוצאת כוח המגן ע"ש ישראלי גלילי – משרד הביטחון, רמת אפעל 1990, כרך א, עמ' 145-154.

56 בר-גיל, חולמים ומקימים קיבוץ, עמ' 45.

57 שם, עמ' 47.

58 ישי גבע, "מורשת ההתיישבות העובדת במבחן המדינה", עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל 5 (תשנ"ה), עמ' 267.

הקמת המדינה ועד סיומה של מלחמת העצמאות הוקמו 67 קיבוצים חדשים. משלהי 1949 ועד סוף 1950 הוקמו עוד 13 קיבוצים.⁵⁹ במפעל ההתיישבות של התנועה הקיבוצית היו עולי שארית הפליטה משולבים עם עולים מגלויות אחרות במאמץ להשלמת קיבוצים ותיקים ולהקמת קיבוצים חדשים.⁶⁰

תוצאותיה של מלחמת העצמאות שינו את היחס להתיישבות הכפרית. מצבה של המדינה, כפי שנכתב בעיתון הארץ, דמה ל"מצבו של עני שנהפך בן לילה לעשיר, והריהו תוהה על עשרו ואינו יודע מה לעשות בו".⁶¹ אם לפני המלחמה נאלצו הגרעינים והארגונים להמתין שנים כדי לקבל משבצת קרקע להתיישבות, לאחר מלחמת העצמאות התהפך הגלגל, ולרשותה של תנועת ההתיישבות עמדו כ-15 מיליון דונם, פי עשרה מהשטח שעמד לרשותה בימי המנדט הבריטי.⁶²

נטישת הכפרים הערביים הפחיתה את אספקת המזון הטרי לשווקים, דווקא בעת שמדינת ישראל הצעירה הוצפה בהמוני עולים ונזקקה נואשות לתוצרת חקלאית. לפיכך, הקליטה בהתיישבות החקלאית נתפסה עתה כמטרה לאומית שתענה על מגוון של צרכים: חיזוק ההתיישבות לאורך הגבולות החדשים, פיזור האוכלוסייה, אספקת מזון טרי לשווקים ומציאת פתרונות דיור לעולים.

הנסיבות החדשות הציעו אפשרויות פעולה רחבות בפני הקיבוץ: היצע הקרקעות ועמו ההבטחה לגידול ההשקעות במשק החקלאי נתנו תקווה לתנופת התפתחות גדולה. לטענת ישי גבע, מנהיגי הקיבוץ המאוחד דיברו בשבחו של הקיבוץ, שבעבר הוכיח את עצמו כמכשיר העדיף להשרשת יהודים בחקלאות, וכעת נועד לו תפקיד

59 ראו רשימת היישובים החקלאים בישראל.

60 עדיין לא נעשה מחקר סטטיסטי מדויק על הרכב ארצות המוצא של הגרעינים שהקימו את הקיבוצים החדשים מיד לאחר הקמת המדינה.

61 דן, "חקלאות שיתופית" צורך השעה", הארץ, 24 בדצמבר 1948.

62 בר-גיל, חולמים ומקימים קיבוץ, עמ' 48.

מרכזי גם בקליטת העלייה ההמונית. אולם הם לא אימצו את דרכי הקליטה שגובשו במסד הממלכתי, אלא דווקא שללו אותן.⁶³ מדוע לאחר הקמת המדינה לא נהרה שארית הפליטה בהמוניה לקיבוצים? יבלונקה מציעה מגוון הסברים, הקשורים לאופייה של שארית הפליטה: רוב העולים משארית הפליטה לא עברו הכשרה ולא היה להם חינוך ציוני וחלוצי; העולים נרתעו מחיי הצוותא בקיבוץ, וטיפחו את האינדיבידואליזם; רבים מיוצאי המחנות דימו את הקיבוץ למחנה ריכוז חדש; תהום נפשית נפערה בין אנשי שארית הפליטה ליישוב בארץ ובעיקר לקיבוצים, שנתפסו כאליטה היישובית. לצד אלה מציינת יבלונקה גם סיבות התלויות בתנועות הקיבוציות עצמן: שליחי התנועה הקיבוצית איחרו לפעול בכתי העולים; הקיבוץ, לעומת סקטורים קולטים אחרים, לא יכול היה להציע תנאים חומריים נוחים; הקיבוץ לא נטה, אלא בשלבים מאוחרים, להתחשב בנתוניה האידאולוגיים והדמוגרפיים של העלייה, בייחוד זו שזרמה לאחר הכרזת המדינה.⁶⁴

בניגוד לתנועה הקיבוצית, תנועת המושבים שינתה במהלך מלחמת העצמאות את עמדותיה בשאלת קליטת העלייה. היא הסיטה את התעניינותה מהציבור החלוצי הצעיר אל בעלי המשפחות, ומעתה ראתה בהם את עתודות כוח האדם המתאימות לה. התנועה נזקקה לכוח אדם לחיזוק המושבים הקיימים, ובהיותה תנועה מיישבת, נתבעה גם היא לתת תשובה למציאות החדשה שנוצרה במדינת ישראל בעקבות ההשתלטות של צה"ל על שטחים רחבי ידיים.

תנועת המושבים, יותר מהתנועה הקיבוצית, הפכה מעתה לבת-ברית של המחלקה להתיישבות בראשותו של לוי אשכול בכיצוע "המפעל הקולוניאטורי הגדול של מדינת ישראל", כהגדרתו

63 גבע, מורשת ההתיישבות העובדת במבחן המדינה, עמ' 312.

64 יבלונקה, אחים זרים, עמ' 190-193.

המאוחרת של יצחק קורן, מזכיר התנועה.⁶⁵

ההליכה להתיישבות החדשה התאפשרה במסגרת קבוצתית בלבד. ארגון "אל הכפר" היה הראשון שהגיע לכפר הערבי הנטוש עקיר (לימים, מושב בית אלעזרי). אברהם זילברברג, מהדמויות המובילות בארגון זה, העיד לימים, כי חבריו לא הכירו זה את זה בחוץ לארץ ואף לא בארץ. התארגנות הקבוצה נעשתה בעת השהייה במחנה העולים בפרדס חנה.⁶⁶ ארגון "אל הכפר" הורכב מעולים יוצאי פולין, רומניה, בולגריה והונגריה. ההרשמה לארגון נעשתה לרוב בתום אספות הסברה שניהלו פעילי התנועה במחנות העולים. לאחר שלושה חודשים שונו סדרי ההרשמה במחנות העולים. המבקשים להצטרף להתיישבות נדרשו למלא שאלונים ובהם פרטיהם האישיים. כך יכלה תנועת המושבים להשיג מידע על המועמדים ולשלוט על ארגון הקבוצה.

בהעדר זהות תנועתית או פוליטית מוגדרת לעולים, הפכו השפה וארץ המוצא ליסוד מלכד, שאפשר תקשורת בסיסית בין האנשים. יש להניח שגם לשליטתו של המדריך בשפה זרה כלשהי הייתה השפעה על יכולתו לתקשר עם האנשים בשפתם. לעתים שימשה היידיש כשפה מגשרת בין עולים מפולין ומרומניה.

לראשי תנועת המושבים הייתה מטרה מוצהרת, שנוסחה על ידי יצחק קורן במועצת רמלה ב־10 בפברואר 1949: להכפיל במשך השנה את מספר חברי התנועה על ידי קליטה במושבים ותיקים והקמת מושבים חדשים. קורן האמין בכוחה של ההכשרה וההדרכה "להתאים חומר אנושי זה לרוח התנועה", בכוחה של הסוכנות היהודית לכוון אלפי עולים אל הכפר, ומעל הכול בכוחם האישי של העולים עצמם, והצהיר: "אין עולים אלה אבק אדם, וזה אולי הדבר

65 יצחק קורן, קיבוץ הגלויות בהתנחלותו: לתולדות מושבי העולים בישראל, עם עובד, תל אביב 1964, עמ' 23.

66 אברהם זילברברג, "משבילים עזובות לחברה מלוכרת", אצל יוסף רובין (עורך), דרכי למושב, תנועת המושבים, תל אביב 1964, עמ' 106-108.

המעודד בכל הפעולה הזאת".⁶⁷

הפנייתם של העולים לכפרים הנטושים עוררה מחלוקת בין תנועות ההתיישבות ואף בתוך תנועת המושבים עצמה. המחלוקת נידונה במועצה החקלאית המ"ח של הפועלים החקלאיים, שהתכנסה ב-27-28 בפברואר 1949. שלוש עמדות עיקריות הושמעו בדיון:

- א. תומכי ההתיישבות החדשה אימצו את תפיסת ההכרח של דוד בן-גוריון, והאמינו בכוחם של העולים לבצע את מעשה ההתיישבות.
- ב. מתנגדי ההתיישבות החדשה, וביניהם נציגי הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד, טענו כי העולים לא באו מתנועות חלוציות, וגילם אינו מתאים להתיישבות. על כן לא יוכלו לאכלס את היישובים בגבולות ובנגב. אל היישובים החדשים, כך טענו, יש לשלוח אנשים צעירים שאינם מטופלים בילדים, או מטופלים במעט ילדים. מה גם ששילוחם של העולים להתיישבות ללא שפה, ללא ידיעת הארץ וללא ידיעת התנאים יציב בפניהם קשיים עצומים.

ג. הגישה השלישית פקפקה ביכולתו של החומר האנושי החדש לבצע את המשימה, אך תמכה בהליכה ההמונית להתיישבות מושבית מתוך גישה מציאותית של חוסר ברה.⁶⁸

הוויכוח על פיזור האוכלוסים השתלב בוויכוח עמוק יותר בדבר מהותה של החלוציות בעידן המדינה. בוויכוח הזה ניצב בן-גוריון מצד אחד של המתרס, ומנהיגי התנועות הקיבוציות – הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי ואפילו פנחס לבון, מנהיג גורדוניה – מצדו האחר. התנועות הקיבוציות הוסיפו להעדיף את המסגרת התנועתית, המחנכת את האדם ומכשירה אותו להצטרפות לתנועות, וראו בנוער

67 יצחק קורן, מועצת תנועת המושבים והארגונים, רמלה, 10 בפברואר 1949 (מועצת רמלה), מכון לבון, 307-IV-1-675.

68 המועצה החקלאית המ"ח, שם, 307-IV-1-110.

החלוצי נושא המפעל של ההתיישבות החדשה.⁶⁹ ואילו בן-גוריון טען, שתפקידה של הנהגת היישוב הוותיק אינו להטמיע את העולים החדשים בתוך החברה הקיבוצית, אלא להביא להעלאת הרמה של הקהילות הנפרדות שהעולים ימשיכו לחיות בהן. לדעת ההיסטוריון הנרי ניר, הדגיש בן-גוריון את הערכים האישיים של החלוץ, ולא את השתייכותו המעמדית או התנועתית, ולכן האמין כי הכוחות הנחוצים למדינה יגויסו באמצעות התנדבותו האישית של הפרט.⁷⁰ ההיסטוריונית פולה קבלו טענה, כי במציאות החדשה של המדינה ביקש בן-גוריון להגדיר מחדש את מעמדם של הגופים ההתנדבותיים ואת המעשה ההתנדבותי, ולראות בהם אמצעים להעמקת הסולידריות בין האזרחים ולחזיון הרגשת השייכות שלהם למדינה.⁷¹ ראשי תנועת המושבים התייצבו לצדו של בן-גוריון, וביקשו לממש את תפיסתו הלכה למעשה, דהיינו לשלב קליטה של המוני עולים בכפר, פיזור אוכלוסים לאורך הגבולות והתנדבות של הקולטים.

עד אוקטובר 1949 הגיעו למושבים קיימים של תנועת המושבים 322 משפחות מתוך 350 משפחות שתוכננו, ו־11,068 עולים התיישבו ב־34 כפרים נטושים. בעשרים ושלושה כפרים יושבו 1,837 משפחות מיוצאי אירופה, ובאחד־עשר כפרים יושבו 888 משפחות

69 על עמדת התנועות הקיבוציות ראו אלי צור, "החלה יציאת מצרים – ומה עשו חלוצינו? הקיבוץ במבחן העלייה ההמונית", עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל 9 (1999), עמ' 316–337.

70 הנרי ניר, "חלוצים וחלוציות במדינת ישראל: היבטים סמנטיים והיסטוריים 1948–1956", עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל 2 (1992), עמ' 117–141.

71 פולה קבלו, "חלוציות ומחויבות אזרחית על פי דוד בן-גוריון, 1948–1955", אצל אבי בראלי, דניאל גוטויין וטוביה פרילינג (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי, ב, יד יצחק בן צבי ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים ובאר שבע תשס"ה, עמ' 773–802.

של יוצאי אסיה ואפריקה.⁷² על אף שעולי שארית הפליטה היו הרוב במניין הקבוצות בכפרים הנטושים, מספרם לא עלה על שני אחוזים מכלל שארית הפליטה שעלתה באותה העת מאירופה. עד סוף 1949 הם הקימו 25 מושבים חדשים.⁷³

תנועת המושבים דגלה בתפיסת כור ההיתוך, שדיברה על התמזגות גמורה של העולים בתוך התנועה וזיהוי מלא של טובת התנועה עם טובת המדינה. ערב ועידת המושבים בשלהי אוקטובר 1949 התבטא שמואל דיין:

אנחנו תנועה. והם, העולים, שבליים בודדות, כנשרפים הם עולים. לולא השריפה הגדולה, מי יודע אם היו עולים. הם באים לבסיס שהוכן בשבילים. ועל כן, מובן, הגיוני, צודק ויעיל, לטובתם של העולים ולטובת הענין המשותף לכולנו – העם והמדינה: לבוללם בתוכנו, להתיכם באש חיינו הסוערים ולהיות מחנה אחד [הדגשה שלי, ע.ש.]. לתפקיד זה אנו קרואים, כיחידים וכתנועה.⁷⁴

אין להתעלם מהטון הפטרוני כלפי העולים המבצבץ בין השורות, אבל גם אין להתעלם ממחויבותו של הארגון הוולונטרי בדמותה של תנועת המושבים להעמיד עצמו לשירות המדינה.

ראשי תנועת המושבים, בעלי בריתו של דוד בן-גוריון, אימצו את רעיון מיזוג הגלויות, אך שלא כמוהו, האמינו כי התהליך ימומש

72 "מועידה לועידה, דו"ח של מזכירות התנועה לועידה השמינית, כפר יהושע", ה' בחשוון תשי" (27-31 באוקטובר 1949), מכון לבון, 307-IV-1-597.

73 הסוכנות היהודית לארץ ישראל, המחלקה להתיישבות חקלאית, היישובים החקלאיים בישראל מראשית ההתיישבות בארץ ועד סוף שנת תשי", נובמבר 1950, שם, 307-IV-1-550.

74 שמואל דיין, "לקראת ועידת המושבים: אגרת לחבר", דבר, 24 באוקטובר 1949.

באמצעות החקלאות והשפה העברית. יעקב אורי נתן ביטוי לתפיסה זו בספרו **שרשים במולדת**: "כור ההיתוך העיקרי לנשמת האומה והעמוד המעשי ליציבות אפיה – החקלאות. אכן, רבה השפעת העיר, אך גם מקיפה רק מעטים. מהכפר באים ויטאמיני [כך!] החיים, כבכלכלה חומרית כן בתוכן רוחני, בהווי ובצורת החיים".⁷⁵

הנהגת התנועה הייתה נתונה להתקפה של מתנגדים מבית, שחששו שמא פתיחת השורות לקליטה המונית תביא לירידה באיכות המתמיישבים, ותקשה על התנועה להמשיך ולשמור על עקרונותיה.⁷⁶ העברתם של העולים החדשים אל הכפרים הנושבים הייתה רק השלב הראשון בתהליך החברות מחדש של העולים החדשים בחברה הישראלית, שהתבטא באכיפת המסגרת הארגונית של המושב על העולים החדשים. ההנחה הייתה, שהעולים יקבלו על עצמם את עקרונות החיים של התנועה מתוך הבנה והזדהות. עיצוב מוסדות הכפר הוטל על המדריך הממונה. עם זאת, תהליך אכיפתו של תקנון מושב העובדים לא התנהל על מי מנוחות בהתיישבות החדשה, ובכלל זאת במושבי שארית הפליטה.

ההתיישבות החדשה נשענה על התקציבים הלאומיים, ובשל כך היו עולי שארית הפליטה תלויים באופן מוחלט במנגנוני הקליטה, כמו קבוצות עולים יוצאי גלויות אחרות שהגיעו לכפר. יתר על כן, שיתוף הפעולה בין תנועת המושבים לבין המנגנונים הלאומיים לאחר הקמת המדינה הקל על התנועה לאכוף את עקרונותיה על המתמיישבים החדשים.

יכולתה של תנועת המושבים לכוון את הנעשה בהתיישבות החדשה נזקק לתיאום ההדוק שנוצר עם המוסדות המיישבים ולעובדה שאנשי התנועה כיהנו בתפקידים שונים באותם המוסדות.

75 יעקב אורי, **שרשים במולדת**: מסע במושבי עולים חדשים בישראל, ראובן מס, ירושלים תשי"א, עמ' 8-9.

76 לדיון מפורט בוועידה השמינית של תנועת המושבים ראו גבע, **מורשת ההתיישבות העובדת במבחן המדינה**, עמ' 323-327.

הפיקוח היעיל על הנעשה במושבים עצמם הושג באמצעותה של ברית הפיקוח לקואופרציה חקלאית, שחדרה לכל תחומי החיים במושב החדש.

מכשולים כלכליים רבים עמדו בדרכם של העולים בהתיישבות החדשה – גם במושבים שבהם גילו העולים מעורבות כלכלית רבה וניהול עצמי טוב. קצב העברת המשאבים מצד המוסדות המיישבים לא תאם את צרכיו של החקלאי, והקצאת הקרקעות גרמה לא אחת לסכסוכים קשים בין מושבי העולים לקיבוצים השכנים.⁷⁷

בשנת 1951 דעך להט ההליכה אל הכפר. היישובים הצעירים המתיננו לסיום בניית הבתים, אך מסירת האמצעים לעיבוד הקרקעות התמהמהה. בקיץ 1952 היו מושבים שהגיעו לכלל משבר, עד כי לא יכלו להמשיך ולהתנהל. המשבר לא פסח על מושבי שארית הפליטה.⁷⁸

הבעיות בהתיישבות החדשה עודדו את תנועת המושבים להוביל לניסוחו של חוק, שיסדיר את תהליך כניסתם של המועמדים להתיישבות חקלאית, ויאפשר למוסדות המיישבים ולמוסדות הכפר להוציא מהקהילה מועמדים שנמצאו בלתי מתאימים ולהחליפם באחרים. ניסוח טיוטת החוק החל בשלהי 1951, וחלפו שנתיים נוספות עד שאושר. שמו הסופי היה חוק המועמדים להתיישבות חקלאית, התשי"ג 1953.⁷⁹

הפנייתם של העולים אל הכפרים הערכיים הנטושים הייתה בבחינת חידוש. עד אז נשלחו לספר רק החזקים, לאחר הכשרה

---

77 המסמכים הקשורים לפרשה נמצאים במכון לבון, 307-IV-5-549.
78 על המשבר במושבי השרון ראו אליעזר בן אריה, דוח על המצב במושבי העולים, 31 בינואר 1950, שם, 307-IV-1-473A; מועצת תנועת המושבים, ל' בשבט תשי"ד, 3 בפברואר 1954, שם, 307-IV-1-117A.
79 דברי הסבר לחוק המועמדים להתיישבות חקלאית, תשי"ב/1951, שם, 307-IV-1-119.

ממושכת.⁸⁰ עולי שארית הפליטה היו בגל הראשון של ההולכים אל הכפר ואל הסֶפֶר. יצחק קורן כינה אותם בראשית 1951 חלוצי "עמך", או חלוצי "נעשה ונשמע".⁸¹ שלושה יסודות השתלבו כאן: הקליטה ההמונית, ביצוע מהיר ורק לאחריו הדרכה ולימוד. היה זה היפוך מוחלט לקליטה הכפרית בתקופת היישוב.

תנועת המושבים סיפקה למדינה את הידע ואת המסגרות הארגוניות לגיוסם של העולים להתיישבות המשפחתית, ואילו המדינה העניקה לתנועה את הבסיס התקציבי למפעל ההתיישבות רחב ההיקף ואת היכולת להפעיל את סמכותה על המצטרפים החדשים. זאת ועוד, תנועת המושבים פעלה בין לחצים צולבים: היא רצתה שהמושבים יוקמו בדמותה, אך הרחיקה אותם אל הספר לטובת פיזור האוכלוסים; היא אימצה את רעיון כור ההיתוך, אך בפועל יצרה מושבים נפרדים על פי ארצות המוצא; היא נאבקה שהנוער החלוצי יצטרף לשורותיה, אך קלטה משפחות שלא עברו כל הכשרה מוקדמת.

עולי שארית הפליטה הגיעו אל הכפר לא רק ללא הכשרה חקלאית מוקדמת, אלא גם לאחר שקהילותיהם נהרסו ומשפחותיהם אבדו במלחמה. גם הארגון המהיר של הקבוצות להתיישבות וההיכרות הקצרה ביותר של חבריהם לקבוצה לא הקלו עליהם. הם הפנימו את עקרונות המושב תוך מתחים ומאבקים. באופן פרדוקסלי, מה שאפשר את הישרדותם הכלכלית של העולים החדשים בהתיישבות החדשה היה דווקא פריצת העקרונות הנוקשים של תנועת המושבים, דהיינו העסקת עובדים שכירים במשק עצמו ומציאת פרנסה מחוץ למושב.

80 עמירם גונן, "מי מפזרין ומי אין מפזרין – חלוצים, חלשים וחרוצים", מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל יד (תשנ"ד), עמ' 273-285.
81 יצחק קורן, "שנתים להתיישבות עולים", דבר, 16 בפברואר 1951.

סיכום

ההיסטוריונים חלוקים ביניהם בהערכת השפעתו של המפגש בין עולי שארית הפליטה לתנועה הקיבוצית. לדעת חנה יבלונקה, למפגש זה הייתה השפעה מרחיקת לכת על דפוסי הקליטה של עולי שארית הפליטה בחברה הישראלית:

קליטת הניצולים בתנועה הקיבוצית לא היתה סיפור של הצלחה, ואף לא סיפור אהבה. [...] מבנה החיים בקיבוץ הקשה הן על העולים והן על הוותיקים, שראו בחשש גדול כיצד מופרעת האינטימיות של ביתם. גם המפגש עם אלה שהיו אמורים לתווך בין העולים לוותיקים, היינו הנוער הקיבוצי, נסתיים במפח נפש עמוק. וכך נכזבה תוחלתם של הקיבוצים לקלוט בקרבם את ניצולי השואה.⁸²

לעומת זאת, שלמה בר-גיל טוען שעל אף שהייתה הקצרה במסגרות הקיבוציות, הייתה למפגש זה השפעה ארוכת טווח, והוא מסכם:

עבור העוזבים היה הקיבוץ מעין תקופת מעבר שאפשרה להם ללמוד עברית ולעתים גם מקצוע ולהתוודע אל החברה הישראלית. נוכחותם ועבודתם בקיבוץ באותו פרק זמן הרימו לו את תרומתן, אף-על-פי שהייתה כרוכה בהן גם תחושה של חוסר יציבות. בוגרי התנועות החלוציות ובוגרי תנועות הנוער עזבו אם בגלל תנאים פיזיים קשים, כמו אקלים לא נוח, מחסור במזון ומצוקת שיכון, אם מסיבות עקרוניות, כמו התנגדות לחינוך משותף וללינה המשותפת. עם זאת, יצאו הנקלטים

82 חנה יבלונקה, "ותיקים ועולים בבית הקיבוצי", אצל דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים – ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1996, עמ' 176.

נשכרים מאוד מתהליך הקליטה הכולל. הם הפכו, ולו לפרקי זמן קצרים, מפליטי שואה לחלוצים ואנשי קיבוצים, שבאותם הימים נמנו עם האליטה של החברה הישראלית.⁸³

סיפור הקליטה של ניצולי השואה בהתיישבות העובדת מציג באופן מורכב יותר גם את ההבחנה בין דפוסי הקליטה בקיבוצים לדפוסי הקליטה במושבים בעשור הראשון למדינת ישראל. לטענת עפרה קינן, מראשית דרכה העדיפה התנועה הקיבוצית לערוך מיון מוקדם – שהוא תהליך בחירה של המצטרפים החדשים לשורותיה – ודבקה בדרך זו גם לאחר הקמת המדינה, כאשר השתנה הרכב העולים. לעומת זאת, תנועת המושבים העדיפה לאחר קום המדינה את הגישה של חברות מאוחר – כאשר השותפים החדשים, הנכנסים לארגון בלי להכיר את האידאולוגיה השלטת בו, מושפעים ממנה עם הזמן – ולכן היא התאימה עצמה למציאות החדשה שיצרו העולים. לדברי קינן, התנועה הקיבוצית חרגה מדגם המיון המוקדם רק בקליטה החינוכית של ילדים ונוער, שבה נקטה בדרך של חברות מאוחר.⁸⁴

בחינה מדוקדקת יותר מעלה, שבנסיבות הייחודיות שנוצרו לאחר השואה נקטה התנועה הקיבוצית בדרך החברות לא רק לגבי הילדים והנוער, אלא גם לגבי קיבוצי העלייה של הבוגרים. הצעירים הצטרפו לקיבוצי העלייה ללא מיון וללא היכרות מוקדמת של האידאולוגיה. תוך כדי שהייה בקיבוצי העלייה הם התוודעו אל הרעיון הקיבוצי ואל האידאולוגיה של הזרם בתנועה הקיבוצית שאליה ביקשו להצטרף. אולם המפגש הבלתי אמצעי עם מסגרת החיים הקיבוצית

83 בר-גיל, חולמים ומקימים קיבוץ, עמ' 116-117.

84 המושגים "מיון מוקדם" ו"חברות מאוחר" לקוחים מהחוקרים סימונס ואינגרם, העוסקים בהשפעותיה של האידאולוגיה על הארגון ובדרכים להבטיח את האחידות האידאולוגית של הארגון. ראו על כך אצל עפרה קינן, שתי דרכים בקליטת עלייה, עמ' 114-115.

השיתופית הבהיר לרבים, עד כמה גדול ותובעני הוא הפער בין החלום למימוש.

כישלון הקליטה של עולי שארית הפליטה בקיבוצים לא רק "דחף את עולי שארית הפליטה לכל פרצה אפשרית בחברה הישראלית, בתהליך סטיכי, ולא מתוך תכנון שבמחשבה תחילה", כפי שטוענת חנה יבלונקה,⁸⁵ אלא גם דחף את התנועה הקיבוצית לחזור ולדבוק ביתר שאת בדפוס המסורתי לקבלת חברים חדשים, שנראה "כטריקת דלת בפני העלייה ההמונית", כפי שניסח זאת ישי גבע.⁸⁶

לנוכח כל אלה, בולטת תרומתם של אלה מבין עולי שארית הפליטה שקשרו את גורלם האישי בהתיישבות העובדת ותרמו לפיתוחה ולשגשוגה יחד עם עולים מגלויות אחרות. ערב הקמת המדינה היו בארץ 276 יישובים כפריים, ובהם 61 אלף נפש: 43 אלף בקיבוצים ו-18 אלף במושבים. לאחר עשור מנתה ההתיישבות החקלאית 406 יישובים חדשים: 280 מושבים, 102 קיבוצים, 17 מושבים שיתופיים ושבע היאחזויות נח"ל.⁸⁷

גם אם חוויות של כישלון, משברים כלכליים ועזיבות לא פסחו על עולי שארית הפליטה בקיבוץ ובמושב, סיפורם לא התקבע בתודעה הציבורית כסיפור של הדרה לשוליים, ואף לא כסיפור של חוסר בררה. עולי שארית הפליטה שנאחזו בקרקע הוכיחו כי בכוחם של המוני בית ישראל, בין אם עברו הכשרה מוקדמת ובין אם לאו, למלא אחר המטרות הלאומיות שהציבו להם: התיישבות לאורך הגבולות, אספקת מזון טרי לשווקים, חיזוק היישובים הוותיקים והגדלת כוחה המספרי של ההתיישבות העובדת – שחרף המאמצים הממלכתיים נותרה מסגרת תובענית, המתאימה למעטים.

85 יבלונקה, אחים זרים, עמ' 262.

86 ישי גבע, מורשת ההתיישבות העובדת במבחן המדינה, עמ' 317.

87 רענן ויץ, "עשר שנים להתישבות העולים", אצל יוסף רובין (עורך), עשור למושבי העולים, תנועת המושבים, תל אביב 1959, עמ' 106.

תרומת האמנים ניצולי השואה לתרבות ולאמנות הישראלית

בתיה ברוטין

השואה הותירה בנפשם של ניצולי השואה¹ חלל רגשי עצום, תולדה של חורבן, מוות, אוכדן ואבל עמוק. באופן בלתי נמנע, הם רואים את העולם מבעד להשפעות אלה. האירועים והמצבים שהניצולים נקלעו אליהם בזמן השואה שונים מניצול לניצול, אבל משותף לכולם הצורך החיוני להתמודד עם החותם הטראומטי שהשואה טבעה בעולמם הפנימי. זאת ועוד, מעצם העובדה ששרדו, הם חשים מחויבים לזכור ולהזכיר. ההתמודדות עם מצבם ומחויבותם להנצחה עשויות להיות דומיננטיות על פני התנסויות אחרות מאז עלו ארצה, כמו מלחמת העצמאות, הקמת המדינה והשתלבות בחברה הישראלית.

החברה הישראלית שאליה הגיעו הניצולים ביקשה לפתוח "דף חדש" וליצור שינוי בדמותו של העם היהודי, שיצא מן השואה מוכה ומושפל. כמו כן, היא שאפה ליצור בארץ ישראל חברה מתוקנת, המתלכדת סביב מערכת משותפת של ערכים חדשים, כמו עבודת אדמה, חלוציות, שיתופיות, הגנה וגבורה. ערכים אלה הם היפוכה הגמור של הפסיביות של הגולה, שקורבנות השואה והניצולים ייצגו אותה. ערך "הגבורה", ביטויי המרי, הלחימה וההתנגדות בתקופת השואה מילאו תפקיד מרכזי בהצבת השואה בתודעה ובשילובה

1 ההגדרה של ניצולי שואה ברוב המחקרים כוללת אנשים שהיו תחת הכיבוש הנאצי במלחמת העולם השנייה. ראו: חנה יבלונקה, אחים זרים, יד בן צבי ואוניברסיטת בן גוריון, ירושלים 1994, עמ' 1; Aaron Hass, *The Aftermath*, pp.1-2. *Living With The Holocaust*, New York 1955, pp.1-2.

בתרבות הישראלית.² מנגד, קורבנות השואה זוהו כ"צאן לטבח". יתר על כן, תודעת החברה הישראלית הושפעה אף מהתפיסה, הנטועה בעולם היהודי, שראתה בנספי השואה אנשים קדושים. האמנים ניצולי השואה יצרו את יצירתם במסגרת כלל התפיסות האלה. כאן נדון בעשייה האמנותית של כמה מהם, שתרמה לתרבות ולאמנות הישראלית בביטוי רשמי השואה, בהנצחתה באנדרטות ובייצוגים של הוויית החברה הישראלית והמולדת החדשה.³

השואה והעולם היהודי שאבד

מיד לאחר השואה הרגישו האמנים הניצולים צורך חזק לעבד את תחושות האימה שחוו, ובד בבד לזכור ולשמר את העולם היהודי שאבד. אחד המראות הקשים והטראומטיים שנשארו חקוקים בנפשם, מראה שהמשיך לדרוף רבים מן הניצולים, היה ה"מוזלמנים". כך כינו אסירי מחנות הריכוז אסירים שהגיעו למצב שלדי עם מבט בוהה חסר מבע, אפתיים לסביבתם וחסרי יכולת לעמוד באופן יציב על רגליהם – אנשים ללא סיכוי לשרוד.⁴

האמן יהודה בקון תיאר את המוזלמנים בחיתוכי עץ ובציוריו

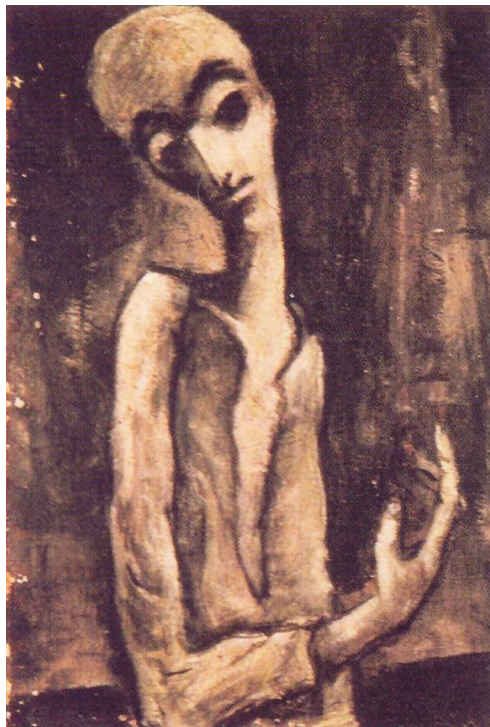
2 ראו: מעוז עזריהו, פולחני מדינה, חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956, המרכז למורשת בן גוריון, 1995, עמ' 11; יבלונקה, אחים זרים, עמ' 67.

3 מאמר זה ידון רק במספר מצומצם של אמנים ניצולי שואה בשל קוצר היריעה. לכן חשוב להזכיר גם את אביגדור אריכא, יוסי שטרן, דן גלברט, סורל אתרוג, משה הופמן ואחרים. דיון מורחב ראו אצל רחלי ברגר, השפעת השואה על האמנות החזותית הישראלית של "הדור הראשון", חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2008. כמו כן, ב"תקיימה תערוכה מקיפה ב"יד ושם" – "כאן ביתי, ניצולי השואה בישראל" – ובה הוצגה תרומתם הניכרת של הניצולים בכל תחומי החיים בישראל, המצביעה על שילובם בחברה הישראלית ומדגימה את השפעתם על התרבות הישראלית וזהותה.

4 ישראל גוטמן (עורך), האנציקלופדיה של השואה, יד ושם, ספריית פועלים ידיעות אחרונות, תל אביב 1990, עמ' 677.

בתייה ברוטין • תרומת האמנים ניצולי השואה לתרבות ולאמנות הישראלית

מהשנים 1946-1948.⁵ בציור "מוזלמן" מ-1947-1948 (תמונה 1) הדמות נראית שדופה, קירחת ובעלת עיניים בולטות ובוהות, כמו רוח רפאים. בסדרה של דיוקנאות משנת 1955 הוא מתאר גם את עצמו כמוזלמן – רזה, מגולח ראש עם המספר שניתן לו באושוויץ.⁶

תמונה 1: יהודה בקון, מוזלמן, 1947-1948 (© יהודה בקון).

5 יהודה בקון נולד ב־1929 באוסטרווה, צ'כוסלובקיה, והיה רק בן 13 כשגורש עם אביו לגטו טרזיינשטאט בספטמבר 1942. שנה לאחר מכן נשלחו הוא ואביו למחנה המוות באושוויץ, שם הומת אביו בתאי הגזים. המראות הקשים שראה כנער צעיר נעשו לפצע עמוק בנפשו.

6 Ziva Amishai-Maisels, *Depiction & Interpretation — the influence of the Holocaust on the Visual Arts*, Oxford 1993, p. 107.

יצחק בלפר נפגש עם המראות המצולמים של ניצולים שלדיים בעת שנכלא במחנה בקפריסין.⁷ בסדרת יצירות בשילוב עם קטעים משירו של יצחק קצנלסון, "השיר על העם היהודי שנהרג", הוא מצייר מוזלמנים מגולחי ראש, בעלי עיניים בולטות ופקוחות לרווחה. אסירי המחנות לבושים בגדי פסים, שעליהם כוכב אסירים, ופניהם מביעות אימה ומועקה.⁸ המוטיב חוזר ומודגש בעבודות נוספות. בעבודה "מוזלמנים בכגדי אסירים" משנות השישים (תמונה 2) הוא מתאר דמויות רזות של אסירי המחנה, הנראות בחצי גוף ולבושות במדי פסים. לדמות בקדמת התמונה ראש מגולח, פה פעור ועיניים פקוחות לרווחה במבט מבועת. יתר האסירים חובשים כובעי פסים, כאשר פניהם מביעות סבל ואימה. הם מכונסים בתוך עצמם, ומבטם מופנה כלפי מטה. הדמויות מקובצות, קרובות זו לזו ונפח גופן כמעט שאינו ניכר בשל התיאור האחיד של פסי הבגד, הגורם להן להתמזג. ריבוי הפסים בכגדים ובכובעים מעביר תחושה של מסה בעלת גורל משותף ושל איבוד הזהות האישית. כיוון שבלפר לא היה במחנות, הוא צייר את הציור בהשפעת הצילומים המפורסמים והרבים של האסירים מן המחנות השונים בעת שחרורם.

סיוט אחר שרדף את הניצולים היה המראות של תאי הגזים והמשרפה. למשל, מריאן ס' מריאן (פנחס בורשטיין)⁹ צייר את

7 יצחק בלפר נולד בוורשה ב-1923, והיה חניך בבית יאנוש קורצ'אק. עם כיבוש ורשה הוא ברח דרך היערות לרוסיה וכך ניצל. ב-1946 הגיע באונייה "אף על פי כן" לחופי ארץ ישראל, אולם גורש לקפריסין עם יתר נוסעי האונייה, ושהה במחנה עקורים.

8 יצחק בלפר, השואה – ציורים ורישומים, יד ושם, ירושלים (1971) 1995; שיחה טלפונית עם האמן בקיץ 1999.

9 מריאן ס' מריאן נולד ב-1923 בעיר נובי-סאץ' בפולין, ונלקח יחד עם משפחתו לאושוויץ. הוא נורה על ידי הנאצים, ונפל לתוך בור קבורה שהשתתף בחפירתו. הרוסים שנכנסו לאושוויץ הצילו אותו, וכך היה היחיד ששרד מכל משפחתו. אך הוא איבד את רגלו. מריאן הגיע לארץ לאחר שהייה במחנה עקורים בגרמניה, שם הובטח לו שעם עלייתו לארץ יוכל ללמוד אמנות ולהתפתח כאמן. עם זה, איש לא המתין לו כבואו. הוא נשלח למושב זקנים

תמונה 2: יצחק בלפר, מוזלמנים בבגדי אסירים, שנות השישים.

”הקרמטוריום באושוויץ” בשנת 1949 (תמונה 3).¹⁰ נראה כי האמן מייזג ביצירה זו בין תאי הגזים לבין המשרפה. הוא מתאר באופן גרוטסקי ערמה של דמויות ערומות של נשים, דחוסות זו על גבי רעותה. כמה מהן נראות נאבקות זו בזו כדי להיחלץ מהגורל המר. זהו תיאור קשה של הדרך האכזרית שבה מצאו קורבנות השואה את מותם.

בגלל נכותו, והוא רק בן 17. בתעודת הזהות שלו נרשמה המילה ”נכה”. רק לאחר שנה וחצי הצליח לצאת ממושב הזקנים והתקבל ל”בצלאל”, שם למד ציור. ראו: יוסף מונדי, ”הצייר מריאן והצביעות המקומית”, דבר, 2.12.1977. 10 זיוה עמישי-מייזלש, ”האמנות החזותית והשואה”, מחניים 9 (תשנ”ה), עמ’ Amishai-Maisels, *Depiction & Interpretation*, p. 46, fig. ;292-293 1977, June-July-144; University of Haifa Art Gallery, Maryan 1927 1979, no. 2

קשה לא פחות הוא התיאור של אלו המנסים להיחלץ מן המוות על חשבון אחרים. האמן מציג בזה את כיעורו של הטבע האנושי, ומתדיין עם התפיסה של החברה הישראלית שקורבנות השואה היו קדושים מעונים, בעוד המציאות לא הייתה אידילית כפי ששגור לתאר.

תמונה 3: מריאן ס. מריאן, קרמטוריום באושוויץ, 1949.
(אוסף גב' עדה כספי, תח אביב)

אמנים ניצולי שואה אחרים שאבו מהתנ"ך דימויים לתיאור השואה, על ידם יכולים היו להתמודד עם אירועיה. כמה מהם ייצגו את סבלות היהודי שנלכד בשואה באמצעות דמותו של איוב, שדרכה הם מתריסים ודורשים הסבר לשואה.¹¹ בפסל "איוב" משנת 1968

11 זיוה עמישי-מיזלש, "האמנות החזותית והשואה", עמ' 297; Amishai-Maisels, *Depiction & Interpretation*, pp. 164-166, fig. 368-371

בתיא ברוטין • תרומת האמנים ניצולי השואה לתרבות ולאמנות הישראלית

(תמונה 4) של נתן רפפורט¹² איוב עטוי טלית, משלב את ידיו על לוח לבו, וראשו מופנה לשמים. על אמת ידו השמאלית חרוט מספר של אסיר. כל גופו אומר סבל, וראשו מביע התרסה. רפפורט עושה בדמותו של איוב שימוש כפול: ראשית, איוב הסובל מוצג כסמל ליהודים שעברו את סבלות השואה וזוועותיה. שנית, האמן משתמש בדמות איוב אל מנת להתריס כלפי האלוהים ולהביע זעם על שהניח לשואה איומה כזאת להתרחש, מבלי שעשה דבר להציל את עמו.

תמונה 4: נתן רפפורט, איוב, 1968. (אוסף יד ושם)

12 נתן רפפורט נולד בוורשה (1911), ובימי מלחמת העולם השנייה נמלט לברית-המועצות, שם עברה עליו תקופה קשה מאוד בזמן המלחמה. רבים מפסליו הם פסלי הנצחה לזכר קורבנות העם היהודי.

מוטיב אחר מהתנ"ך שדרכו התמודדו האמנים עם השואה היה עקדת יצחק.¹³ העקדה (בראשית כב, א-יט) באה להצביע על אמונה ללא סייג של אברהם באלוהים, שבזכותה ניצל יצחק בדרך נס. אמנם, קורבנות השואה לא ניצלו בנס, אבל הם הומתו בשל יהדותם. בעבודותיהם של האמנים באו לידי ביטוי הן הקרבה זו והן כעס כנגד האלוהים שנשטש את עמו.

כאשר פנחס שער¹⁴ עלה לארץ בשנת 1951, הוא התחבר באופן טבעי אל אמני הסימבוליזם הלאומי,¹⁵ כיוון שהעיסוק שלהם במקרא ובהוויה היהודית היו עבורו תחליף מוצלח לתיאור עברו הקשה. הוא גם החליף באופן בולט וברור, ושמא אפילו במופגן, את קדרות המוות בצבעים עזים מלאי חיות, המשרדים חדות חיים. האם הוא מצליח? נראה שלא באופן מוחלט, כיוון שהקדרות נוכחת תמיד ביצירותיו באופן סמוי, במחוות הגוף של הדמויות ובפניהן המפוחדות או המיוסרות. שער הניח לעברו, ופנה לעסוק בהיסטוריה היהודית דרך סיפורי התנ"ך. ביצירה "עקידת יצחק" משנות השישים (תמונה 5)¹⁶ מתאר האמן את הרגע שבו אברהם מניף את המאכלת כדי להרוג את בנו יצחק. המלאך המרחף אמנם מושיט ידו אל המאכלת, אך אינו מגיע אליה לעצור אותה. יצחק שוכב על המזבח ככול בגופו, אך ידי מונפות לעזרה. המזבח נראה כמו כבשן, ומרמז על ההשמדה. ומעל לכול, האיל שצריך לשמש כתחליף ליצחק נעדר מהיצירה. עובדה זו מאוד מפתיעה, כיוון שהאיל מופיע פעמים רבות מאוד ביצירות של שער, אף ללא הקשר נראה לעין לתוכן היצירה, ולפעמים תווי פניו מזכירים את דיוקן האמן. בדרך מוסווית

13 עמישי-מיזלש, האמנות החזותית והשואה, עמ' 297;

Amishai-Maisels, *Depiction & Interpretation*, pp. 167-172

14 פנחס שער נולד בפולין ב-1923, היה בגטו לודז' ואחר כך במחנה הריכוז אורניבורג-זקסנהאוזן. עלה לארץ ב-1951.

15 ראו: בנימין תמוז, דורית לויטה וגדעון עפרת, *סיפורה של אמנות ישראל*, מסדה, תל אביב 1980, עמ' 213-246; Gideon Ofrat, *One Hundred Years of Art in Israel*, Westview Press, 1998, p. 203

16 יצירה זו צבעונית במקור.

בתייה ברוטין • תרומות האמנים ניצולי השואה לתרבות ולאמנות הישראלית

זו מציג האמן את עצמו כקורבן. הבחירה של שער בנושא עקדת יצחק
וחסרונו של האיל – המייצג את הקורבן, שהוא בעצם האמן עצמו –
מראים שהאמן עסק בשואה באופן סמוי, וכן מרמזים על השאלה, מדוע
לא בא האלוהים לעזרת עמו?

תמונה 5: פנחס שער, עקידת יצחק, שנות השישים.

בשנות החמישים והשישים שקדו כמה אמנים ניצולים לתאר
ולהנציח את חיי האנשים בעיירה היהודית של לפני השואה. למשל,
בשנות השישים כתב ברנשטיין¹⁷ בקטלוג לתערוכת ציוריו: "לפני
למעלה מעשרים ושמונה שנים זועזעו חיי, הייתי עד לחזיון הטראגי –

17 משה ברנשטיין נולד בפולין ב־1920, ובתחילת המלחמה התגורר עם משפחתו
בגטו ביאליסטוק. כשהיה בן תשע־עשרה ברח מהגטו ברככת, והייתה זו הפעם
האחרונה שראה את משפחתו. הוא הגיע לרוסיה, ושם חי עד 1947. ב־1948
עלה לארץ לאחר שהות במחנה מעצר בקפריסין, והשתתף במלחמת השחרור.
אביו, אמו ואחותו, שנשארו בגטו, נספו במחנה השמדה.

עמי נשחט! מאותו יום בא שינוי במהלך מחשבותי ותוכן חיי, ואת המשך דרכי כאמן הקדשתי ומקדיש לנושא העיירה. מלווים אותי בדרך זו מיליוני עיניים, עיני יהודים שמשתקפת בהם עמקות העצב המיוחד...¹⁸ ביצירותיו של ברנשטיין אנו מוצאים ביטוי אקספרסיבי וסנטימנטלי לתרבות היהודית שנכחדה. למשל, ביצירה "זקן וילד בעיירה" מ-1965 (תמונה 6) הוא מתאר יהודי זקן עם כובע, זקן ומקל נדודים, ולידו ילד עם קפוטה ופאות, האוחז פנס־נר. ביצירה זו משולבים בתי העיירה היהודית, שובכים עם יונים, בית כנסת, גדרות וכליזמרים על סולם. בקצה העליון בצד ימין, מתוך המארג הזה, מזדקר נר עם להבה, המשמש כנר זיכרון לעיירה היהודית וכתזכורת מתמדת לחורבן העולם היהודי באירופה בזמן השואה.

תמונה 6: משה ברנשטיין, זקן וילד בעיירה, 1965.

18 גלריה רוזנפלד, משה ברנשטיין (קטלוג), תל אביב [ללא תאריך].

אם כן, בתיאור מראות הזוועה שראו וחוו ביקשו אמנים ניצולי שואה הן לעבר את תחושות האימה והאובדן שחוו והן לזכור ולשמר את מראות העולם היהודי שהיה ואיננו עוד. כמו כן, היו אמנים ניצולי שואה שהצטרפו לזרם הסימבוליזם הלאומי. היה זה ניסיון לחדור אל האמנות והתרבות הישראלית עם מסר יהודי וזיקה לנושאים תנ"כיים. באופן זה התמודדו גם עם טראומת השואה, ובדרך זו קיוו להכות שורשים בארץ.

הנצחת השואה באמצעות אנדרטות

ניצולי השואה יוצאי הקהילות השונות יזמו הקמת אנדרטות ברחבי הארץ: במתחם "יד ושם", במרכזי ערים ויישובים ובבתי עלמין או בסמיכות להם. אנדרטות אלו מעצבות את נוף זיכרון השואה בישראל ומעניקות ביטוי חזותי למערכת של מסרים, משמעויות, רעיונות ומיתוסים בעניין השואה.¹⁹ בין יוצריהן אמנים ניצולי שואה, כגון נתן רפפורט, דויד כ"ץ, אסתר אייזן ואלכסנדר בוגן. חלק מהאנדרטות מנציחות את השואה ואת הקהילות שחרבו ואבדו, ואילו אנדרטות אחרות מצביעות על קשר בין לוחמים בתקופת השואה לבין הלוחמים שנפלו במערכות ישראל, ומראות רצף של גבורה בין שתי התקופות.

הפסלת אסתר אייזן²⁰ מתארת, מתעדת ומנציחה באנדרטות שלה

19 לדיון מורחב בנושא ראו: בתיאור מראות הזוועה שראו וחוו ביקשו אמנים ניצולי השואה לתרבות ולאמנות הישראלית • תרומות האמנים ניצולי השואה לתרבות ולאמנות הישראלית, 2005.

20 אסתר אייזן נולדה ב-1929 בלודז' בפולין. ב-1939, עם פלישת גרמניה לפולין, עברה משפחתה לגטו. אחיה הבכור נפטר מרעב, ואמה נשלחה למחנה ההשמדה חלמנו. באוגוסט 1944 חוסל הגטו, ואסתר ואביה נשלחו לאושוויץ. עד אפריל 1945 נדרה בין כמה מחנות עבודה. עם התקרבות החזית, הועברו האסירות לגרמניה. אייזן הצליחה לברוח, ובתום המלחמה שבה לפולין. אחרי פוגרום קיילצה החליטה לעלות לארץ, ולימים הקימה משפחה בארץ.

לזכר השואה את קורותיהן של קהילות בתקופה זו.²¹ למשל, ועד קהילת טומשוב-מזוביצק דאג להעלות אפר מטרכלינקה, ופנה אל אייזן שתעצב ותקים אנדרטה שבה ייטמן האפר לזכרם של קורבנות הקהילה, בבחינת "והעליתי אתכם מקברותיכם עמי והבאתי אתכם אל אדמת ישראל" (יחזקאל לז, יב). האנדרטה "לזכר קהילת טומשוב-מזוביצק" (תמונה 7) מתארת דמות של "המולך", פרצוף מפלצתי המורכב ממבנה בעל שני פתחים עם קשתות. בתוך הקשת הימנית תלויה עין גדולה ועליה חרוטים, כאילו משתקפים בה, רכבת איך-סופית ואנשים ההולכים למשרפות. בעמוד המרכזי מתואר לוע, שאת שיניו יוצרים חלקי האותיות טומשוב (למעלה) ומזוביצק (למטה). בחלקי האותיות המרוחקים מהלוע חרוטים תיאורים של בני הקהילה העולים באש ושל יהודי הקהילה ההולכים להשמדה. את התיאורים האלה עשתה אייזן על פי הכתוב בספר הקהילה, שאותו למדה לפני שהתחילה בתכנון האנדרטה.²²

בצד ימין של העמוד המרכזי, בתוך הקשת הימנית, חצובה גומחה ומעליה דלת ברונזה הנושאת את הכתובת הזאת:

---

21 "לזכר קהילת לודז' בבית העלמין חולון, 1977-1978"; "לזכר קהילת טומשוב-מזוביצק" בבית העלמין חולון, 1980; "לזכר קהילת פלוצק" בבית העלמין חולון, 1981; "לזכר קהילת אופטוב-קילצק" בבית העלמין חולון, 1982; "שואה", סמוך לבית העלמין בכפר סבא, 1990; ברוטין, לחיות עם הזיכרון, עמ' 57-62; 107-118.

22 ריאיון עם אסתר אייזן, הרצליה, יוני 1996. אייזן סיפרה שהאות קו"ף במילה מזוביצק הייתה במקור מנוקדת בשווא, שצורתו הייתה כשתי טיפות שיוצרות שלולית, ובתוכה מוטבעות כפות רגלים של ילדים. אולם ניקוד זה לא נשתמר.

ונתתי בביתי ובחומותי יד ושם
יזכור
אלוהים את נשמותיהם
הקדושות והטהורות
של חמישה עשר אלף יהודי
טומשוב-מזוביץק הי"ד
שנהרגו ושנשחטו ונשרפו
ושנחנקו ושנקברו חיים
בידי הצוררים הגרמנים ועוזריהם
בשואה 1939-45
ארץ אל תכסי דמם
אפר קדושי עירנו
מהמשרפות בטרבלינקה
נטמנו במצבה זו

מתחת לאנדרטה, בתוך היסודות, קבור אפר הנספים שהובא מטרבלינקה. עדות לפולחן המולך, אלוהי בני עמון, אנו מוצאים במקרא: "ויבנו את במות הבעל אשר בגיא בן-הנם להעביר את בניהם ואת בנותיהם למלך" (ירמיהו לב, לה).²³ פולחן המולך התאפיין בהקרבת קורבנות אדם, בפרט קורבנות ילדים. המולך היה לסמל התנ"כי הטיפוסי לתיאור הרוע, האכזריות וקורבנות אדם. אמנים תיארו באמצעות דמות המולך את מעשי הזוועה של הנאצים.²⁴ מכל מקום, שימוש בדימוי המולך באנדרטה לזכר הקורבנות איננו מקובל, ומעלה את השאלה, מה הניע את האמנית להשתמש במוטיב זה. אייזן הסבירה שעמדו

23 שמואל אברמסקי, "מולך", האנציקלופדיה העברית, כג, ירושלים-תל אביב תשי"ז-תשכ"ז, עמ' 766; רפאל פוזנר (עורך), האנציקלופדיה של התנ"ך, ג, הוצאת ידיעות אחרונות, ירושלים 1987, עמ' 85; Amishai-Maisels,

Depiction and Interpretation, p. 162

Amishai-Maisels, *Depiction and Interpretation*, p. 162 24

לרשותה שלוש חלקות, והיא ביקשה לחבר בין החלקות באמצעות קשתות שייצרו שני מעברים. המבנה שנוצר בעת התכנון הזכיר לה פני מפלצת, ומכאן והלאה היא קשרה את דימוי המולך אל המפלצת הנאצית ואל מעשי הזוועות והאימה שלהם בשואה: בעינה התלויה של המפלצת תיארה את ההולכים להשמדה, ובשלולית הטביעה את כפות רגליהם של הילדים, שהיו קורבנות מועדפים גם של המולך וגם של המפלצת הנאצית, כדי שיוכלו להכחיד את העם היהודי. הקשר האסוציאטיבי בין פולחן המולך ובין תאי הגזים והמשרפות בהם קיפחו את חייהם קורבנות השואה הוא מידי ומובן מאליו.²⁵

תיאור המפלצת במצבה זו נקשר גם אל הטקסט שבכתובת, המתאר את הדרכים הזוועתיות בהן מתו היהודים – "שנהרגו ושנשחטו ונשרפו ושנחנקו ושנקברו חיים..." – מעשים שרק מפלצת נוראית הייתה יכולה לבצע. כמו כן, תיאור המפלצת מהווה צידוק לבקשת הנקם – "השם ייקום דמם" – של המנציחים.

מלבד הנצחת הקהילות שנכחדו בשואה, מתקיימת הנצחה של הלוחמים היהודים חברי המחותרות ותנועות הפרטיזנים. ברחבת הפרטיזנים בבית ווהלין בגבעתיים עומדת האנדרטה מ-1997, "פרטיזנים ולוחמים יהודים מווהלין", שעיצבה הפסלת איילת ביתן שלונסקי וביצע האדריכל מיכאל אלקוב.²⁶ על אחד מקירות האנדרטה ישנו ציור גדל ממדים של פרטיזן אוחד בנשק, מעשה ידיו של הצייר אלכסנדר בוגן, שהיה פרטיזן בעצמו.²⁷

25 שם, שם.

26 "הוקמה אנדרטה לפרטיזנים מווהלין", המקומון, גבעתיים, 1997, עמ' 16.
27 אלכסנדר בוגן (קצנבוגן) נולד ב-1916 בוילנה, ליטא. עם כיבוש וילנה על-ידי הנאצים ב-1941 נכלא בגטו היהודי בעיר. ב-29.7.1943 ברח מהגטו ליער נארוץ', 200 ק"מ מוילנה, שם לחם עד תום מלחמת העולם השנייה. עם שחרור וילנה חזר לעיר זו, וב-1947 סיים את לימודי הציור בהצטיינות יתרה. ב-1951 עלה לישראל עם אשתו, והתגורר בתל אביב. בוגן עסק בארץ בין השאר בחינוך לאמנות בציור, בפיסול ובתכנון אנדרטות לזכר השואה. הלך לעולמו בשנת 2010.

תמונה 7: אסתר אייזון, לזכר קהילת טומשוב-מזוביזק, 1980.

בוגן הגה ועיצב ב־2008 את האנדרטה "לזכר הפרטיזון, הלוחם והמורד היהודי", המוצבת בשולי אתר חיל השריון בלטרון. באנדרטה זו (תמונה 8) בקצה רחבת התכנסות ריבועית, על בסיס מוגבה, יש תיאור מופשט של שורת לוחמים הניצבים נכונים אלי קרב לנוכח האויב, ולפניו מזדקר עמוד המסמל את גבורתם. תיאור העמוד נשען על מסורת של תבנית תיאורית, שראשיתה בעת העתיקה, של עמודי ניצחון על מנת לפאר נצחונות בקרב. בהקשר של השואה הוא ממשיך את התיאור שהחל ב"עמוד הגבורה" ב"יד ושם", מעשה ידיו של הפסל בוקי שוורץ מ־1970. בהמשך ניצב לוח שיש, ועליו רשום בעברית ובאנגלית, "ארגון הפרטיזנים לוחמי המחתרת והגטאות (כולל סמל הארגון); אנדרטה לזכר הפרטיזון, הלוחם והמורד היהודי; הארצות בהן נלחמו פרטיזנים יהודים נגד הנאצים: אוקראינה, איטליה, אלג'יריה, בולגריה, בלגיה, בלרוס, הולנד, הונגריה, יוגוסלביה, יוון, לטביה, ליטא, פולין, צ'כוסלובקיה, צרפת ורוסיה; נתרם על ידי משפחת לניר לזכר הטייס סא"ל אבי לניר שעונה למוות בשבי סוריה במלחמת יום הכיפורים תשל"ג". בקצה הבמה עומד

לפיד הזיכרון. לצד הבמה ניצבים שלושה תרנים, ועליהם מתנוססים שלושה דגלים: בימין דגל חיל השריון, במרכז דגל מדינת ישראל ובשמאל דגל ארגון הפרטיזנים לוחמי המחתרת והגטאות. אנדרטה זו מעלה על נס את גבורת הפרטיזנים ולוחמי המחתרות והגטאות, כמייצגת דפוס התנהגות אקטיבית-לוחמת בתקופת השואה. עצם הצבת האנדרטה במתחם הנצחה של חיל השריון, תרומת משפחת הקצין לניר, ובצדה שלושת הדגלים, מבטאת רצף היסטורי של לחימה, ובכך מציגה את המונצחים באנדרטה כמי שמסרו נפשם למען העם והמולדת. שתי האנדרטות שנדונו כאן מייצגות את המגמה העיקרית של "שואה וגבורה", שהתגבשה בתודעה ובהוויה הציבורית בישראל באשר להנצחת השואה.

תמונה 8: אלכסנדר בוגן, לזכר הפרטיזן, הלוחם והמורד היהודי, 2008.

ההוויה הישראלית

ישנם אמנים ניצולי שואה שהתרכזו בהשתלבותם בהוויה התרבותית בישראל, הפכו לחלק בלתי נפרד ממנה ואף השתתפו בעיצובה.

למשל, אביגדור אריכא, שמואל בק, שמואל כץ, קריאל גרדוש (דוש), פאול קור, יעקב פרקש (זאב), משה קופפרמן ודן רייזינגר.²⁸ אחדים מהם הצניעו את השפעת השואה על יצירתם, ואחרים הותירו מאחור את חוויותיהם בשואה, ובנו חיים חדשים במדינה החדשה. בק למשל פנה לצייר בסגנון סוריאליסטי, אשר בו מפגש הזוי בין מרכיבים נטורליסטיים לבין מרכיבים סמליים המעוגנים בעברו הטראומטי בתקופת השואה. לעומת זאת, אריכא בחר לצייר את החיים – נופים, טבע דומם, דיוקנו העצמי, משפחתו או הסטודיו שלו – מבלי להתייחס כלל לחוויות שחוה בשואה.

רבים מהאמנים הניצולים השתלבו בתרבות הישראלית המתגבשת באמצעות איור ספרים וגרפיקה.²⁹ למשל, אריכא צייר ואייר בין היתר את חולות הזהב, ספיח, נחש הנחושת;³⁰ כץ אייר את הסדרה חסמב"ה;³¹ קופפרמן אייר את הילדים מרחוב מאפו;³² בקון אייר את אהבת שמשון, יוסף ואחיו, העיירה בוערת, בגיא צלמוות;³³ קור כתב ואייר את ספרי הילדים כספיון הדג הקטן, הדג שלא רצה להיות דג,

---

28 לדיון מורחב בנושא ראו: חנה יבלונקה, "ציירים ניצולי שואה בישראל – היבט נוסף לשתיקה שלא הייתה", אצל שמואל אלמוג ואחרים (עורכים), השואה – היסטוריה וזיכרון, יד ושם והמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, ירושלים 2001, עמ' 207–235.

29 שם, עמ' 213.

30 בנימין תמוז, חולות הזהב – סיפורים, מרחביה 1949; חיים נחמן ביאליק, ספיח, ירושלים 1955; ט' כרמי (כרמי טשרני), נחש הנחושת – שירים, תרשיש, ירושלים 1961.

31 יגאל מוסינזון, חסמב"ה, תל אביב 1950.

32 שרה נשמית, הילדים מרחוב מאפו, תל אביב תשל"ה.

33 לאה גולדברג, אהבת שמשון, תל אביב 1952; תומס מאן, יוסף ואחיו, תל אביב 1958; מרדכי גיברטיג, העיירה בוערת, תל אביב 1967; סיני אדלר, בגיא צלמוות, ירושלים 1987.

תמונה 9: שרגא ווייל, מגן למולדת, כרזת בחירות לכנסת הראשונה, 1949. © ארכיון השומר הצעיר יד יערי

הצבע הכי יפה בעולם, בן בן והגוזל, צפרדעון לך לישון³⁴ וספרי ילדים נוספים. אחדים מבין האמנים הניצולים תרמו להוויה התרבותית הישראלית באמצעות עיצוב כרזות העוסקות בנושאייה של החברה הישראלית הנבנית ומתגבשת. ווייל למשל עיצב את "מגן למולדת", כרזה של מפ"ם (תמונה 9): על רקע כתמי צהוב, שחור וכחול עומדים נערה ונער, לבושים בחולצת התנועה ומצוידים בנשק. לשמאלם מפת ישראל, שנקודות בצבע אדום מציינות בה את פריסת היישובים.

בתחתית הכרזה כיתוב גדול בצבע אדום: מ – מגן למולדת, ישובי מפם מבצרי – עוז לגבולות הארץ. קור גם עיצב ב-1949 את הכרזה "מלווה מלחמה מלווה ניצחון" לאיסוף כספים למערכת הביטחון, וב-1952 עיצב את "הזורעים בדמעה ברינה יקצורו". ב-1962 צייר כרזה עבור אל-על, ובה הוא מתאר דיילת חייכנית עשויה קרעי נייר צבעוניים על רקע אדום חזק, להעברת המסר לשירות נעים וטוב. קור עיצב עוד עשרות כרזות, והן הפכו לייצוג תרבותי ישראלי. קור עיצב גם בולים רבים. למשל, ב-1954 עיצב את בולי החיסכון, וב-1960 עיצב את בול כור המחקר הגרעיני. כמו כן, ב-1975 עיצב את שטרות

34 פאול קור, כספיון הדג הקטן, דביר, תל אביב 1985; פאול קור, הדג שלא רצה להיות דג, כתר, ירושלים 1987; פאול קור, הצבע הכי יפה בעולם, דביר, תל אביב 1988; פאול קור, בן בן והגוזל, דביר, תל אביב 1997; פאול קור, צפרדעון לך לישון, דביר, תל אביב 2002.

עיטורי הגבורה

תמונה 10: דן רייזינגר, עיטורי צה"ל, ראשית שנות השבעים.

הכסף של המדינה, ובהם נראות דמויותיהם של מונטיפיורי, חיים וייצמן, הנרייטה סאלד ובנימין זאב הרצל.

דן רייזינגר³⁵ היה לאחד המעצבים המובילים בגרפיקה הישראלית בזכות הכרזות וסמלי הלוגו הרבים שעיצב.³⁶ למשל, הוא עיצב כרזה למען השלום בהקשר של הטלת הפצצה על הירושמה, כמחאה על התגברות האנטישמיות באירופה לאחר פירוק ברית המועצות, ואת הכרזה לתערוכה בינלאומית לעיצוב ואמנות, שהתקיימה בסין בשלהי שנות התשעים. כמו כן, בראשית שנות השבעים עיצב את עיטור הגבורה, עיטור העוז ועיטור המופת בצה"ל (תמונה 10). צורתו של עיטור הגבורה היא מגן דוד, שאת חזיתו מעטרים חרב וענף עץ זית, והוא צמוד לסרט בצבע צהוב. צורתו של עיטור המופת היא עיגול,

35 דן רייזינגר נולד ב־1934 בקאנקה, יוגוסלביה (כיום סרביה). ב־1944 הוא הוסתר על־ידי משפחות סרביות וכך ניצל. אביו נספה בפלוגות העבודה שגייסו ההונגרים בכפייה. רוב בני משפחת רייזינגר נספו בשואה. ב־1949 עלה רייזינגר לישראל עם אמו ואביו החורג.

36 יבלונקה, ציירים ניצולי שואה בישראל, עמ' 232–233.

שבחזיתו חרב וענף זית, והוא צמוד לסרט בצבע כחול. בנוסף, הוא עיצב את הלוגו של חברות התעופה אל על וארקיע, תיאטרון הבימה, חברות דלק, טבע, כרמל, טמבור, אמקור, ישקר, מע"צ, וכן של בית ספר "שנקר" ושל עיתון "ידיעות אחרונות" (7 ימים, 7 לילות).

בקרוב האמנים הניצולים בלטה קבוצה של קריקטוריסטים, ובהם יעקב פרקש (זאב)³⁷ וקריאל גרדוש (דוש),³⁸ אשר שיקפו את פניה של החברה הישראלית בצורה קריקטוריסטית על גבי העיתונים מדי יום.³⁹ את דרכו האמנותית כקריקטוריסט החל פרקש ב־1952 בעיתון מעריב. ב־1962 עבר לעיתון הארץ, והיה לקריקטוריסט היומי של העיתון. הוא נהג לחתום על הקריקטורות בדיוקנו העצמי, או חזו במכחול מטפטף גדל ממדים, בשילוב עם שמו האמנותי – זאב (פרקש בהונגרית פירושו זאב). פרקש עבד בהארץ כארבעים שנה עד למותו, ובקריקטורות שלו נתן ביטוי לקשת רחבה של נושאים אקטואליים שהעסיקו את החברה הישראלית, בניסיון לתת את התמונה האמיתית ללא הטיה פוליטית. סגנונו היה מינימליסטי. הוא לכד את ההבעה האופיינית של הדמות, המעבירה בצורה פשוטה, יעילה וישירה את אישיותו של המצויר. הוא צייר את גולדה מאיר, דויד בן־גוריון, מנחם בגין (תמונה 11), משה דיין ועוד.

קריאל גרדוש נהג לחתום על הקריקטורות בשם דוש, שהוא

37 יעקב פרקש (זאב) נולד ב־1923 בבודפשט, הונגריה. כשהיה בן 12 יצר עיתון עם קריקטורות שחילק בשכונתו. בעת מלחמת העולם השנייה נשלח למחנה הריכוז בוכנוולד, ומשם למחנה הריכוז דכאו. אחרי המלחמה הופנה למחנה מעבר וניסה להעפיל ארצה, אך גורש ונשלח למאסר בקפריסין. במשך כל מסע התלאות הזה המשיך פרקש לצייר קריקטורות ביומנו הפרטי. ב־1947 עלה לארץ, גויס לחטיבה 7, והשתתף באופן פעיל בקרבות לטרון במלחמת העצמאות.

38 קריאל גרדוש (דוש) נולד ב־1921 בבודפשט, הונגריה, למשפחה יהודית מתבוללת. ב־1941 נשלח למחנה עבודות כפייה ועבד בכריית נחושת. אביו ושאר בני משפחתו שולחו לאושוויץ, שם נרצחו. ב־1946 היגר לצרפת ולמד ספרות ופילוסופיה באוניברסיטת סורבון. ב־1948 עלה ארצה, והשתלב בעיתונות העברית כגרפיקאי וכקריקטוריסט.

39 יבלונקה, ציירים ניצולי שואה בישראל, עמ' 233–234.

תמונה 11: יעקב פרקש (זאב), מנחם בגין.

קיצור שם משפחתו גרדוש. תחילת דרכו כקריקטוריסט הייתה בביטאון הלח"י, בדבר השבוע, באשמורת ובשבועון העולם הזה. ב-1953 הצטרף למערכת עיתון מעריב, ובמשך יותר מחמישים שנה, עד מותו בשנת 2000, פרסם בעיתון הזה קריקטורה פוליטית יומית. בד בבד עסק גם בכתיבת מאמרים, סיפורים ומערכונים. ב-1952

תמונה 12: קריאל גרדוש (דוש), שרוליק, 1952.

עיצב את דמותו של שרוליק (תמונה 12), שהפך לסמל של הישראלי ולמותג מאפייך בתרבות ובהוויה הישראלית: דמות עממית קומית צנועה, לעיתים חייכנית ומשתאה ולפעמים עצובה, עם אף קטן מחודד ועיניים פקוחות לרווחה. היא חובשת כובע טמבל שתלתל עקשן ומגוחך מבצבץ מתוכו, לבושה בחולצה ובמכנסיים קצרים, ונועלת סנדלים תנ"כיים.

סיכום

האמנים הניצולים אינם מקשה אחת. הגורמים האובייקטיביים והמצבים שאליהם נקלעו בזמן השואה היו שונים מניצול לניצול. גם ההתמודדות שלהם לאחר השואה עם הטראומה שעברו והמפגש עם המולדת החדשה התבטאו בדרכים שונות. עם זאת, ניתן להצביע על שתי מגמות עיקריות המאפיינות את פעילותם האמנותית בארץ. האחת: תיעוד, זיכרון והנחלת השואה – הן באמצעות תיאורים ישירים של החוויות האישיות שלהם בשואה והן על ידי הקמת אנדרטות לזכר אירועי השואה, על מנת שלא יישכחו. בכך הם החדירו את מורשת השואה לתודעה הציבורית הישראלית והפכו לחלק בלתי נפרד מהזהות הישראלית. המגמה השנייה היא עיצוב וטיפול ההווה התרבותית הישראלית על ידי מעורבות באמנות הישראלית ובתרבותה. הם העלו תרומה ניכרת להתגבשותה של התרבות הישראלית דרך יצירת סמלים ודימויים המאפיינים את החברה בארץ.

"לאשה" כגורם מעצב בזיכרון השואה בישראל: המקרה של מלכת היופי

שרון גבע

ב־1956 זכתה רינה וייס, בת תשע־עשרה, בתואר סגנית ראשונה למלכת היופי של ישראל, ושבעון לאשה פרסם כתבה גדולה עליה וריאיון אישי עמה. זה היה הנוהג: מערכת השבעון עורכת את תחרות מלכת היופי של ישראל משנת 1950, ומדי שנה מסקרת את התחרות בהרחבה החל בשלב של הצגת המועמדות הסופיות לתחרות, דרך התחרות עצמה ועד ליום שאחרי הטקס. בדרך כלל, הכתבות על הצעירות הזוכות בתארים מתמקדות בתחביבים ובתוכניות לעתיד. ואולם, הכתבה על רינה וייס, שנולדה בקושיצ'ה שבצ'כוסלובקיה, שרדה את מחנה ברגן בלזן והגיעה לארץ עם אמה ב־1949, הייתה שונה: כתבה זו הביאה סיפור פרטי על השואה, שהושמע ונשמע בגוף ראשון. מגמה זו נמשכה בדיווחים ובכתבות בלאשה על השתתפותה של רינה וייס בתחרות מיס עולם בלונדון בשנה ההיא, שבה זכתה במקום השני.

הכתבות על רינה וייס היו ביטוי מובהק למדיניות מערכת לאשה בנושא השואה, שעיקרה תפקודו של השבעון כאתר של זיכרון פרטי.¹ מדיניות זו התקיימה גם בשנים שקדמו למשפטו של אדולף אייכמן, שנפתח בירושלים באפריל 1961, ונחשב לנקודת מפנה – בעיקר בנימוק שבמהלך המשפט נחשף הציבור הישראלי לראשונה

---

1 אניטה שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", יהודים חדשים, יהודים ישנים, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 86–103.

לסיפורים אישיים על השואה.² באותם ימים הייתה העיתונות אמצעי התקשורת העיקרי בארץ – שידורי הרדיו היו מועטים; הטלוויזיה הישראלית עדיין לא הוקמה – והייתה מגוונת מאוד. עיתונים רבים שימשו ביטאונים מפלגות או תנועות פוליטיות, ובהם ביטאון ההסתדרות דבר, על המשמר של מפ"ם והיומון הרוויזיוניסטי חרות. לצדם הופיעו עיתונים מסחריים, כמו מעריב, באותם ימים רב-תפוצה, הארץ, שהציג עצמו כבלתי-תלוי, אך היה בעל זיקה למפלגה הפרוגרסיבית, והשבוועון האופוזיציוני העולם הזה.

מהעיתונות של אותה תקופה, שביטאה היטב את הלכי הרוח הציבוריים והשתתפה בעיצובם, אפשר ללמוד על נוכחות מסיבית ואינטנסיבית של השואה בשיח הציבורי בשנות החמישים. הדבר בא לידי ביטוי הן בממד הציבורי והן בממד הפרטי. בממד הציבורי של השואה נראה למשל את הוויכוחים והדיונים על השילומים מגרמניה המערבית ויחסי ישראל-גרמניה בכלל, על הנצחת השואה (חוק זיכרון השואה והגבורה יד ושם, 1953; חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, 1959), על זכויות הניצולים (חוק אסירי הנאצים, 1954) ועל פרשת קסטנר. בממד הפרטי אנו מוצאים את הסיפורים האישיים של ניצולי השואה, ביניהם סיפוריהן של ניצולות השואה שמערכת לאשה בחרה לפרסם – בהרחבה ובהבלטה יתרה – בשמן המלא ובליווי תצלומיהן. שבועון לאשה מיעט לעסוק בגילויי התנגדות חמושה של יהודים לגרמנים באירופה הכבושה, ששיאם מרד גטו ורשה, שלא ככלל העיתונים בארץ.

בשנות החמישים היה לאשה עיתון הנשים המסחרי העיקרי בישראל. השבועון החל דרכו ב-1947 כמוסף של ידיעות אחרונות, ובראשיתו נקרא לאשה: השבועון העממי לבית ולמשפחה. בתוך

2 למשל: תום שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, כתר, ירושלים, 1991, עמ' 305-359; יחיעם ויץ, "משפט אייכמן כנקודת מפנה", דפים לחקר השואה יא (1993), עמ' 175-188; שפירא, יהודים חדשים, יהודים ישנים, עמ' 86.

כשנה הופץ כעיתון נפרד, וצבר פופולריות כבר בשנים הראשונות להופעתו.³ בראש המערכת עמד גבר, וזאת בשונה מביטאוני הנשים בני הזמן – דבר הפועלת וביטאון האיגוד לשיווי זכויות האישה, האשה במדינה – אבל בקרב העיתונאים במערכת נשים היו הרוב.⁴ לנוכח הצלחתו המסחרית היו ניסיונות להוציא לאור שבועונים וירחונים דומים, ביניהם חוה (1955) והיא – עולם האשה הצעירה (1956). בי-1959 החל להופיע עולם האשה.⁵ הצלחתו המסחרית של לאשה עוררה אי נוחות במערכת דבר הפועלת, שלמרות השוני – עיתון מסחרי לעומת ביטאון שהביע בגלוי את זיקתו לתנועת הפועלים – לפעמים ראתה בו מתחרה. בדצמבר 1952 ביקרה את התמקדותה של מערכת לאשה בנושא טיפוח הגוף,⁶ למרות שלאשה בפירוש לא היה עיתון הנשים היחיד שעסק בזה.⁷ היה בכך ביטוי מוקדם לדימוי של לאשה, שעל אף שבשנותיו הראשונות טיפל בנושאים מגוונים, ובכללם המעמד החוקי של נשים בישראל (למשל במדור "נשים בסבך המשפט"), זוהה כעיתון נחות.⁸ דימוי זה, שאבן היסוד שלו היא תיוג תכנים הנחשבים נשיים מסורתיים כפחות חשובים ופחות מעניינים,⁹ התחזק נוכח הלהיט של להקת הנח"ל,

-
- 3 צביה כהן, "עתוני נשים בארץ ישראל", ספר השנה של העתונאים תשל"א, אגודת העתונאים בתל אביב, תל אביב 1971, עמ' 233.
- 4 "עשר שנים לשבועון 'לאשה'", לאשה, 4.2.1957, עמ' 32. עד 1996 נערך לאשה בידי גברים. במהלך שנות החמישים היו אלה אהרן שמיר (עד 1952) ודוד קרסיק (עד 1979).
- 5 כהן, "עתוני נשים", ספר השנה, עמ' 234-235.
- 6 "זה לעומת זה", דבר הפועלת יח 12 (דצמבר 1952), עמ' 229.
- 7 הילדה הנזל, "הטפול בעור ובגוף – צו תקופתנו", האשה במדינה א, 12-13 (28.3.1950), עמ' 179; צפורה ברנט, "שקר החן... ואף על פי כן!", דבר הפועלת כו, 6 (יוני 1960), עמ' 151.
- 8 סוניה לידן, "לאשה" – שבועון ישראלי לנשים: ביתיות, ייצוג עצמי ומציאות", קשר 28 (נובמבר 2000), עמ' 41-42.
- 9 חנה הרצוג, "עתונות נשים: מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגר?", קשר 28 (נובמבר 2000), עמ' 51.

שהגדיר נשים משוחררות בלבושן ובהתנהגותן כצרות אופקים, בין היתר מפני שהן "קוראות ללא בושה את השטויות בלאשה"¹⁰. באופן לא פרדוקסלי, דימוי זה מעולם לא איים על הצלחת לאשה: בסוף שנות השמונים היה זה השבועון הנפוץ בארץ, ובסוף 2004 דיווחה המערכת על כ-600 אלף קוראים.¹¹

בבואה לעסוק בנושא השואה חיפשה מערכת לאשה את הנשים. גיבורות הכתבות היו ניצולות שהשמיעו את סיפורי חייהן במתכונת של ריאיון אישי או מונולוג. זה היה נדיר: בשנות החמישים מיעטה העיתונות הישראלית לפרסם ריאיונות אישיים עם ניצולים – נשים וגברים. על פי המדיניות הרווחת של מרבית היומונים, בעיקר המפלגתיים, סיפורים פרטיים על השואה היו לרוב סיפורים של קבוצות – מחתרת, תנועה או מפלגה – וניתנה עדיפות לדיווחים ומאמרים על פני ריאיונות. זאת ועוד, העיתונות הכללית הסתפקה לרוב בפרסום השם הפרטי של גיבורי הידיעה או המאמר על השואה.¹² לעומת זאת, בלאשה פורסמו הפרטים בליווי צילום עדכני, ולעתים שולבו בכתבה תמונות מן העבר. היה זה גם ובעיקר כשהיה מדובר בסיפורים קשים ביותר, למשל של קורבנות לניסויים רפואיים במחנות, ובאופן ספציפי, נשים שעוקרו בעקבות ניסויים כאלה או כתוצאה מהפסקת הריון כפויה. העיתונות הכללית מיעטה לעסוק בזה, ועשתה זאת במסגרת דיווח על משפטיהם של פושעים גרמנים שהועמדו לדין בחוץ לארץ, כגון כשסוקרו עדויות של

10 השיר "ישנן בנות" מאת יורם טהרלב (לחן: יאיר רוזנבלום) הושמע לראשונה בתוכנית "הנחלאים באים הנחלאים באים" של להקת הנח"ל בשנת 1967.

11 דן כספי, יחיאל לימור, המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990, עם עובד, תל אביב 1992, עמ' 81; אורנה ננר, "מכתב מהעורכת", לאשה, 11.10.2004, עמ' 10.

12 למשל: בתיה אייזנשטיין, "נשים בגיטו", דבר, 12.4.1953, עמ' 2; חסיה דרורי, "פצעי העבר", דבר הפועלת כב 6 (יוני 1956), עמ' 167; אהרון כרמי, "כיצד ברחתי מרכבת-השמדה", הארץ, 28.4.1958, עמ' 2.

ניצולות מישראל במשפטו של ד"ר קרל קלאוברג.¹³ מערכת לאשה הייתה היחידה שראתה בסיפורים כאלה סיפורים הראויים לכתבה נפרדת. למשל, בתחילת 1961 הופיע בשבועון ריאיון עם ניצולה שבתקופת השואה איבדה את כל משפחתה, ואחרי שגורשה למחנה גילתה שהיא בהיריון. לכתבת סיפרה בגילוי לב על האובדן ועל הקושי להתמודד עם העקרות. בכתבות אחרות סיפרו ניצולות על מות ילדיהן הקטנים.¹⁴ נראה שלא היה צורך לשכנע אותן לדבר, וכי הנכונות לספר והרצון להקשיב פגשו זה את זה. לא במקרה היה זה בתיווכן של נשים, ששמעו את הדברים והשמיעו אותם מעל דפי עיתון שהיה מיועד קודם כול לנשים.

ייחודו של השבועון לאשה, כבמה להשמעת סיפורים אישיים על השואה, ניכר גם בהשמעתם של סיפורים לא קונסנסואליים. ביולי 1960 פורסמה בו כתבה על האנזי בראנד, שפעלה עם יואל בראנד וד"ר ישראל קסטנר ב"ועד העזרה וההצלה" של יהודי הונגריה. בארץ נודעה בימי משפט הדיבה נגד מלכיאל גרינוולד, שנפתח בינואר 1954, ועד מהרה היה למשפט גרינוולד-קסטנר או משפט קסטנר. בעיתונות הכללית הועמדה האנזי בראנד בצלם של הגברים בפרשה.¹⁵ שבועון לאשה ראיין אותה לרגל הופעת הספר השטן והנפש (תל אביב, 1960), שכתבה יחד עם יואל בראנד, והריאיון היה ייחודי הן בעצם קיומו – בשום עיתון אחר לא פורסם ריאיון אֶתה – והן בגישת המערכת לדרך ההתנגדות של יהודים בתקופת השואה למדיניות הכיבוש הגרמני כפי שייצגה אותה

13 "עדויות על נסיונותיו של הפושע ד"ר קלאוברג בעיקור נשים", שם, 1.10.1956, עמ' 4; "נמשכות עדויות הנשים שעוקרו", דבר, 2.10.1956, עמ' 4.

14 שרה צור, "אייכמן הפרטי שלה", לאשה, 29.1.1961, עמ' 12-13, 26; רינה מן, "ראיתי את אייכמן עומד מולי", שם, 12.3.1961, עמ' 12-13; הנ"ל, "104 ימים בחור של קיר", שם, 19.3.1961, עמ' 12-13.

15 "אשתו של בראנד מעידה על פרשת הצנחן גולדשטיין", דבר, 1.4.1954, עמ' 4; "הרשימה הסופית: מי ומי – ומה", העולם הזה, 7.7.1955, עמ' 8.

המרואיינת, דרך שביסודה הצלת יהודים באמצעות משא ומתן עם נושאי משרות במנגנון השלטון הגרמני, ובראשם אייכמן. הכתבת הציגה את האנזי בראנד כאישה ש"נקלעה שלא לטובתה לכף הקלע של שואה, חורבן והרס"; אישה ש"כשהיה צורך להיות אמיצה, הוכיחה את כוחה"; אישה פיקחית ובעלת תושייה, שהשכילה להתנגד ללא שימוש בנשק, בגישה שעיקרה לא היה שמירה על הכבוד היהודי-הלאומי.¹⁶ גילויי אהדה, הבנה והזדהות כלפי מה שייצגה היו חריגים ביותר באותם ימים. עברו שנים עד שהתחולל שינוי בהערכת פעולותיו של "ועד העזרה וההצלה" בהונגריה, שבימי פרשת קסטנר נראו מנוגדות באורח מובהק לפעולותיהם של הצנחנים, בייחוד חנה סנש.¹⁷ פֶּתַבַּת לֵאשָׁה אפשרה להאנזי בראנד להשמיע את גרסתה בנושא, וציטטה אותה ללא קטרוג. לעומת זאת, הדיווחים בעיתונות הכללית על עדותה רבת הרושם (במשפט גרינוולד-קסטנר) של קתרין סנש, אמה של הצנחנית, הציגו את האנזי בראנד כמי שהשתתפה בהפקרת הצעירה, שכבר אז הייתה סמל לאומי.¹⁸ חלק אחר של הכתבה עסק בחוויותיה של האנזי בראנד כאם לילדים קטנים בכודפשט הכבושה. מבחינת לֵאשָׁה כעיתון נשים, עצם ההתייחסות להיבט זה בסיפור חייה היה חשוב ומעניין, שלא לומר חיוני. מבחינת העיתונות הכללית, אימהותה של האנזי בראנד בתקופת השואה הייתה חשובה פחות ומעניינת פחות. זו נזכרה לעתים רחוקות, למשל בקשר לפגישותיה עם

16 ברוריה אבידן, "S.O.S. מפולניה", לֵאשָׁה, 17.7.1960, עמ' 24-25.
 17 יהודית תידור באומל, גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה והזכרון הקולקטיבי הישראלי, מכון בן גוריון לחקר ישראל, הציננות ומורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 2004, עמ' 149-158; דן לאור, "ישראל קסטנר וחנה סנש: דימוי ודימוי שכנגד", בשביל הזכרון 20 (פברואר 1997), עמ' 10-17.
 18 "אמה של חנה סנש מספרת על פגישותיה ומאמיצה להצלת בתה ממוות", דבר, 15.6.1954, עמ' 2; "סיפור של אם", העולם הזה, 17.6.1954, עמ' 9; שלום רוזנפלד, תיק פלילי 124: משפט גרינואלד-קסטנר, קרני, תל אביב 1955, עמ' 155, 157-158.

אייכמן. ההתייחסות למצבה המשפחתי נגעה תמיד לקשר עם גבר: בעלה, ואחרי שנים גם קסטנר עצמו.¹⁹ מעצרו של אייכמן בישראל במאי 1960 ומשפטו הצפוי הביאו גם את לאשה לעסוק בשואה באופן אינטנסיבי יותר. כמו בעיתונות הכללית, לא חל שינוי בגישה, אלא בכמות הפרסומים. לקראת פתיחת המשפט הופיעה סדרת כתבות תחת הלוגו "הנשים מאחורי משפט אייכמן". כמה מהכתבות יוחדו לנשים שהיו קשורות לגברים שמילאו תפקידים במשפט, כמו יהודית האוזנר, אשתו של התובע, וליזה גרודה, שהייתה המזכירה של הסנגור, ד"ר רוברט סרווציוס.²⁰ בכתבה אחרת סופר על נשים ביחידה המיוחדת של משטרת ישראל שטיפלה בתיק אייכמן ובבית המשפט המחוזי, כולן בתפקידים זוטרים, כמו קצרניות ומתורגמניות.²¹ בתוך כך שפכה מערכת לאשה אור על פרשת אייכמן כפרויקט שהובילו גברים, וחשפה את הדרתן של נשים מתפקידים בכירים בו: חוקרי לשכה 06 וראשיה (צוות החקירה), השופטים, נציגי התביעה וההגנה ומזכיר בית המשפט היו גברים; רק כחמישית מבין הניצולים שזומנו להעיד היו נשים. היה בזה אקט פמיניסטי: סדרת הכתבות, שכותרתה שיקפה יפה את מקומן של הנשים – מאחורי הקלעים ולא בקדמת הבמה – לימדה על העיוורון המגדרי בפרשה זו. עם פסק הדין פורסם בלאשה משאל רחוב שיזמה המערכת בנושא העונש הראוי לאייכמן, ובו השתתפו נשים בלבד.²² גם בבחירה זו נשמעת קריאת תיגר על ערכים מקובלים. לצד כתבות אלה, המשיכו להופיע בלאשה סיפורים אישיים של ניצולות, שכרגיל זוהו בשמות מלאים והצטלמו, כמו ניצולה מגטו

19 בילי מוסקונה-לרמן, "המאהבת של קסטנר כבר לא יכולה לשתוק", סופשבוע, מעריב, 25.11.1994, עמ' 14-16.

20 ברוריה אבידן, "אשה – בים של דמעות", לאשה, 30.4.1961, עמ' 3; רינה מן, "הדרוגמנית לשעבר 'מתלבשת' על תיקים", שם, 19.2.1961, עמ' 4-5.

21 נורית חליף, "הנשים במשפט אייכמן", שם, 12.2.1961, עמ' 6-7.

22 ענת ברזילי, "אייכמן – הסוף", שם, 5.12.1961, עמ' 23.

וילנה, "אשה שעברה שבעים מדורי גיהנום". המרואיינת, פנינה ארקין, סיפרה כיצד השליכה עצמה מחלון רכבת, על עבודתה בשירות נשים באס"אס, על מאה וארבעה הימים במחבוא, שבו "אפשר היה לשכב רק על הבטן", ועל ימיה כאסירה במחנות עבודה בריגה ובשטוטהוף. אחד משיאי הסיפור היה עלייתה מבור גוויות בפונאר, אליו נפלה לפני שהספיקו לירות בה: "קבוצת מתים נוספת ירדה על ראשי כבוד. כוסיתי כליל, ודם הנרצחים נספג בבגדי. לא יכולתי לנשום מחוסר אוויר, ופחדתי פן יסתמו הגרמנים את הבור ויקברוני חיה. שכבתי בבור המוות עד שעות הערב. עם רדת החשכה זחלתי מתוכו". בהמשך תיארה את האקציה בה נשלחו הוריה ובתה הקטנה למוות, סיפרה כיצד רצה אחריהם ועל אביה שלא הניח לה לעשות זאת.²³ כניצולים וניצולות אחרים רצתה להעיד במשפט אייכמן.²⁴ נראה שיכולה הייתה להיות מועמדת ראויה: סיפורה כלל מרכיבים דומים לאלה שהושמעו בעדות רבת רושם במשפט, עדותה של רבקה יוסלבסקה, שעלתה ירויה מבור מתים ובו בתה הנרצחת. רבקה יוסלבסקה באה לארץ וילדה שני בנים. עם עדותה של רבקה יוסלבסקה הופקע סיפורה האישי, והיא הייתה לסמל העם שקם מקברו.²⁵ ואולם, מערכת לאשה הציגה את סיפורה של פנינה ארקין כסיפור פרטי בעל ממד אוניברסלי: גיבורתו אישה אמיצה, שחתרה לצדק כלל-אנושי על רקע מצוקה כלל-אנושית. בנוף העיתונות הכללית, שנהגה להציג סיפורים כאלה כסיפורים לאומיים, בדרך כלל כביטוי לצירוף שואה ותקומה, הייתה זו גישה יוצאת דופן. כאמור, מגמה זו ניכרה בלאשה, ותחרות מלכת היופי שהתקיימה

23 מן, "104 ימים", לאשה, שם.

24 חיים גורי, "היין והסוד", מול תא הזכוכית, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2001, עמ' 134-135; מן, "104 ימים", לאשה, עמ' 12, 30.

25 שמואל שניצר, "מבור-המתים – לחיים חדשים", מעריב, 9.5.1961, עמ' 2; היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: נאום הסיכום, מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 105-106.

כחמש שנים לפני משפט אייכמן היא דוגמה מובהקת לכך. ככלל, העיתונות הישראלית של שנות החמישים נגעה בסיפורי השואה של מועמדות לתארים נחשקים וייצוגיים בארץ או בחוץ-לארץ. למשל, בתחרות "צברית 56" של העולם הזה, שבה שתיים מבין המועמדות לתואר היו ניצולות. בה בעת, הכתבות עליהן טשטשו את עברן בשואה, והדגישו את פועלן בהווה ואת תוכניותיהן לעתיד.²⁶ כך גם בתחרות מלכת המים בשנת 1959.²⁷ כמו כן, כשזכתה דיילת אל על, אילה הראל (זווצקי), שבתקופת השואה הוסתרה במנזר, בתחרות הבינלאומית למלכת הדיילות, הציגו אותה היומונים כביטוי להצלחתה של האידאולוגיה הציונית ולמידת יעילותו של כור ההיתוך הישראלי. הפער בין חייה באירופה לבין חייה בישראל נטען סמליות בתמונתה במדי חברת התעופה הלאומית, שמעליה הכיתוב "מן הצלב למגן דוד". קורותיה, כתב עיתון אחד, "מופלאים וטיפוסיים למאורעות שעברו על כלל העם היהודי".²⁸

שבועון **לאשה** נבדל גם מהבחינה הזאת. כשניגש לסיפוריהן של צעירות מצליחות שעברו את השואה, ראה בסיפור השואה שלהן קודם כול סיפור מרתק, ורק אחר כך, אם בכלל, פנה לטפל בממד הלאומי של הסיפור. אירועי השואה של מועמדת לתואר מלכת יופי נחשבו לסיפור עיתונאי טוב, ועל כן הועמדו במרכז הכתבה, שליוותה את תצלומיה בשמלה ובכגד ים. ב־1959 שתיים מהמועמדות היו ניצולות. הרשימה על יהודית סתיו הביאה את סיפור ילדותה בגטו וקורותיה במחבוא בבית משפחה נוצרית, שבו "במשך שנתיים ימים לא ראתה אף קרן שמש אחת". לתחרות הגיעה שבועות אחדים לאחר

26 "סדרת מועמדות חמישית", העולם הזה, 16.2.1956, עמ' 20; "סדרת מועמדות שמינית", שם, 8.3.1956, עמ' 20.

27 "מועמדות לתחרות מלכת המים", שם, 22.7.1959, עמ' 20.

28 "אילה הראל נבחרה כ'מלכת הדיילות' בעולם", הבוקר, 2.6.1958, עמ' 1; "דיילת 'אל על' – במקום הראשון בתחרות בינלאומית בארה"ב", דבר, 2.6.1958, עמ' 6; "אילה הראל – מלכת הדיילות", חרות, 16.6.1958, עמ' 3.

שבאה לארץ. "ליהודית יש שיער אדמוני ופנים ילדותיים-חמודים, שאינם מעידים במאומה על ילדותה רבת-הפחדים", סופר. אביה גורש לאושוויץ, והיא נשארה עם אמה בגטו ורשה. כשהייתה כבת שלוש החביא אותה דודה בשק תפוחי אדמה: "התינוקת המפוחדת הצטנפה בתוך השק, רועדת ושותקת. גם בשעה שניגש חייל גרמני ומישש בכידונו את השק, לא הפליטה הפעוטה מלה וניצלה". אף על פי שהיה מדובר במועמדת לתואר לאומי – מלכת היופי של ישראל – הציורף שואה ותקומה שעלה מהכתבה היה בעל היבט אישי. הדברים נחתמו בנימה אופטימית: "עתה הפכה יהודית לעולה חדשה, אחת מני רבות, הפוסעת את צעדיה הראשונים בארץ [...]. היא חזרה הביתה". ניצולה אחרת שהשתתפה בתחרות הייתה ענת לביא. יותר ממחצית הכתבה עליה לצד תמונותיה תיארה כיצד איבדה את אביה בגטו ואת אמה במחנה, מצאה מסתור בבית נוצרים, וחיה עתה עם דודיה בישראל. הפיכתה לישראלית הומחשה באמצעות יחסה לגברים: הנה היא מעדיפה צבר.²⁹

זכייתה של ניצולה בתואר הביאה את שבועון לאשה לעסוק בהרחבה בנושא השואה. הכתבה על רינה וייס מספרת, שהיא הגיעה לארץ בגיל שתים-עשרה, ונשלחה לחברת נוער בקיבוץ דגניה ב'. על פי הכתבה, וייס גוללה את "פרשת חייה המיוחדת במינה, כשהבעת פניה הופכת להיות מבוגרת בהרבה". הדברים מובאים כלשונם, בצורת מונולוג. בין היתר תיארה רינה וייס את הדרך לכרגן בלזן: "זכור לי מומנט איום, שחוששתני שלעולם לא אהיה מסוגלת לשכחו: עברנו ליד מגרש גדול וחרוש, שעשן קל התאבך מתוך אדמתו. שמעתי קולות בכי חרישיים ואנחות חנוקות הבאות כאילו ממרחקים. ריח של שיער שרוף עמד באוויר. לאחר מכן סופר לנו כי באותו מקום נורו מאות יהודים, לאחר שחפרו את קברותיהם בעצם ידיהם. חלק מהאנשים שנקברו היו עדיין חיים, בהכרה מלאה. הם

29 "יהודית סתיו", לאשה, 9.6.1959, עמ' 7; "ענת לביא", שם, 9.6.1959, עמ' 8.

נקברו חיים וזעקותיהם בקעו ממש מתוך האדמה. הגרמנים שלחו אש בשדה כדי להמיתם בחנק. כיום, כאשר אני חשה בריח שיער חרוך – עוברת בי צמרמורת"³⁰.

הופעתו של סיפור כזה בעיתונות הישראלית טרם משפטו של אייכמן היא נדירה ביותר, לא רק מפני שהמספרת זוהתה בשמה המלא, תמונתה פורסמה, והדברים הובאו בגוף ראשון. סיפורה הושמע ונשמע מתוך עמדת כוח: גיבורתו צעירה יפת תואר, מצליחה, ובפירושו לא אוד מוצל. היא גילתה ביטחון רב כשהייתה נכונה לשתף את הקוראים במראות, בקולות, בריחות ובצלקות שנותרו בנפשה. המטמורפוזה שעברה הובלטה, וסיפור השואה פעל הן כסיפור מעניין והן כאנטיטזה להווה, שבו היא מוכתרת לנציגתה של מדינת ישראל. אפשר למצוא בכך היבט נוסף לרעיון שלילת הגלות: הביוגרפיה שלה – מילדות באירופה בתקופת השואה לנעורים בקיבוץ, אימוץ שם עברי, עור שזוף וחיוך קורן – הייתה דוגמה לתהליך שעברו ניצולות צעירות באותם ימים, שעם בואן ארצה נוצקו, כלשונו של דוד בן-גוריון, בדפוס של אומה מחודשת.³¹ רינה וייס הייתה למודל לחיקוי: סיפורה היה סיפור עיתונאי ממדרגה ראשונה ואמצעי נוסף לקידום מכירות העיתון, ופרסומו בהבלטה גם מלמד כיצד ראתה את עצמה מערכת לאשה משתתפת בעיצוב הזהות הישראלית, על היבטיה הסטריאוטיפיים. רינה וייס תמצתה זאת בדברים שנשאה בתחרות מיס עולם, כשהציגה עצמה כנציגת הנוער הישראלי, הצברי.³²

עם הנסיעה לתחרות בלונדון נוסח סיפורה האישי של רינה וייס כסיפור אגדה, שגיבוריה גבר אמיץ ונערה יפה. במהלך ההכנות לתחרות פגשה, ביוזמת העיתון הבריטי דיילי מירור, את אחד ממפקדי הכוחות ששחררו את ברגן בלזן. שליחת לאשה ללונדון

30 "ילדות במחנה ברגן-בלזן תחת שלטונה של קאפו!", שם, 22.8.1956, עמ' 4.

31 דוד בן-גוריון, חזון ודרך, א, מפלגת פועלי ארץ-ישראל, תל אביב 1962, עמ' 30-32.

32 "רינה שלנו סגנית מיס עולם", לאשה, 23.10.1956, עמ' 3.

תיארה בהרחבה את המפגש בינה לבין האיש ש"הציל אותה מציפורני הנאצים", והציגה אותה כלכלוכית שהייתה לנסיכה. "המכוננית המבטיחה עשתה את דרכה לאורך חוצות לונדון. המסע נראה לרינה ארוך-ארוך, ורוחה קצרה מלחכות [...]. השעה הייתה חמש בהגיע המכוננית לבית הגנרל [...]. הוא חיך בלחצו את ידה של רינה. אני הסתכלתי אך בה לבדה. היא השתדלה לעצור בעד רגשותיה. ואם כי המחנק נתן אותותיו בגרונה, הרי לא נצנצה דמעה בעיניה. אבל, לבטח בכתה בתוכה פנימה". הגנרל, דיווחה הכתבת, "היה חביב ואבהי". השיחה הייתה קצרה; חוויותיה של הצעירה בתקופת השואה לא התאימו לעליצות הכללית ולהתרגשות לקראת התחרות. "מאחר שעצוב מדי לשקוע בזכרונות כאלה, עברנו כולנו לנושאים מציאותיים יותר: ישראל, תחרות היופי, וכמובן – מזג האוויר", דיווחה הכתבת.³³ דיילי מירור לא היה היחיד שהתעניין: עברה של נציגת ישראל עורר את סקרנותם של נציגי התקשורת העולמית. היה זה גם מפני שבימי שהותה בלונדון נערך מבצע סיני. הרושם שעוררה כנציגתה של מדינת ישראל היה כביר. אחרי התחרות גרה תקופה קצרה בבית דודתו של אבא אבן.³⁴ רוב היומונים בארץ לא דיווחו על כך ולא כתבו על התחרות. הידיעות המועטות שובצו במדורי הנשים, וגם הם העדיפו את ההיבט הלאומי. במדור "פינת האשה" של הבוקר זכתה להערכה, מפני ש"למרות ההצעות מעולם הקולנוע ומעולם האופנה ויתרה על כל 'האפשרויות' ומיהרה לשוב ארצה על מנת למלא את חובתה ולהתגייס לצבא".³⁵ בתוך כך הוצגו סדרי העדיפויות הרצויים: קודם תרומה לאומית, ואחר כך, אם בכלל, הגשמת שאיפות פרטיות.

33 תמר ארנון, "נשיקה לגנראל בשם אלפי ניצולי ברגן בלזן!", שם, 16.10.1956, עמ' 2; נורית רוזנבאום, "שבעה ימים לפני המועד הגדול!", שם, 4.12.1956, עמ' 3-4, 15.

34 רינה יעקבזון (וייס) בשיחה איתי, רמת גן, נובמבר 2005.
35 עדנה, "גם היא בדילומטים...", הבוקר, 6.12.1956, עמ' 3.

פעם אחת הצליח סיפורה של רינה וייס לפרוץ את גבולות עיתונות הנשים, כשנמצא לו מקום בעמודי החדשות של דבר. כאמור, בתחרות הבינלאומית זכתה רינה וייס במקום השני; ובמקום הראשון זכתה נציגת גרמניה. במהלך ההכתרה התעניין מנחה התחרות אם נציגת ישראל מתנגדת להכתרה של נציגת גרמניה כמיס עולם. רינה וייס ענתה בשלילה. אחרי הזכייה ביקשה מיס גרמניה, בנוכחות עיתונאים וצלמים, לקשור ידידות עם מיס ישראל. הצלמים ביקשו שהשתיים יחליפו נשיקות. המפגש בין ניצולת השואה מישראל לצעירה הגרמניה הביא את דבר לעסוק באופן חריג בתחרות מלכת היופי שלא כאובייקט לביקורת:³⁶ "כאשר הציעו לה להתנשק עם מלכת-יופי הגרמנית, עלתה לפני תמונת מחנה-ריכוז, בו בילתה את שנות ילדותה, והיא שהכריעה בהחלטתה השלילית. – לא היה לי כלום נגד הצעירה הנחמדה שעמדה על ידי, אך מי יודע? אולי מישהו מהקרובים שלה היה נאצי, ושלח מישהו מבני-עמי לתא-ההשמדה? – הרהרתי. לא רציתי לעורר שערוריה ולתת 'חומר' לעיתונאים וצלמים, על כן עניתי, שאעשה זאת ברגע האחרון לפני הצילום... עמדנו יחד... הצלם צילם, והרגע המסוכן עבר בשלום... הנשיקה לא נתנה". מחשבותיה של רינה וייס כפי שהובאו בדבר היו פחות ממשיות ויותר מטאפוריות, ושירתו את גישתה הכללית של מפא"י, שדבר היה ביטאונה המרכזי, בנושא יחסי ישראל-גרמניה. לפי הידיעה, נציגת ישראל הבחינה בין גרמניה הצעירה, האחרת, ש"לא היה לי כלום נגדה", לבין גרמניה הנאצית, השייכת לעבר.³⁷ למראית עין דיווח זה יכול להיחשב כפריצה של תכנים המזוהים

36 מרים שיר, "המאבק למען היופי", דבר, 19.6.1956, עמ' 3; הנ"ל, "שוב – מלכות יופי...", שם, 11.6.1957, עמ' 3.

37 מ.ש., "בשולי דברים: מעשה בנשיקה", שם, 5.12.1956, עמ' 2. על ההבחנה בין גרמנים לבין נאצים בוויכוחים בעניין יחסי ישראל גרמניה ראו: נעימה ברזל, "הכבוד, השנאה והזיכרון", יד ושם קובץ מחקרים כד (תשנ"ה), עמ' 219.

באופן מסורתי כנשיים – תחרות יופי – לעיתונות הכללית, אך ההקשר הפוליטי מלמד אחרת: דבר פרסם את הידיעה, מפני שתאמה את הקו שהנחה בדרך כלל את המערכת: גיוס סיפורים על השואה לקידום עמדות פוליטיות.

בשנים הבאות איבד הדיסוננס בין רינה וייס מלכת היופי – צעירה, ויטלית, דינמית – לבין רינה וייס ניצולת השואה מן הרלוונטיות שלו. מחיקת סיפור השואה הושלמה בכתבה שליוותה את הצגתה כאחת מ"נשי השנה" של לאשה לשנת 1956, "שגרירת-מופת לארצנו בחו"ל", ש"בכל מקום הופיעה כבת ישראל גאה ומתמצאת. בבוא שעת המבחן הלאומי ידעה לעמוד גם בו: היא שיסעה מסע מסחרר באירופה כדי לשוב ארצה ולהיות נכונה לקראת גיוס".³⁸ בראשית 1962 נזכר עברה במשפט אחד: "נערה זו יודעת להתהלך, להצטלם, לעורר רושם. החיים בכרגן-בלזן חישלו את רינה, ילידת צ'כוסלובקיה, שהתייתמה מאביה והגיעה לישראל עם אמה". מרבית הכתבה יוחדה להווה: הנה היא "נשואה לתעשיין ואם לשניים".³⁹ סיפור השואה שלה לא נשמע עוד, גם לא בלאשה: ייתכן שהשיקולים המסחריים הכריעו, אולי הסיפור העיתונאי מוצה, וכנראה גם מפני שהיא עצמה בחרה לחדול מלהתראיין.⁴⁰

הנה כי כן, סיפורה של רינה וייס לא חצה את גבולות עיתונות הנשים ולא נע אל מרכז השיח הציבורי הישראלי, אף על פי שבפירוש היה סיפור בעל ערך עיתונאי. רינה וייס ייצגה את מדינת ישראל בתחרות עולמית וזכתה בפרס. סיפורה האישי היה מעניין, ובאותם ימים היא הייתה נכונה להשמיע אותו. האינטראקציה בינה לבין נציגת גרמניה הוסיפה "צבע" ויכלה לייצר המשך משמעותי הן כסיפור עיתונאי והן, ברוח העיתונות המגויסת, כסיפור מייצג,

38 "יפהפית השנה: רינה וייס", לאשה, 4.2.1957, עמ' 18; "חזרתי כדי לשרת בצ.ה.ל.", שם, 20.11.1956, עמ' 10.

39 "15 שנה ושתיים עשרה מלכות יופי", שם, 13.2.1962, עמ' 7.

40 שיחה עם רינה יעקבזון (וייס).

שבכוחו לספק לחברה הישראלית המתהווה זקיפות קומה וגאווה. זה לא קרה. לא במקרה שובץ הדיווח בדבר במדור ששמו "בשולי דברים". באותם ימים הייתה העיתונות הכללית שבויה בקונספציות שהיא עצמה ביטאה וחיזקה בנושא חלוקת התפקידים המסורתית בין המינים: הקו השליט היה זלזול בתחרות מלכת היופי,⁴¹ שנעדר ממנו ממד חתרני. גם כאשר הוצעו חלופות לתחרות, הן היו על פי החלוקה המסורתית, כמו תחרות "אם השנה" או "עקרת הבית הישראלית". אמנם באמצעות סיפורה של רינה וייס הצליחה מערכת לאשה להפוך את המיקום הסטריאוטיפי והשולי של התחרות – ובתוך כך את השבועון – למקור כוח ולמוקד עוצמה, אך זה נשאר בשולי השיח, ולא שונע למרכז.

ביסוד גישתה של מערכת לאשה לנושא השואה עמדה ההנחה, שלכל אישה שעברה את השואה היה שם והיו פנים, וסיפורה היה אישי מאוד. הכתבות הביאו את דרכי ההתנגדות ואופני ההתמודדות המגוונים של נשים בתקופת השואה. השואה נכחה בלאשה כסיפור פרטי של אישה אחת, שהוצג כהתנסות מרכזית בסיפור חייה. גיבורות הכתבות הוצגו כאינדיבידואלים ולא כחלק מקבוצה – עם, זרם, מפלגה, תנועה, מחתרת. סיפוריהן הושמעו בגוף ראשון יחיד, והן השמיעו את הסיפורים של עצמן. השואה לא הוצגה בלאשה כמאורע בתולדות העם היהודי, והסיפורים לא פורסמו בהקשר של מחלוקות פוליטיות וסערות ציבוריות. הסיפורים על השואה לא נוסחו מחדש כסיפורים לאומיים; בלט בהם הממד האוניברסלי. גם נוכח משפטו של אייכמן לא חל שינוי במדיניות מערכת לאשה בנושא השואה. בתוך כך מחזקים הממצאים משבועון זה את הגישה שבעיקרה בוחנת מחדש טענות ותיקות, שעל פיהן יחס הניצולים לסיפורי השואה

41 שושנה הראלי, "האם יפה תחרות היופי?", דבר הפועלת יח, 7 (יולי 1952), עמ' 118-119; "האם יש לערוך תחרויות למלכות יופי בארץ?", חרות, 15.1.1957, עמ' 3; מרים הלוי, "על סינדרלה ומלכת היופי", על המשמר, 18.8.1958, עמ' 4.

שלהם היה יחס של שתיקה והדחקה, ובמקביל, הושתקו בידי הציבור הישראלי ונדחקו לשוליו.

גישתה של מערכת לאשה לשואה בשנות החמישים יכולה למצוא מקום בהמשגתה של חנה הרצוג את עיתונות הנשים כמרחב לקריאת תיגר. מדיניותה בנושא זה מלמדת על תפקוד השבועון כמרחב לביטוי של חתרנות, התנגדות ומחאה.⁴² סיפורי השואה שהופיעו בו לא העמידו במרכזם פעולות ותכונות שבאופן מסורתי זוהו עם גברים. מערכת לאשה לא חיפשה את גיבורות השואה הקלאסיות, אלה שבתקופת השואה אחזו בנשק וחצו את המגדר. נשים כמו צביה לובטקין, חייקה גרוסמן ורוז'קה קורצ'ק כמעט שלא נזכרו. דומה שהשבועון חיפש את ההפך. השואה הייתה אירוע ביוגרפיות של נשים, שכל אחת מהן נאבקה לשרוד בדרכה שלה. היה זה בין היתר על רקע אופיו כעיתון מסחרי: המערכת הייתה משוחררת מיומרות פוליטיות, והייתה חופשית לטפל בשואה לאו דווקא כסיפור שמטרתו להוכיח צדקתה של דרך. ריאיון עם ניצולה נחשב בלאשה סיפור עיתונאי ממדרגה ראשונה. ככתבה על אישה הוא היה חשוב; ככתבה על השואה הוא היה מעניין; וכמעט תמיד היה חדש. המערכת גילתה כלפיה אמפתיה, לא שפטה אותה, ופשוט נתנה לה לדבר.

בפרספקטיבה היסטורית, בגישתה לשואה הקדימה לאשה את זמנה. בשנים הבאות נעה גישתה זו משולי השיח הציבורי למרכזו,⁴³ כפי שמשקף בעיתונות הכתובה ובאמצעי תקשורת אחרים. במובנים רבים, תכנים וסגנונות שנחשבו באופן מסורתי נשיים מובהקים פעפעו לעיתונות הכללית והשפיעו על אופיה,⁴⁴ גם הגישה שהובילה מערכת לאשה ביחס לשואה, אף בהקשר הזה, הייתה פורצת דרך.

42 הרצוג, עתונות נשים.

43 שפירא, השואה: זיכרון פרטי.

44 הרצוג, עתונות נשים.

מסע מאוחר אל מחוזות הזיכרון הרהורים על הביוגרפיה של ויטקה קמפנר-קובנר

מירי פרייליך

ויטקה קמפנר-קובנר ידועה בעיקר כחברתו לחיים של אבא קובנר (1912–1987). בחדר האורחים שבכיתה עומדות מספר תמונות, וביניהן נראית חברתה הקרובה רוז'קה קורצ'ק (1921–1988). מעל תמונות אלו בולטת תמונה גדולת ממדים של אבא קובנר; בלוריתו לבנה וארוכה, והוא מישיר את עיניו אל המצלמה במבט מהורהר וכבד. אין ספק, כי המקום שתפס בחייה של ויטקה בא לידי ביטוי בתמונה זאת. במהלך שיחותינו המרובות חזרה ויטקה והדגישה, כי מעולם לא ביקשה "להשתחרר" מהיותה "אשתו של" אבא קובנר, המשורר והלוחם, שהיה בין יוזמי הקמת מחתרת ה־פ.פ.או (FPO – ארגון הפרטיזנים המאוחד) בגטו וילנה, וכתב את הכרוז המפורסם הקורא להתגוננות בגטו. "הייתי בצ'לו של אבא (קובנר)", מודה ויטקה, "וטוב היה לי בצ'לו, כי הוא היה האדם המעניין ביותר שפגשתי מעודי".¹

ויטקה מיעטה לעסוק בזיכרונותיה האישיים מתקופת השואה במשך שנים רבות. על אודות פעולות הגבורה החלה לספר אחרי שמרבית הלוחמים והפרטיזנים מתקופת השואה כבר מסרו את עדויותיהם ופרסמו את ספריהם, ומהם שהלכו לעולמם. החל בשנות השמונים הנצחת הנספים וסיפוריהם האישיים של הניצולים הלכו והסיטו את סיפורי הגבורה שתיעדו את המאבק

1 שיחות מירי פרייליך וויטקה קמפנר-קובנר, 2003–2007.

והלחימה בגטאות וביערות. תהליך זה בא לידי ביטוי בהנצחת שמות הנספים בתוכנית של מוזיאון "יד ושם", "לכל איש יש שם", שהחלה בשנת 1989, ובפרסומם של ספרי אוטוביוגרפיה רבים של ניצולי שואה, שיצאו לאור גם בהוצאות פרטיות.² המורכבות והקשיים של סיפורי ההישרדות האישיים עמדו במרכז טקסי ואירועי יום השואה. מסעותיהם של בני נוער לפולין קוימו אף הם מתוך רצון לזכור את הסיפור האישי. אל קבוצות של בני נוער התלוו ניצולים, שסיפרו על חיי היום-יום בגטאות ובמחנות שבהם ביקרו התלמידים.³ ההתמקדות של הזיכרון הציבורי בישראל במאבק לחיים של הניצולים הניעה את הלוחמים והפרטיזנים לשעבר להגיב לתופעה. אחדים מהם אף הביעו רגשות אשם על שסיפורי המאבק והלחימה זכו לעיקר תשומת לב הציבורית לאחר קום המדינה. תחושות אלו באו לידי ביטוי מובהק בדבריה של הפרטיזנית לשעבר פרדקה מזיא, חברת קיבוץ העוגן, ובעבר חברת מחתרת בגטו סוסנוביץ שבדרום-מערב פולין:

הפכו אותנו לגיבורות, ואני לא בטוחה שזה מגיע לנו. בשעה שאנחנו יצאנו מוכנות, מצוידות עם חיפוי וקשר, יצאו נשים מהגטו ככה סתם, בלי שום עזרה, לחפש לחם לילדים שלהן. אז למי היה יותר קשה? אני לא יודעת. כיום נרמה שהאימהות ההן, וכל המבוגרים שניסו לחיות בתוך הזוועה ולשמור על צלם

2 דינה פורת, "הסיפור עוד לא סופר", הארץ, 22.1.2007; דניאל גוטוויין, "הפרטת השואה: פוליטיקה, זיכרון והיסטוריוגרפיה", דפים לחקר תקופת השואה טו (תשנ"ט), עמ' 7-52. תופעה זו קשורה בשינויים שחלו בשנות השמונים בחברה הישראלית, אשר החלה להבליט את חשיבות מימושם של הישגים אישיים על חשבון האדרת ההישגים הקולקטיביים שאפיינו את ראשית שנות הקמת המדינה. גוטוויין מכנה תקופה זו "תקופת הזיכרון המופרט".
3 למשל, החיים כתקווה, סיפורה האוטוביוגרפי של הלינה בירנבאום (נולדה ב-1929. הייתה בגטו ורשה, הגיעה למידנק, אושוויץ ורנסבריק, וצעדה בצעדות המוות). ספרה יצא לאור בשנת 1982.

אנוש – הם היו הגיבורים האמיתיים. אני יודעת שאני אומרת דברים אפיקורסיים, אבל בסופו של דבר הרי גם המאבקים לא הועילו ולא כלום. זו הייתה פשוט עוד תגובה, אולי יותר קלה מבחינה מוסרית. הרבה יותר קשה לצעיר כזה ללכת עם הוריו למחנות, בידיעה שהוא לא יכול להניח להם ללכת לבד. זו הייתה גבורה גדולה כמו שלנו, אם לא יותר.⁴

מכל מקום, עוד כשסיפורי הגבורה היו בעמדת בכורה, לא זכתה ויטקה קמפנר-קובנר לתשומת לב מיוחדת, אף על פי שמיודעיה גוללו את סיפורה בפגישות, בעדויות ובראיונות. למשל, כשחברתה רוז'קה קורצק נפגשה עם בכירים בהתיישבות העובדת ועם מנהיגי היישוב עת באה ארצה בשלהי 1945, היא העלתה על נס את מעשי הגבורה של ויטקה ואומץ לבה, כמו גם את פעולותיהן של נשים נוספות במחתרת.⁵ אבא קובנר סיפר אף הוא על אומץ לבה מעל דוכן העדים במשפט אייכמן.⁶ אכן, בשנות השישים והשבעים הצטרפה אל ראיונות "קבוצתיים", שבהם התראיינה בצוותא עם קובנר ורוזקה קורצ'ק,⁷ אבל בראיונות אלו מיצעה מאוד לדבר ולהביע את דעתה אודות האירועים להם הייתה שותפה. הדמות הדומיננטית בראיונות אלו הייתה אבא קובנר. הוא שחזר את התקופה, ואף הביע את עמדתו בנוגע לאירועים שבהם השתתפו, אבל ויטקה מעולם לא הביעה הסתייגות מהיותו פה לשלושתם במעמדים אלה.

4 מעריב, סוף שבוע, 24.4.1987.

5 דו"ח רוז'קה קורצ'ק, הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי בגן שמואל; "החברות בגבורתן – דברים במועצת הפועלות", בתוך: רוז'קה – לחימתה, הגותה, דמותה, מורשת 1988, עמ' 87-106.

6 עדות אבא קובנר במשפט אייכמן: <http://www.snunit.k12.il/shoa/kubnr1.htm>

7 ראיונות קבוצתיים עם קובנר, קורצ'ק וקמפנר ב"יד ושם", 03/3882. יצחק ארד ראיין בשנת 1974. יהושע סובול ראיין את שלושתם בבית אבא וויטקה קובנר, בעין החורש בשנת 1982.

נשים לוחמות אחרות – ובהן צביה לובטקין, לוחמת מרד גטו ורשה, חייקה גרוסמן, חברת המחתרת מביאליסטוק, ורוז'קה קורצ'ק – פרסמו ספרים והוזמנו לשאת דברים בעצרות זיכרון ובתוכניות רדיו. רוז'קה היתה שותפה להקמת "מורשת", בית עדות על שם מרדכי אנילביץ', ששם לו למטרה להנציח את גבורתם של מורדי הגטאות ולוחמי המחתרת נגד הנאצים. כמו כן, חייקה גרוסמן, חברת הנהגת השומר הצעיר בתקופת המלחמה, נעשתה חברת כנסת מטעם מפ"ם. לעומתן, ויטקה המשיכה לשמור, מתוך בחירה מודעת, על "פרופיל נמוך" ביחס לתפקידים המרכזיים שמילאה בתקופת השואה והבריחה, וגם לא פרסמה מעולם ספר זיכרונות אוטוביוגרפי. למעשה, נראה היה שהעדיפה לא למשוך תשומת לב למעשי הגבורה שביצעה בתקופת השואה.

ויטקה, ילידת קאליש, הסמוכה לגבול פולין-גרמניה, הייתה בת 19 כשפרצה המלחמה. החיילים הגרמנים הכובשים התעללו ורצחו בתושבי העיר היהודים. בחורף 1940 נמלטה לוויילנה, שעם פרוץ מלחמת העולם השנייה הייתה לבירתה של ליטא בחסות סובייטית. בעקבות הפלישה הגרמנית לברית המועצות ביוני 1941 הוקם גטו וילנה, ומיד הוחל בביצוע הפתרון הסופי. כ-40 אלף מיהודי וילנה נרצחו בפונאר עד תחילת 1942. בתגובה למעשי הרצח הוקמה בינואר 1942 מחתרת ה־פ.פ.או, שאיגדה כמה מאות צעירים חברי תנועות הנוער בוויילנה. ויטקה הייתה לוחמת וקשרית במסגרת המחתרת, ופעלה גם מחוץ לגטו. היא הייתה האישה הראשונה באירופה הכבושה שביצעה פעולת לוחמה כנגד הצבא הגרמני, כשהניחה מטען חבלה על מסילת ברזל. מעשה זה הצריך אומץ רב, שכן במשך ימים הסתובבה מחוץ לגטו, עד שמצאה את המקום הראוי להטמנת המוקש. קודם לכך צבעה את שיערה לבלונד כדי להסוות את מוצאה היהודי. פעולה זו התבצעה קודם שהתארגנו יחידות הפרטיזנים ביערות ליטא.

לקראת יום חיסול הגטו בספטמבר 1943 קיבל מטה המחתרת

החלטה להימלט מהגטו. ויטקה הובילה את הקבוצה האחרונה שיצאה מהגטו אל יערות רודניקי. ביערות הייתה מפקדת יחידת סיור, ומדי יום ביומו יצאה מבסיס הפרטיזנים כדי לאתר מקומות מתאימים לפעילות. כן השתתפה עם חבריה בפעולות רבות נגד הגרמנים, ואחת המפורסמות שבהן הייתה פיצוץ השנאים ומשאבות המים של וילנה. בפעולה אחרת הצילה עשרות יהודים ממחנה העבודה קייליס שליד וילנה, והעבירה אותם לבסיס הפרטיזנים.

בקיץ 1944 השתתפה ויטקה בכיבוש וילנה. יחידת הסיור שפיקדה עליה הייתה הקבוצה הראשונה שנכנסה לעיר, ויודאה שלא נשארו בה כוסי התנגדות. כעבור מספר חודשים עזבה ויטקה לפולין עם חבורת ניצולים ופרטיזנים ממארגני תנועת "הבריחה" כדי להגיע למערב אירופה ואחר כך לארץ ישראל. בנוסף על פעילותה במסגרת "הבריחה", הייתה בין חברי קבוצת "הנקם" של פעילי הארגון. קבוצה זו ביקשה לנקום את רצח היהודים על ידי פעולות חבלה המוניות על אדמת גרמניה באמצעות הרעלת מקורות מים. ואולם, לאחר ניסיונות כושלים בודדים של הקבוצה לבצע פעולות נקם, עלתה ויטקה עם שאר חברי הקבוצה לארץ ישראל ביוני 1946.

ויטקה הגיעה במסגרת "מבצע ביריה" – שתי ספינות מעפילים שהעבירו ניצולי שואה לארץ.⁸ האונייה הראשונה, שכונתה "הגנה", יצאה ב־23 ביוני 1946 מלה סיוטה שליד מרסיי, צרפת. ב־28 ביוני היא נפגשה בלב ים עם האונייה "ביריה" – שיצאה ממרסיי לפניה – ולמחרת הועברו המעפילים מ"הגנה" ל"ביריה" בסירות. "ביריה" הייתה אוניית משא רעועה, וויטקה מעידה שגודלה היה מתאים ל־150 איש בלבד, ולא לכאלף הפליטים והניצולים שנדחקו על סיפונה. גם לא היו בה די אוכל ומים לכל הנוסעים. ההפלגה

8 על מבצע "ביריה" פיקד איש הפלי"ם, בצלאל דרורי. התוכנית הייתה להעביר את המעפילים עם ההתקרבות לארץ לספינת משא תורכית ישנה, על מנת שהבריטים לא יחרימו את האונייה הראשונה, שמצבה הטכני היה טוב והייתה מסוגלת לפתח מהירות גבוהה.

הייתה אפוא "דימוי של הגיהנום, שאם הוא קיים ככה הוא נראה. ... אנשים ישבו אחד ליד השני ללא אפשרות לזוז... אני התנדבתי לחלק מים. היה לי בקבוק אחד, וכל אחד קיבל כוסית. כל הזמן קיללו אותי וצעקו עלי: קאפו אחת, את מתנהגת יותר גרוע ממחנה ריכוז. את שותה את כל המים. את לא נותנת לנו לשתות".⁹ "ביריה" החלה לנטות על צדה מחמת העומס. צוות האונייה שיגר קריאות עזרה, והבריטים שלחו כוח ליווי, אך הכוח לא הושיט סיוע במים ובמזון לנוסעים, וגם לא גרר את האונייה. ב-1 ביולי הגיעה "ביריה" לנמל חיפה, ושם נקשרה לרציף. כך הגיעה ויטקה אל המקום שאליו נכספה, באפיסת כוחות, לאחר שנים ארוכות של מאבק. היא ואבא קובנר בנו את ביתם בקיבוץ עין החורש.

בשנות השישים למדה ויטקה פסיכולוגיה באוניברסיטת בר אילן, ושקדה על התפתחותה האישית בתחום זה. שיטת האבחון והטיפול שלה זכתה להצלחה בין מטופליה ולהערכה בקרב עמיתים למקצוע, והיא הקימה אחריה דורות של תלמידים. ויטקה עבדה כפסיכולוגית עד שמלאו לה 87 שנים.

העיסוק בזיכרונות השואה הפרטיים שלה החל לאחר הקרנת הבכורה בניו יורק של הסרט "הפרטיזנים של וילנה" בשנת 1986. סרט זה, בהפקת אביבה קמפנר, היה אחד הסרטים התיעודיים הראשונים בשפה האנגלית שתיארו את מאבקם של היהודים בנאצים, והוא עסק בהתנגדות היהודית באזור יערות רודניקי בליטא. הסרט התבסס על ראיונות עם כארבעים מלוחמי המחתרות והפרטיזנים, תושבי ארצות הברית, ישראל וליטא, וכן על סרטים מקוריים נדירים. בעקבות הקרנת הסרט היא התראיינה לעיתון הנשים האמריקאי-יהודי לילית (Lilith), בעל הגישה הפמיניסטית. ראיון זה, שנערך בארצות הברית, היה הראיון האישי הראשון שעסק בפעילותה במחתרת,

9 שיחות אברהם אצילי עם ויטקה קמפנר-קובנר, 1989 [תדפיס במספר עותקים מוגבל].

ונקודת המוצא שלו הייתה מגדרית. ויטקה סיפרה למראיית, העורכת אביבה קנטור, כי נשים נשלחו לבצע פעולות מסוכנות משום שלאישה קל היה יותר להסתתר. ויטקה תיארה את מעמדן הנחות של הנשים הלוחמות ביער, ומנגד לכך את תפקידה: "הייתי האישה היחידה ביער שהייתה סירת מודיעין. [ביער] היו רק חמישה סיירים, ואני הייתי מפקדת יחידה זו. מדי יום יצאנו לאתר מקומות להטמנת פצצות, לגלות היכן הגרמנים ולנסות להוציא מידע מהאיכרים באזור על תנועות הגרמנים".¹⁰ בריאיון זה אף סיפרה לראשונה על בדידותה ופחדיה בזמן משימות הסיוור, כאשר הסתובבה בין איכרים עוינים בדרכים המושלגות וביערות העבותים. כאן עדיין לא הביעה את עמדותיה בנוגע לאירועים שנויים במחלוקת שהתרחשו בגטו וילנה ולאחר המלחמה, כמו פרשת הסגרתו של מפקד המחותר ויטנברג, תהליך היציאה מהגטו ליערות רודניקי בספטמבר 1943 וקבוצת "הנקם".

ויטקה הסבירה, שהסכנה המיידית שנשקפה לגברים והרצון הבלתי מתפשר להיאבק בגרמנים הפכו את הנשים ללוחמות בעל כורחן. נשים נשלחו מחוץ לגטאות לבצע פעולות מסוכנות, משום שלאישה היה קל יותר להסתיר את המוצא היהודי בזמן חיפוש גופני. ואולם, השימוש בתואר "קשריות", שדבק ברבות מהנשים הלוחמות, משמש דוגמה לכך שהנשים לא נחשבו ללוחמות ממש. בראיונות שנערכו עמה בשנים מאוחרות יותר, חזרה והביעה ויטקה את התנגדותה לשימוש במונח "קשריות". היא הדגישה, כי "רק לבחורות עשו שם כקשריות. הן היו לוחמות... על בחורים היו אומרים שליחים; על בחורות אמרו קשריות... אצלנו [בווילנה] קראנו להם שליחים, אף פעם לא קשריות. אני שמעתי את המושג פעם ראשונה כשנפגשנו עם אנשים מגטו וארשה, פה [בארץ]... אנחנו קראנו לזה שליחים

Lilith 16 (spring 1987), p. 24 10

ושליחות, אנשים שנשלחו למשימה. אני גם לא אוהבת את המושג. מה זה קשרית?¹¹

ויטקה סיפרה לקנטור על הקשיים שליוו אותה כאישה לוחמת במחתרת ובין הפרטיזנים. היא הדגישה את השוני בין מעמדן של הנשים בגדוד הפרטיזני שאליו השתייכה למעמדן של נשים בקבוצות לוחמות אחרות ביערות ליטא. בגדוד זה הן מילאו תפקידים חשובים ומסוכנים. רק ביערות רודניקי זכו הנשים ליחס שוויוני, מפני ששירתו בגדוד יהודי נפרד בפיקודו של קובנר, שהעריך את יכולתן המבצעית של הנשים בגדודו. אבל נשים יהודיות לא התקבלו ברצון לגדודי הפרטיזנים הרוסים והליטאים במזרח אירופה, ומרביתן סבלו מיחס של השפלה וחוסר כבוד. המפקדים סברו שנשים ככלל אינן מתאימות לתפקידי לחימה, וכי הימצאותן של נשים בגדוד משפיעה לרעה על כושר הלחימה של הפרטיזנים. אחת הטענות הנפוצות הייתה, שהנשים מטות את תשומת לבם של הגברים מפעולות קרביות. על כל פנים, רבו המקרים בהם גורשו נשים יהודיות מגדודי פרטיזנים ובמקומן הוכנסו נשים מקומיות. רק נשים יהודיות מעטות הצליחו להיכנס לגדודי לחימה רוסיים – הודות לבעלים או לחברים ששירתו בגדודים אלו והעמידו זאת כתנאי. כמו כן, היו יהודיות שבעליהן דאגו לשכן אותן בבתי איכרים בסביבה, והם הגנו עליהן ופרנסו אותן. לעתים ניאותרו פרטיזנים יהודים להיכנס לגדוד לוחם בלי נשותיהם, אך הם המציאו להן תמיכה וסעד במחנות משפחה סמוכים. אירע שמפקדים רוסיים

---

11 ויטקה מצוטטת אצל שרון גבע, ייצוגים של נשים בשואה בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, 2008, עמ' 37-38. על כל פנים, למרות האדרת רעיון המרד והלחימה בשיח הציבורי של שנות החמישים והשישים, הצטרפות הנשים לקבוצות הלוחמים בגטאות ובין הפרטיזנים הוצגה כ"חוסר ברירה". על תפקידי הקשרית ראו גם: Lenore J. Weitzman, "Living on the Aryan Side in Poland: Gender, Passing and the Nature of Resistance", in: Dalia Ofer and Lenore J. Weitzman (Eds.), *Women in the Holocaust*, Yale University Press, New Haven 1998, pp. 203-204

ניצלו את מעמדם ואילצו נערות יהודיות להינשא להם. מיאון במקרים מעין אלו היה כמעט בלתי אפשרי, ואף היה כרוך בסכנת מוות. מרבית הנשים היהודיות בגדודי הפרטיזנים עסקו בעיקר בכישול, באפייה ובכביסה או שימשו כאחיות רחמניות. נשים אלה השתדלו להוכיח את נחיצותן בתנאי השדה של הפרטיזנים. הנערות היהודיות שעסקו בעבודות מטבח מילאו חובתן במסירות, והוזכרו לשבח בפקודות יום של המפקדות השונות. בחורות יהודיות עבדו גם כפקידות, כתבניות ומתורגמניות במטות הגדודים, הבריגדות והחטיבות. היו אף בחורות שהפיצו חומר בכפרים וביישובים סמוכים.¹² משהסתיימה המלחמה, קיבלה ויטקה את עיטור הכוכב האדום, אחד מעיטורי הגבורה החשובים שהעניק המשטר הקומוניסטי הסובייטי ללוחמיו.

ראיונות נוספים עם ויטקה התקיימו במקביל להתפתחותו של המחקר המגדרי בתחום השואה. חוקרות אמריקניות וישראליות, כמו יהודית תידור באומל, דליה עופר, גון רינגלהיים ולאונור וייצמן, החלו לחקור את שאלת התנסותן והתמודדותן של נשים בשואה, והתחום הפך לנושא חשוב של מחקר ולימוד באוניברסיטאות ובמכוני מחקר בעולם ובישראל. אחת המסקנות של חלוצות המחקר המגדרי הייתה, שבתקופות של משבר וחוסר יציבות נשים משתלבות בתפקידים "גבריים" של מאבק ולחימה. כך היה גם במלחמת העולם השנייה. בד בבד הן ניסו להסתגל לתנאים הבלתי אנושיים של המלחמה, במהלכה הוכיחו את יכולותיהן ואת כושר סבלן במסגרת ההתמודדות במשפחה ובהגנה על הילדים.¹³ "הגישה המגדרית",

12 קורצ'ק, החברות בגבורתן; משה כהנוביץ, מלחמת הפרטיזנים היהודים במזרח אירופה, תל אביב תשי"ד, עמ' 329-334; שיחות עם מירי פרייליך.

13 יהודית תידור באומל, דליה עופר, גון רינגלהיים ולאונור וייצמן היו בין חוקרות הנושא של מגדר ושואה. ראו, יהודית תידור באומל, "חגרה בעוז מותניה – גיבורות השואה בזיכרון הקולקטיבי", דפים לחקר תקופת השואה יג (תשנ"ו), עמ' 189-201; Joan Ringelheim, *Women in the Holocaust*; "Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research", *Signs*, Vol. 10, No. 4 (Summer 1985), pp. 741-761.

שעמדה על תגובתן הייחודית של הנשים למאבקי הקיום וההישרדות של תקופת השואה, אפשרה לויטקה לנסח את זיכרונותיה ולנתח את מעשיה באמצעות תוכנות אלו.

ויטקה החלה להשמיע את גרסתה למאבק בנאצים גם בעקבות הביקורת שנמתחה על קובנר. הביקורת כלפי עמדותיו ומעשיו הושמעה גם במהלך חייו, והיא התגברה בראשית שנות השמונים. בדרך כלל הוא לא הגיב על ההאשמות שהועלו נגדו, אולם ב־1984 מצא לנכון להגיב עליהן בשיחה עם לוי אריה שריד. תגובתו התפרסמה רק אחרי פטירתו במאמר שהתפרסם ב"ילקוט מורשת" תחת הכותרת, "תשובת אבא קובנר למשטיניו".¹⁴ בתחילת 1988, לאחר מותו, הופיעו בעיתונות, בספרות ובתיאטרון דברי ביקורת על החלטותיו והתנהגותו בתקופת השואה גם מצד חברים לתנועה. המחזה "אדם" של יהושע סובול על בימת הקאמרי (1989-1990) והספר דיבה שאין עמה קלון של עמלה עינת (1994) ביקרו את ההחלטות שקיבל בגטו כחבר בהנהגת המחותרת.¹⁵ במאמר בעיתון 77 הואשמה ויטקה על ידי יצחק זוהר, חבר בתנועת "השומר הצעיר",

14 "תשובת אבא קובנר למשטיניו", ילקוט מורשת מז (תש"ן), עמ' 96-97, על פי ריאיון מוקלט שנערך ב־1984 עם לוי אריה שריד.

15 "אדם" נכתב בפריז בין פברואר לאפריל 1988. המחזה, שהועלה על הבמה בשנים 1989-1990, מתאר את סיפורה של דמות דמיונית בשם נדיה, אהובתו של ויטנברג. נדיה היא אישה זקנה, החיה בארץ בשנות השמונים המאוחרות. אדם מבקש מנדיה לספר את סיפורה, משום שכולם סיפרו את הגרסה שלהם (בכך רומז סובול לגרסאות השונות של פרשת ויטנברג המופיעות בספרי הזיכרונות ובספרי ההיסטוריה). נדיה טוענת, כי אינה זוכרת במדויק את פרטי הפרשה, ולמרות זאת היא מספרת את סיפורה. גרסתה מתבססת על עדויות שהתפרסמו לראשונה בייווא בלעטער בשנת 1947. במחזה מופיע אבא קובנר בשם לב, דמות חיוורת, חסרת עמוד שדרה, השואף להחליף את ויטנברג כדי לזכות בשררה הכרוכה בתפקיד של ראש המחותרת. דיבה שאין עמה קלון (1994) של עמלה עינת מתארת רבקה באומל את משה לרמן (קובנר), מושא אהבתה ואחד ממפקדיה הנערצים ביותר של תנועת מחותרת יהודית בשואה. ארבעים שנה לאחר המלחמה הספר מנסה "לחשוף את האמת ולהציגו על חולשותיו".

בשיתוף פעולה עם שוטרי היודנראט ובהסגרת לוחמי מחתרת לגרמנים כדי להציל את עצמה ואת מטה המחתרת.¹⁶ ויטקה ביקשה להגיב על פרסומים אלו כדי להגן על שמה ועל שמו של אבא. היא בחרה שלא להתנצח ישירות עם המקטרגים, והעדיפה במקום זאת להציג את עמדתה על מהלך האירועים בתקופת הגטו באמצעות מתן עדויות. פעמים רבות התראיינה לדינה פורת, כותבת הביוגרפיה של קובנר. ספרה של פורת נקרא **מעבר לגשמי – פרשת חייו של אבא קובנר**. הספר זכה לשבחים רבים, ותיאר באופן יסודי את האירועים שבהם התנסו הפרטיזנים ביערות רודניקי. בעיני ויטקה נתן הספר מענה למקטרגים על קובנר.

לויטקה היה תפקיד נכבד בהנצחתו של המאבק בתקופת השואה. בנוסף לשיחות עם פורת ניהלה ויטקה שיחות עם רייץ' כהן, בן דוד של רוז'קה, שהוציא לאור בארצות הברית את ספרו **הנוקמים** בשנת 2001. כהן ערך עם ויטקה ראיונות ממושכים לאחר מותם של קובנר ורוז'קה, וביזמתה נפגש עם חברי "הנקם". אלה גוללו בפניו את השתלשלות האירועים באירופה לאחר המלחמה.¹⁷ הספר אינו מתיימר להיות מחקר היסטורי, אך הוא מתבסס על היכרותו רבת השנים עם בני משפחות קורצ'ק-מרלה וקובנר. הסיפור הוא ספק אמת ספק בדיון, ומתאר את מאבקם של רוז'קה, ויטקה ואבא בגטו, ביער ובקבוצת "הנקם", בלא להסתיר נימה של התפעלות ממעשיהם. הספר זכה לשבחים במוסף הספרים של עיתונים אמריקאיים חשובים, כמו ה"ניו יורק טיימס" ו"בוסטון גלוב". בעקבות פרסום הספר התראיינה ויטקה גם בתוכנית הלילה של לארי קינג, והדגישה את הייחודיות של היותה אישה לוחמת במחתרת בגטו ובקרב הפרטיזנים. פגישי הראשונה עם ויטקה קובנר הייתה במהלך טקס יום

16 עיתון 77, גיליונות 23, 24, 25 (1990).

Rich Cohen, *The Avengers – A Jewish War Story*, New York 2001, 17 pp. 3-10.

השואה במכללת בית ברל בשנת 2003. לאורך השנים 2003-2008 ראייתי אותה מספר פעמים, והאזנתי לסיפוריה מתקופת השואה. ראיונות אלו נמשכו ליחסי חברות מיוחדים, שחרגו מיחסי מרואיין מראיין. היא ביקשה ממני להצטרף אליה בטקס מסירת אקדחו של אבא קובנר למוזיאון "יר ושם" החדש. האקדה שימש את אבא כמפקד המחתרת בגטו וילנה וכשהיה מפקדה של יחידת הפרטיזנים ביערות ליטא, והוא טמן בחובו משמעות אישית וסמלית עבור ויטקה.

ככל שהמפגשים הלכו ותכפו והמחיצות נפלו, החלה ויטקה לחלוק עמי את מחשבותיה, רגשותיה ועמדותיה, ולא היססה להציג את הקשיים שליוו אותה במהלך פעולותיה. היא שוחחה עמי כאדם לאדם, ולא כמי שמייצגת אידאולוגיה או תנועה. הכשרתה כפסיכולוגית אפשרה לה להסביר ולנתח את הסיבות לאומץ לבה. היא האמינה כי הספונטניות שלה ויכולתה לקבל החלטות ברגע, כמו גם רצון עז להתגבר על כל קושי שנקרה בדרכה, עיצבו את תגובותיה בשואה. עם זאת, מעולם לא התכחשה לקשיים ולא העלימה מעצמה את המחיר האישי ששילמה. "עשיתי במלחמה פעולות מסוכנות לבד, והרגשתי בודדה מאוד", היא מדגישה. "הרגשתי הרבה יותר בטוחה כאשר יצאתי לפעולה במסגרת של קבוצה". והיא מוסיפה, "היו רגעים שבהם כמעט נשברתי, אך הרגשתי כי אין לי ברירה".¹⁸

הראיונות שקיימנו הובילו לכתיבת ביוגרפיה על ויטקה. ויטקה שחזרה בשיחותינו את האירועים בגטו וילנה, ביערות רודניקי ובמסגרת פעילותה ב"נקם". הביוגרפיה לא באה לפרט עובדות חדשות, אלא לבחון מחדש את האירועים מנקודת מבטה של ויטקה קובנר, שנכחה בצומת האירועים וההתרחשויות של התקופה. עם זאת, במהלך השיחות בינינו התלבטתי בשאלה, אם ייתכן שהעדויות שנמסרו במהלך השנים הראשונות לאחר השואה הן "רלבנטיות" יותר מבחינה היסטורית, משום שהאירועים היו עדיין חקוקים

18 שיחות מירי פרייליך – ויטקה קמפנר-קובנר.

בזיכרון. מצד שני, שמא הזמן והמרחק אפשרו לויטקה להתמודד עם הזיכרונות של תקופת השואה באופן כן יותר? ההיסטוריון יואב גלבר טוען, כי מקובל אמנם לחשוב שהזיכרון של עדים המספרים על אירועים שהתרחשו לפני שנים רבות לקוי וסלקטיבי, אך למעשה אין הבדלים של ממש בין עדויות שנגבות שנים מעטות או חודשים לאחר האירוע לבין עדויות הניתנות לאחר עשרות שנים, וכי הסלקציה של הזיכרון ניכרת כבר זמן קצר לאחר האירוע.¹⁹ אינני יכולה להסיק מסקנות כלליות מפגישותי עם ויטקה. מכל מקום, במקרה ייחודי זה ריחוק הזמנים הוסיף נדבך לעדותה. בראשית המאה העשרים ואחת היא הרשתה לעצמה לתאר את מהלך המאורעות כאישה, כפרט, ולא כחברת תנועת "השומר הצעיר". כבר בשיחות הראשונות בינינו הדגישה, כי ההשתייכות לתנועה לא הייתה בעלת משמעות מרכזית עבורה. כמו כן חשה חופשייה להביע את עמדותיה כלפי האירועים שהתרחשו בגטו, ביער ובמסגרת "הנקם" ולשחזר את תחושותיה. את השיחות ליוותה שאלה נוספת: האם היא יכולה לשחזר את רצף האירועים שבהם השתתפה, מבלי להיות מושפעת מהעובדה כי אבא קובנר ורוז'קה קורצ'ק כבר העידו וכתבו בהרחבה על התקופה? האם ביכולתה לסתור עדויות או תיאורים קיימים שנתנו האנשים הקרובים לה והאהובים עליה? שאלה זו התעצמה נוכח העובדה שפרשנות האירועים חשובה לא פחות מההתרחשויות עצמן. השיחות שניהלתי עם ויטקה קמפנר-קובנר התנהלו במעין "ריאיון ארוך", או "פתוח". מהלכו ותכניו של הריאיון לא היו מובנים ומוגדרים מראש לגמרי. התנהלה בינינו מעין שיחה ידידותית, החלפנו דעות, ולפעמים אף גלשנו לנושאים שלא היו קשורים לעצם האירועים. נוצרו בינינו יחסי אמון, שאפשרו זרימה חופשית של מידע. שיחותינו היו חשובות לה, והיא ציפתה להן. הנינוחות של הריאיון הפתוח הקלה על ויטקה לזכור פרטים מהעבר שלה, ואפשרה

19 יואב גלבר, היסטוריה, זכרון ותעמולה, תל אביב 2007, עמ' 271-272.

לה להבהיר אירועים שנויים במחלוקת, שניתנו להם פרשנויות שונות.²⁰ מה ייחד את האינטראקציה מן הסוג הזה? ויטקה סיפרה לי את סיפורה, אולם היא לא רק נזכרה באירועי העבר, אלא גם פירשה אותם תוך כדי העלאת הזיכרונות. היא לא הסתפקה בלהיות "עדה", אלא הפכה להיות "היסטוריונית"; ואילו אני כמראיינת הייתי שותפה לדיאלוג וליצירת העדות של "המקור ההיסטורי שלי". ללא ספק, האינטראקציה שנוצרה בינינו השפיעה על תיאור האירועים וניתוחם באמצעות שאלותי או הערותי.

הפרטיזן והמשורר הירש גליק, שחיבר את המנון הפרטיזנים (1943),²¹ כתב את "שיר מזמור לפרטיזנית" ב־1942, שהוקדש לויטקה. שיר זה העלה על נס את אופייה הייחודי, שתתם להצלחת הפעולה הראשונה של ה־פ.פ.או, שבה הותקפה רכבת שהובילה נשק וחיילים גרמנים.²²

המאבק הקשה אליו נקלעה ויטקה בתקופת המלחמה גילה את יכולותיה כאדם וכאישה. הוא חשף את אומץ לבה, את מידותיה המוסריות ואת צניעותה; בן אדם בעל תכונות אופי נדירות, אשר באו לידי ביטוי בתנאים הבלתי אפשריים של המלחמה.

20 בהקשר של ראיונות פתוחים, ראו את ספרה של אילה יחזקאל (פרידלר), לארוג את סיפור החיים – רהיביוגרפיה של ניצולי שואה, הקיבוץ המאוחד ולוחמי הגטאות, 1999.

21 הירש גליק (1922–1944) היה משורר ופרטיזן בוילנה. עם כיבוש וילנה בידי הגרמנים בסוף יוני 1941 הצטרף ל־פ.פ.או. במהלך כל השנים המשיך לכתוב. הוא היה בקבוצה שנלכדה והועברה למחנה עבודה באסטוניה ב־1 בספטמבר 1943. בקיץ 1944 ניסה לברוח מהמחנה עם מספר חברים, אך כולם נהרגו. הירש גליק חיבר ב־1943 את "המנון הפרטיזנים", הנקרא גם "אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה", בהיותו בגטו וילנה. השיר נכתב לזכרם של לוחמי מרד גטו ורשה ושל חבריו שנרצחו.

22 השיר מתאר את תוצאות הפעולה ואותה באלו המילים: "חרוך עד שלדה מוטל הרכב... יוצאת העלמה אל מול הסהר, בחיוך של עלומים". השיר הופיע בחוברת מן המיצר: משירי הגיטאות", הוצאת המרכז לתרבות, 1949, עמ' 40.

לחיות את התקומה – להכיר בתרומה

צבי גיל

הציבור הרחב, ובראש וראשונה הדור הצעיר, אינו מודע דיו לתרומתם הניכרת של ניצולי השואה בכל תחומי החיים במדינה. סיוע לעניין הזה יכול לבוא מהתקשורת. כאיש תקשורת, וגם כצרכנה, אני מקבל ללא סייג את ההנחה, שאם התרחשות אינה מופיעה בכלי התקשורת, היא לא קיימת. מכאן השאיפה, שלי לפחות, שכל דבר שיש לו קשר לתרומת ניצולי השואה ילווה באירוע – אולי ייאותרו לסקר אותו. כך היה ב"כנס הבינלאומי למורשת ניצולי השואה – המשמעות המוסרית והערכית לאנושות", שנערך בשנת 2002; כך היה בהקמת המועצה הציבורית בדבר תרומת ניצולי השואה למדינת ישראל בשנת 2005; וכך היה בעצרת במוזיאון ארץ ישראל באחד לינואר 2006 לציון הנחת אבן הפינה לאגף החדש בבית הפלמ"ח, "יד לגח"ל – ניצולי השואה במלחמת העצמאות".

בעצרת במוזיאון ארץ ישראל השתתפו חמש מאות מוזמנים, ברובם ניצולי שואה וותיקי הלוחמה בנאצים. כל ערוצי הטלוויזיה הוזמנו, ואולם הם נעדרו מהאירוע ואף לא אזכרו אותו כלל. הדבר מתמיה, שהרי אם לא הערוצים המסחריים, מכל מקום הערוץ הממלכתי אמור לסקר אירוע כזה בהתאם לחוק רשות השידור, הקובע שעל הערוץ הזה ביטוי לנושאים חברתיים חשובים. זאת ועוד, האירוע כשלעצמו היה חזותי מאוד וחזויתי ביותר. הצטייר כאן אפוא כישלון תקשורתי מובהק הן של שולח המסר, אני, והן של השליח – אמצעי התקשורת.

האירוע הזה – הרבה נאמר בו במעט מילים, ומה שנאמר מצטמצם

לשתי נקודות. האחת: "שהחיינו"; השנייה: מדוע רק עכשיו, באיחור כה רב? את דברי שלי סיכמתי באלו המילים:

הנה יומנו הגיע, וזה סיפור פחות או יותר של רבים כמוני, שחלקם הגדול כבר אינם אתנו. מהם שנפלו בקרבות, במלחמת העצמאות ובמערכות אחרות, ואחרים שנפטרו. ואם כי באיחור של יותר מיובל שנים – הגיע היום. ואנו גאים שהפלמ"ח של העבר וצה"ל של היום מצדיעים לנו, וזאת במעמד הרמטכ"ל ואלופיו, ניצולים ובניהם – עדות לשואה ולתקומה.

בסיומו של האירוע דליתי כמה נקודות שיא מכלל רשמי הערב. המשורר והסופר חיים גורי, שיותר מכל סופר אחד אימץ אל לבו את נושא השואה וניצוליה, אמר לי כי נדהם לגלות שאלוף (מיל') ינוש בן גל, שכה מזוהה עם הצבריות, הוא ניצול שואה. היו משתתפים שיותר מכול חוו בהתרגשות את הקראת שירו של אלתרמן, "אחד מן הגח"ל"; ועצם הנחייתו של עמיקם גורביץ החזירה כמה מהנוכחים לפרקים היפים בהיסטוריה שלנו.

אותי ריגש במיוחד שיר הפרטיזנים, שהאגדות עליהם שבו את דמיוני כאשר הייתי ילד ונער בגטאות. ובעודי מאזין לשיר, טפח על כתפי אדם לא מוכר, והפנה את תשומת לבי למתרחש מאחורינו. מאות גברים ונשים עמדו ושרו בצוותא עם תזמורת צה"ל בעוז ובהרמוניה, כמקהלה אדירה ורבת עוצמה.

מי מכיר, מי יודע?

באחרונה הופנתה תשומת הלב של הממסד והציבור לניצולים עצמם, בייחוד אלה שבערוב ימיהם סובלים ממצוקה קשה. בד בכד, כשמוצג פן אחר של הניצולים – תרומתם להקמת המדינה ולביסוסה – הדבר עדיין לא נתפס. מי מכיר, מי יודע? זהו צדה של התקומה: לא מה שהמדינה עשתה למען הניצולים, אלא מה הם עשו למען המדינה.

רעי ואנוכי, שעומדים בראש המפעל העוסק בתרומת ניצולי השואה להקמת המדינה ולביסוסה, שקדנו רבות לשילוב סיפור תקומתם באירועי השנה השישים להקמת המדינה, על מנת שכלל הציבור יהיה ער אליו. אבל לא רק הציבור הרחב, אלא גם המודעים לטרדותיהם החומריות של שרידי השואה – ובכללם מנהיגים פוליטיים – לא שמים לב לפן האחר הזה. למשל, פניתי למנהל בכיר ברשות השידור וביקשתי, שבמסגרת תוכניות הלחץ הישראלי ברשת ג', ינסה לשלב אמנים בני הדור השני והשלישי של ניצולי השואה, ואלה ישמיעו את שיריהם וגם יספרו כיצד התקומה משתלבת ביצירותיהם. וזו לשון התשובה: "קראתי את מכתבך, וזה עתה צפיתי בסרט מזעזע בנושא השואה שעשתה מפיקה בכירה, שאני בטוח שאתה מכיר אותה... אני מבטיח לך שביום השואה אכן יש בולטות לנושא...".

בעקבות ההתעוררות הציבורית, ההקשר שבו מופיעה הסוגיה של ניצולי השואה עצמם הוא ההקשר החומרי. אין פירוש הדבר שפן זה לא חשוב. הוא חשוב מאוד. ואולם, כאשר מנסים לדבר על תקומה ולא על שואה, המערכת מסרבת לקלוט את הצד הזה. כאילו נתקעה במערכת תפיסה אחת בלעדית, והיא אינה מסוגלת לפנות מקום לתפיסה נוספת.

אזכיר בקצרה במה הדברים אמורים בכל הנוגע לתקומה: במלחמת העצמאות עצמה קרוב למחצית מן הכוח הלוחם בראשית המערכה היו ניצולי שואה. בשלבים הראשונים של המלחמה, כאשר הפלמ"ח סבל מהתשה, הוא קיבל עירוני של אלפיים ניצולי שואה. מספר הנופלים מהם היה כמעט כפול מאשר בקרב הוותיקים והצברים. אפשר מאוד שהדבר נבע מהעדר אימונים, שכן רבים הועברו מן האוניות ישר למערכה. לרובם לא הייתה התנסות קודמת בלוחמה. סיבה אפשרית אחרת הייתה אי שליטה בשפה. אבל, הרובה הבין את שפת השרידים, והם הבינו את שפתו. אבל הניצולים לא רק לחמו – הם גם בנו בארץ החדשה־ישנה.

שרידי השואה הקימו 45 יישובים חקלאיים. כל מערכת המחקר, התייעוד וההנצחה, ובכלל זאת "יד ושם", היא מלאכת ניצולי השואה. ולמעשה, איש לא קלט את ניצולי השואה – הם קלטו את עצמם. כיחידים הם תרמו בכל תחום תרומה אדירה, והיו ששלחו את תרומתם לעולם כולו.

אולי התרומה הגדולה ביותר של הניצולים היא צאצאיהם, שמספרם מתקרב למיליון ומחצית – כ־20% מאוכלוסיית ישראל כיום. לא מעטים מהם נמצאים בצמרת העשייה בתחומי החוק, המשפט, המדינה, החינוך, הביטחון, המדע, הטכנולוגיה, התרבות, האמנות, המוזיקה, התקשורת ותחומים נוספים.

כללו של דבר, אני מדבר כאן על ההיבט הערכי, הלאומי. חשוב שהציבור ומנהיגיו יכירו בתרומתם, ובאותה מידה חשוב שתייעוד ההישגים הללו יופקד בידי השרידים. חשוב ששרידי השואה יחוש, כי כשם שהם עשו את הדברים הללו, הם אף המדחף להנצחה ולתייעוד, אך הפעם לא של השואה אלא של התקומה. נדרשים כאן בראש ובראשונה אוזן קשובה, ואחר כך מתן כתף בכל צורה אפשרית כדי שמפעל זה יקרום עור וגידים, שכן הוא חלק בלתי נפרד מן המדינה מאז הקמתה ועד ימינו.

מנשר הניצולים

מנשר הניצולים הוקרא בטקס שחתם כינוס בינלאומי בעניין "מורשת ניצולי השואה – ההשפעות האתיות והמוסריות לאנושות". הטקס נערך בבקעת הקהילות ב"יד ושם" ביום כ"ט בניסן תשס"ב, 11 באפריל 2002. המנשר הוא מסמך אוניברסלי, הומניסטי מן הדרגה הראשונה – הייתי קורא לו מסמך מכונן. מן הראוי היה שיובא לתשומת לב העולם כולו, ואני מצרף כאן קטעים ממנו.

אנחנו דור ניצולי השואה הולכים ומתמעטים. בעוד שנים לא רבות לא יהיה עוד על כדור הארץ אדם שיוכל להעיד: "אני

זוכר את מה שאירע בשואה". יוותרו רק ספרי זיכרונות ומחקר, תמונות וסרטים, ועדויות ניצולים. או אז יהפוך זיכרון השואה מגורל כפוי, החתום בבשרנו ובנשמתנו, לייעוד היסטורי שעל האנושות ועל הדורות הבאים לשאת באחריות לצקת בו תוכן ומהות.

באביב 1945 נדמו קולות וזוועות מלחמת העולם השנייה, ואנו, שרידי יהדות אירופה, יצאנו ממחנות המוות ומגיאיות ההריגה, אחד מעיר ושניים ממשפחה, מוכים ומרי נפש, מיותמים, ללא קהילה וללא בית, ובלי נפש קרובה המחכה לנו ברחבי תבל. המלחמה הסתיימה, אך אנו תהינו, נבוכים וכואבים, האם אחרי חשכת הגטאות, רכבות המוות ומחנות הריכוז וההשמדה נהיה עוד מסוגלים להחיות בקרבנו את פתיל החיים, לאהוב, לעבוד, להקים משפחות ולציין ימי חג ומועד? אנו לא נהפכנו לשונאי אדם ולשוחרי נקם על דם נקיים. זוהי עדות ניצחת לערכי המוסר הטבועים בהוויית עמנו עתיק היומין ולאמונה ברוח האדם ובהשגחה. אנו בחרנו בחיים. שיקמנו את עצמנו, השתלבנו במאבק להקמת מדינת ישראל, ותרמנו לחברה בישראל ובארצות ההגירה השונות שאליהן הגענו.

"לא תרצח" – היא החובה המוסרית העליונה אשר הוטלה על האנושות בהר סיני. זיכרון הרצח של ששה מיליוני יהודים ועוד רבים אחרים בידי הנאצים ועוזריהם מחייב אותנו בחובה שאין למעלה ממנה לצו של "לא תרצח". החיים הם יצירת אלוה, שבן אנוש לא יהין ליטול מזולתו, מאדם שנכרא בצלם אלוהים. כחלק מזיכרון השואה אנו קוראים לחתור ללא לאות לשמירה קפדנית על חיי אדם ולהימנע משפיקות דמים.

אנו, כמי שכבודם האנושי חולל עד עפר ובשם של אלו שגורלם נחתם להשפלה מזוועה בטרם הוצאו להורג, קוראים לעולם כולו להתאחד סביב ערכי זכויות האדם והשוויון בין בני האדם ללא הבדל דת, גזע, לאום, מעמד חברתי או מין. רודנות

ואלימות פוליטית, כמו ניצול כלכלי אכזרי תוך רמיסת כבודם האנושי של יחידים וקבוצות, הם חטאים שאין להם כפרה, ואשר על העולם הנאור להתאחד בפעולה נחושה כנגדם.

בתאריך 23.10.2008 אימצה האספה הכללית של אונסקו הצעת החלטה, הקובעת שיש לקדם מודעות לזיכרון השואה דרך חינוך ובאמצעות מאבק בכל צורות הכחשת השואה. את החלטת האספה יזמו 72 מדינות מכל רחבי העולם, וקיבלו אותה פה אחד נציגי 193 המדינות החברות בארגון. שרת החוץ וממלאת מקום ראש הממשלה במועד ההוא, ציפי לבני, בירכה על החלטת האספה הכללית של אונסקו, והודתה למנכ"ל הארגון על תרומתו לאימוץ ההחלטה: "להחלטת אונסקו חשיבות מדינית וערכית מהמעלה הראשונה, שכן היא מחדדת את המחויבות המוסרית של אומות העולם להנחיל את זיכרון השואה ולהילחם במכחישיה. זוהי חובתנו ההיסטורית והמוסרית לקורבנות השואה ולניצולים, והיא משמשת כתמרור אזהרה שכל חברה צריכה לשמור כדי שתתקיים ההבטחה – לעולם לא עוד".

לא נשאר לנו אלא להוציא את הדברים מן הכוח אל הפועל – מכל מקום, במדינת ישראל. יו"ר הנהלת פרויקט תרומת הניצולים ונשיא מרכז הארגונים של ניצולי השואה, משה זנבר, ביקש ממני ומיו"ר "יד ושם" ליידע את משרד החוץ בעניין מנשר הניצולים לאור החלטת אונסקו. ואכן, העברנו את תוכן המנשר למשרד החוץ, אבל לא התקבל כל מענה על פנייתנו. מלבד זאת, ערכנו מפגשים רבים עם בכירים במערכת החינוך על מנת לקדם תוכנית חינוכית להעברת נושא התקומה בבתי הספר בסיוע הסרט התיעודי "עופות החול". לצערי, עד כה לא נשאו פרי המפגשים האלה.

קרן אור בקעה מהפעילים הצעירים הלא ממוסדים. נכדתי חזרה לא מכבר מסיור עם כיתתה בפולין. בגמר הסיור קראה המדריכה המתנדבת, דור שלישי לניצולים, מסר מתוך דף. נכדתי לא יכלה

להתאפק ואמרה: "זה הרי קטע מתוך מנשר הניצולים, שסבא שלי קרא בעצרת בית הספר ביום השואה". אכן, בלי הנחיות של גופים מנהליים. כזכור, הדיהן של הפגנות הדור הצעיר למען הניצולים הגיעו אל הממשלה ופתחו בה שערים.

כללו של דבר, כל עוד חיים שרידים של השרידים, הם שואפים להעביר את המסר לכל אדם ואדם: לציבור הרחב, לאישי ציבור, לאלו שמשפחותיהם לא נפגעו, ובפרט לבני הדור השני והשלישי של הניצולים – הבנים והנכדים שלנו. אין להם איזו חסינות מפני העשייה. אני מבקש להדגיש זאת שוב ושוב. זאת חובתם להירתם למפעל בכל דרך אפשרית, בצד זכותם – להעביר את הלפיד של התקומה לדורות הבאים, שלהם ובמדינה כולה.

כדי לחשל מסר זה, יזמנו ש-120 נכדים או נינים של שרידי השואה יראיינו את סביהם על מעשיהם למען המדינה. בכך אנו מנסים להשיג שתי מטרות. האחת היא לשלב את דורות ההמשך במאמץ הזה כל עוד סביהם בחיים. השנייה היא לתעד את החוויה של התקומה, כשם שתועדו הניצולים בכל הקשור לעצם השואה. הדבר ישמש גם כמאגר של תיעוד, שחלקים ממנו יוכלו להשתלב בסרטים תיעודיים עתידיים.

אכן, הצל של השואה ברקע הוא ענק, אך הסיפור הוא אופטימי, הוא האור שבקצה המנהרה הארוכה. הוא שזור ברקמה המופלאה של הקמת המדינה ופיתוחה, ומקומו הראוי הוא בפנתיאון הלאומי. לו יהי.

עוצמת החיים – ניצולי השואה ביצירתו הקולנועית של מיכה שגריר¹

מירי פרייליך

מיכה שגריר נולד באוסטריה, והוריו עלו לארץ זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. חייו ויצירתו של מיכה כעיתונאי, כמפיק וכבמאי שזורים בתולדות מדינת ישראל ובתולדות יהודי אירופה בתקופת השואה.

כתיבתו העיתונאית של מיכה שגריר החלה בעיתון על המשמר בשלהי שנות החמישים. מהעיתונות הכתובה עבר ל"קול ישראל" ככתב וכעורך חדשות, ומשם הגיע לצוות ההקמה של הטלוויזיה הישראלית. עם הזמן החל להפיק ולביים סרטים באופן עצמאי. בראשית דרכו הפיק את הסרט העלילתי "הסיירים" (1967) ואת סרט הדוקו־דרמה "המלחמה אחרי המלחמה" (1969). רבים מסרטיו נסבים על מלחמות ישראל, השפעת המצב הבטחוני על הישראלים וגם ההוויה המיוחדת שיצר הפסיפס העשיר של העולים החדשים, שהגיעו ארצה מכל קצווי תבל.

במהלך ארבעים השנים האחרונות הפך שגריר לאחד הדמויות המרכזיות בעשייה הקולנועית בארץ. הוא מטפח יוצרים צעירים, ובשנות פעילותו קשר קשרים אמיצים עם גורמי הפקה בין־לאומיים. בשנת 2008 קיבל מיכה שגריר אות הוקרה על מפעל חיים מהסינמטק בירושלים לרגל הפסטיבל העשירי לקולנוע יהודי. לרגל קבלת הפרס הוערכה עשייתו הקולנועית באלו המילים:

---

1 המאמר מבוסס על שיחות בין ד"ר מירי פרייליך למיכה שגריר.

שגריר נותר נאמן לסימביוזה הציונית ההדוקה בין אדם וחברה: הוא שירת ככתב צבאי בשלוש מלחמות, וסרטיו היו ונשארו נטועים בתוך החוויות הישראליות ביותר. אך לא עיסוק פטריוטי פשטני מנחה אותו, אלא ניסיון אמיתי לראות את מציאות חיינו בעיניים מפוכחות, הרחק מסיסמאות שטוחות. הוא בוחן את המיתוסים בעין ביקורתית ואוהבת, בשר מבשרה של הארץ שאותה הוא מתעד.

כלל פעילותו מתוארת במילים אלו:

במהלך שנות העשייה המרובות שלו תרם שגריר רבות לטיפוחו של הקולנוע המקומי: עמד בראש הקרן לעידוד סרטי איכות, שצמחה לקרן הקולנוע הישראלי של ימינו; כיהן כיושב הראש הראשון של בית הספר לקולנוע וטלוויזיה סם שפיגל; הקים את הקרן ע"ש אשתו עליזה שגריר, שנרצחה על ידי מחבל בפאריס, לתמיכה בבמאי תעודה צעירים; יזם ומוכיל את פרויקט סינמה ירושלים, העוסק בתיעוד העיר המורכבת הזו; ועדיין הוא ממשיך לפלס לו נתיבים חדשים העוסקים בחוויות ישראליות ויהודיות...

שקידתו למצוא נתיבי יצירה חדשים משתקפת בסרט תיעודי שהפיק בשנת 2003, השנה השלושים למלחמת יום כיפור. סרט זה מורכב מ־19 סרטונים של ארבע דקות כל אחד, כל סרטון מבוסס על תצלום בודד של מיכה ברעם, שצילם במלחמה זו. שגריר מתאר את עשיית הסרט באלו המילים: "הלכנו וחיפשנו את מי שצולם אז, ועימתנו אותו עם התמונה של אז. זה היה פרויקט מאוד מורכב... אז עשיתי את זה משום שמאוד זה היה חשוב לי והייתי מקושר גם למלחמה המזוינת ההיא לפני שלושים שנה וגם לחברים האלה..."²

2 ריאיון עם אסף שור, אתר האינטרנט "המאסף", 17 ביוני 2005.

“עופות החול”

הסרט “עופות החול” הוא סרטו התיעודי הראשון של שגריר העוסק בניצולי השואה. הסרט מציג את סיפוריהם של שבעה ניצולי שואה ואת תרומתם לעיצוב החברה והתרבות במדינת ישראל בתחומי חיים מגוונים. סיפוריהם של המשתתפים מרשימים, ותקצר היריעה מלתאר את תרומת כולם לתרבות הישראלית. המוזיקאי פרופ' אנדרה היידו, המשתתף בסרט, הוא חתן פרס ישראל למוזיקה; האלוף במיל' יצחק ארד, קצין חינוך ראשי לשעבר, נמנה עם מייסדי “יד ושם”; והמעצב דן רייזניגר הוא אחד המעצבים הישראלים הידועים.

אחת הדמויות הבולטות בסרט הוא הספורטאי שאול לדני, בכיר ההלכים בישראל. לדני נולד בהונגריה ב-1936, שרד את השואה ועלה לארץ בגיל 12. בקריירה שלו כהלך הציב שיאים לאומיים בכל מרחקי ההליכה בין 3 ל-50 ק"מ. הוא קבע שיא עולם חדש בהליכה למרחק של מאה מייל (161 ק"מ) בתחרות שהתקיימה באוהיו שבארצות הברית בשנת 2006 לבני 70 ומעלה. הוא צעד מרחק זה במשך 21 שעות, 45 דקות ו-34 שניות. שיא עולם בולט אחר שלו נקבע בהליכה למרחק 50 מייל (81 ק"מ) בניו ג'רזי בשנת 1972. התוצאה של 7:23:50 לא נשברה עד היום.

מרואיין רב-פעלים אחר בסרט הוא משה זנבר (זנדרברג), שנולד בק'צקמט, הונגריה. במרס 1944, כשגרמניה כבשה את הונגריה, היה משה בן 18. הוא גויס לפלוגות העבודה של הצבא ההונגרי, ולאחר מכן הוסגר לגרמנים. זנבר מתאר את הבחירה הדרמטית שעמדה בפניו: “ראיתי שהברירה היא או להיאחז בחוקי החברה המקובלים או לקבל את חוק הטבע, את חוק חיית הפרא, אשר לפיו הכול מותר כדי להבטיח את החיים. לפי חוק זה, גנבה ורצח אינם פשע, כי אם אמצעי להבטחת החיים. אם לא אגנוב אני – יגנבו ממני. אם לא אהרוג – יהרגוני. החלטתי למות כבן-אדם ולא כחיה...”.

זנבר שרד את מחנות דכאו ומילדורף-ואלדלגר. כאשר שחרר הצבא האמריקאי את שרידי המחנה באפריל 1945, היה זנבר עור

ועצמות. "עמדתי כבר על סף המוות, כוחותי עזבוני, ופעמים אחדות ביום נפלתי בלי שמישהו היה נוגע בי - אולם... ברצון עז החלטתי להמשיך את מלחמת הקיום." זנבר הגיע לארץ ישראל במרס 1948, בעיצומם של קרבות מלחמת העצמאות. לאחר אימונים קצרים הגיע לחזית לטרון, ושם נפצע קשה בקרב. לאחר שחרורו מצה"ל בשנת 1949 החל ללמוד כלכלה באוניברסיטה העברית. הוא כיהן בתפקידים ממשלתיים בכירים בתחומי הכלכלה, ביניהם שר המסחר והתעשייה בפועל ונגיד בנק ישראל. כמו כן, היה חבר בהנהלת לשכת המסחר העולמית, וגם הוזמן לייעץ לאגף התקציבים של האו"ם. זנבר יזם מפעלים רבים לקידום הקשרים הבינלאומיים של ישראל ובתחומי התרבות, האמנות והספורט.

סיפורה של המרואיינת ויולה טורק־יבלונקה, שנולדה בשנת 1916 בצ'כוסלובקיה, יוצא דופן אף הוא. בשנת 1944 הייתה ויולה בת ה־28 נשואה לרופא וסטודנטית לרפואה בעצמה. היא גורשה מסלובקיה לאושוויץ, ולאחר מכן הועברה למחנה העבודה ליכטוורדן בשלויה. במאי 1945 שוחרר המחנה. כמעט כל בני משפחתה, ובהם בעלה, נספו בשואה. היא השלימה את לימודי הרפואה. ועבדה בבית מרפא לניצולי שואה בהרי הטאטרה. ויולה נישאה בשנית לגבריאל (גבי) יבלונקה, רופא במקצועו. השניים הגיעו לארץ, וויולה עבדה במשך 22 שנה כרופאה מחוזית. היא פיתחה את שירותי הרפואה בנגב בין יישובי הבדואים באזור באר שבע, ואף הייתה בין מייסדי בית הספר לרפואה בנגב. בתה, ההיסטוריונית חנה יבלונקה, חקרה את דור הניצולים והשפעתו על עיצוב החברה הישראלית.

"עופות החול" נועד להיות סרט שאינו מוצג רק ביום השואה, אלא גם בימים "רגילים". קהלי היעד של הסרט הם צופים בפסטיבלי סרטים שונים, תלמידי מוסדות חינוך וכל מי שמעוניין לדעת ולהבין כיצד השפיע העבר על מדינת ישראל. מבחינה זו, הוא מיועד לקהל צעיר, שמודע כיום בעיקר למוראות השואה, ואינו יודע עד כמה היו ניצולי השואה אבן יסוד בבניית המדינה. כמו סרטים אחרים על

תקופת השואה, גם "עופות החול" עוזר להנחיל את זיכרון השואה. ואולם, אין הוא מתמקד רק בקורותיהם של הניצולים בתקופת מלחמת העולם השנייה, אלא ממשיך ומבליט את ההמשכיות בחיי הניצולים, ובכך ייחודו.

אכן, הסרט מספר את סיפור ההצלה הבלתי ייאמן של כל אחד ממשתתפי הסרט, אולם מדגיש במיוחד את עבודתם ומעשיהם של הניצולים במדינת ישראל, שיקומם האישי על ידי הקמת משפחה, פיתוח הכישרון ועשייה בלתי פוסקת למען החברה והמדינה. הסרט משרד אופטימיות, ומדגיש את עוצמת הרוח האנושית. קטעים מתוך הסרט הוצגו לראשונה בכנס "בית התפוצות" מטעם קרן אברט והמכללה האקדמית בית ברל ביולי 2008. עוד קטעים הוקרנו בכנס ב"יד ושם" בדצמבר 2008, שהוקדש לניצולי השואה. לאחר שהפיק את "עופות החול" כתב שגריר את הדברים הבאים:

אין איש ואישה שאין להם שמות כמו גם קורות חיים ש"שוות סיפור ו\או סרט". הבעיה היא איך צולחים הן את המגבלות שמטיל השפע הבלתי נדלה של עדויות אישיות, ובעיקר, איך והאם מצליחים להביאם לעיניהם ולכבותיהם ובלוטות הסקרנות של קהלי צופים באשר הם שם.

ניצולי שואה המופיעים בסרט הגיעו לארץ בימים שקדמו להקמת המדינה, בעיצומה של מלחמת העצמאות ולאחריה, והצליחו לא רק להשתקם אישית ולהקים משפחות אלא גם ובעיקר לתרום מכישרונם ופעילותם במגוון תחומי החיים לכינונה וקיומה של מדינת ישראל. הניצולים שהשתתפו בסרט נבחרו מתוך רשימה של כמה עשרות מועמדים ומועמדות, כולם ראויים וטובים. והבחירה הייתה קשה.

סרטים, טובים ומרגשים עד כמה שיצליחו להיות, אינם תחליף למערכות חינוך ולפעילות המתמשכת, לפעמים הסיזיפית, של הנחלת ההיסטוריה והלקחים המתבקשים ממנה.

אבל לסרטים שעשינו, ושאונו מקווים לעשות, יש סיכוי להצליח ולהשתחל ולשרוד בעולמנו הכה מוצף "תקשורת"... זכינו כבר להביא את "עופות החול" לעיניים רבות, הן באמצעות הקרנה בערוץ הראשון, הן בהקרנות באירועים יזומים והן בהקרנות של אחר-על-אחד באמצעות עותקי התקליטורים. זכינו גם לקבל תגובות רבות, חלקן נרגשות וחלקן ביקורתיות. בסיומה של הקרנה בירושלים, שארגנה התאחדות עולי צ'כיה, ניגשה אלי אישה דומעת וביקשה, כמעט כציווי, שנעשה כל מה שאפשר כדי שגם נכדיה ייאותו לצפות בסרטים. חזרתי וחשבתי עליה ועל בקשתה לאחר הקרנה שהייתה בפני כמה קצינות צה"ל. הן התבקשו להגיע לצפייה בתוקף תפקידן בחיל החינוך, ובתחילת ההקרנה עדיין פעלו והופעלו הסלולרים הבלתי נמנעים. אבל לאט לאט, בהשקט ובבטחה, הצליחו סיפוריהם של שאול לדני ושל משה זנבר ושל דוד ברגמן ושל הגברת טורק ושל אנדרה היידו ושל טולקה ארד לגבור ולחסל את המסרונים. עם תום ההקרנה היו דמעות בכמה מעיניהן של הקצינות. אבל מה שהיה לתגמול היקר ביותר הייתה הצהרתה של אחת הצופות, אפילו לא בת עשרים, שביקשה להזדהות כ"מזרחית": "זהו סרט נורא אופטימי על מדינת ישראל"³.

"כמו מלכת אנגליה"

הסרט "כמו מלכת אנגליה" הוצג בהצגת בכורה בפסטיבל הסרטים הבינלאומי בירושלים ביולי 2010. הסרט מבוסס על הריאיון שקיים שגריר עם דוד ברגמן בסרט "עופות החול", ומספר את סיפור פרידתו של ברגמן מאמו והישרדותו עד שבא לארץ ישראל במסגרת עליית

3 מיכה שגריר, "צדק שלא נראה כאילו לא נעשה", מזכר 23 (אוקטובר 2009), עמ' 40-41.

הנוער. הנאצים תפסו את אמו בגיל 11, והרגע שבו אנשי הגסטאפו פקדו את דירתם בקומה החמישית של בית מגורים פאריסאי חוזר ושב להכרתו. אותה פרידה טראומטית נמצאת בתחילת המשפטים ובסופם בכל רגע ורגע. "אף פעם לא הבנתי שאין אמא", אומר ברגמן בריאיון להארץ. "על אמי בכיתי כל חיי. זה לא מגליר". ב-16 ביולי 1942, בדיוק 68 שנה לפני הקרנת הבכורה של הסרט, החל גירוש יהודי פאריס. הם רוכזו באיזטדיון החורף בעיר, וכעבור כמה ימים נשלחו לאושוויץ. בין המגורשים הייתה אמו של דוד.

הוריו של ברגמן היו קומוניסטים. אמו נולדה בפולין, והיגרה לצרפת בשל עקרונות החירות, השוויון והאחוה החקוקים על דגלה. אביו התגייס לצבא הצרפתי ב-1938 ונעדר מהבית. דוד ואמו, תופרת קשת יום, התגוררו בדירת חדר ברחוב דזארשיב 16 בפאריס, והיו זה לזו עולם ומלואו. בלילה שבין 15 ל-16 ביולי 1942 שהו שניהם לבדם בדירה. בריאיון להארץ סיפר ברגמן לשני ליטמן את אירועי הלילה שבו נלקחה אמו, ובדבריו חזר על המילים המדויקות שבהן השתמש בסרט של שגריר, כמו טקסט ששונן עשרות פעמים:

אימא שלי חזרה מאוחר בערב מהעבודה. היא אמרה לי, דידי'לה, מחפשים אותי, ויש סכנה שנצטרך להיפרד. ובלילה הזה היא לימדה אותי את החיים שלא נחיה יחד. היא אמרה לי, מה שלא יקרה, תמיד תברח. אל תוותר. היא אמרה לי גם, לאן שלא תגיע, תעשה ככה שיאהבו אותך. ובצהריים, כשהגרמנים באו לקחת אותה, היא אחזה בי חזק, כי הבינה שאני עומד לברוח. היא לא רצתה שאברח. אבל אני קרעתי עצמי ממנה ורצתי לעליית הגג. המבט האחרון שראיתי אותה היה דרך החלון של עליית הגג. ראיתי אותה הולכת עם שלושה אנשים, אחד במדים. אני ראיתי אותה והיא לא ראתה אותי.

בסרט נראה דוד ברגמן עומד בחדר המדרגות של בית המגורים

הישן ומתאר את אירוע הפרידה מאמו. למרות השנים הרבות שחלפו מאז, הצליח לשחזר במדויק את אירועי אותו יום והחודשים שבאו בעקבותיו. הוא מתנחם כמעט בעובדה שאמו מתה זמן לא רב אחרי שנעצרה במחצית יולי. ב־30 ביולי כבר לא הייתה בחיים.

ברגמן מתקרב לגיל 80 ועשה דברים רבים בחייו, ובכל זאת לא הצליח לעבור את גיל 11. למראינת הארץ סיפר, כי הזיכרונות שהציפו אותו בעוצמה בעקבות עדותו בסרט הביאו אותו להזדקק לטיפול פסיכולוגי. בתום הריאיון שאלה העיתונאית את ברגמן על מה לא דיברו. הוא צחק: "לא דיברנו על בית צבי ועל להקת הנח"ל, שזה חתיכת חיים שלי. הייתי חבר קיבוץ והייתי רועה צאן אמיתי. הייתי כל מיני דויד. כל פעם שנסעתי לצרפת וראיתי במה החברים שלי מהילדות עוסקים, סוחרים בחנויות, שאלתי את עצמי – האם זה היה גורלי? פתאום הייתה לי פרספקטיבה של מה הייתי יכול להיות, אם הכול היה כשורה. בטח לא הייתי חי את החיים שחייתי".⁴

מיכה שגריר צעיר מדוד במספר שנים. הוא ידע להתחבר לסיפורו האישי של דוד ולהציג אותו באופן מרגש, משום שגם הוא נולד באירופה בתקופה הנאצית. משפחתו של דוד האמינה בקומוניזם, ונשארה באירופה לאחר עליית היטלר לשלטון, ואילו משפחתו של שגריר השכילה לקרוא את הכתובת על הקיר, ועלתה ארצה. ואולם לטענת מיכה, "חרף שבעים ואחת ומשהו שנות חיי במזרח התיכון, גם אני ניצול שואה". על הקשר המקרי – או שמא לא מקרי – בינו לבין גורל היהודים תחת שלטון גרמניה הנאצית הוא כותב:

בן חמישה חודשים, באפריל 1937, חודשים אחרי היום בו חלף אדולף היטלר ליד הבית בו נולדתי (לינץ, אוסטריה), מצדיע להמונים המריעים שהתגודד בעיר בה גדל, כבר הצליחו הורי ואחי לחזור לעמק יזרעאל. שנה ומשהו קודם לכן תפרה שכנה

4 שני ליטמן, "פסטיבל הסרטים בירושלים – הכול חוזר לשם", הארץ, 16.7.2010

לאחי ז'קט חדש, במיוחד לבר־המצווה שלו. בעלה של אותה שכנה היה אביו של אדולף אייכמן.⁵

החיבור שנוצר בין דוד ומיכה במהלך הכנת הסרט איננו מקרי. יכולתו של מיכה לחדור לנבכי נפשו של ברגמן ולהעלות את מצוקותיו ואת האימה של ילד בן אחת־עשרה התאפשרה, משום שמיכה חש, כי כמי שנולד באוסטריה בשלהי שנות השלושים, רק יד המקרה הפרידה בין גורלו שלו לבין גורלו של דוד ברגמן. הזדהותו של שגריר עם ברגמן אולי איננה ייחודית ויוצאת דופן; ישראלים רבים חשים מחוברים לגורל היהודים בשואה. אולם סרטיו מדגישים את החיבור בין "כאן" ובין "שם".

מקורות

- אתר הסינמטק, ירושלים www.jer-cin.org.il.
- ברגמן רונן, "בשם האם", 7 ימים, מוסף ידיעות אחרונות, דצמבר 2008.
- ליטמן שני, "פסטיבל הסרטים בירושלים – הכול חוזר לשם", הארץ, 16 ביולי 2010.
- שגריר מיכה, "זו לא סתם נוסטלגיה של קשישים. יש בזה עצמה", ריאיון אצל אסף שור, אתר האינטרנט "המאסף" (17 ביוני 2005) <http://www.notimportant.co.il/?p=685>
- שגריר מיכה (במאי), הסרט "עופות החול", 2008.
- שגריר מיכה, "צדק שלא נראה כאילו לא נעשה", מזכר 23 (אוקטובר 2009), עמ' 40-41.
- שגריר מיכה (במאי), הסרט "כמו מלכת אנגליה", 2010.

---

5 מכתב למירי פרייליך, 19.9.2010.

מ"כנסת ישראל" לכנסת ישראל

נאוה סמל

בשנת 1984 עמד אבי הנרגש על דוכן הכנסת ונשבע אמונים למדינת ישראל. "כנסת ישראל" היה צירוף ששמעתי אין-ספור פעמים בילדותי; לא במובן של בית מחוקקים דווקא, אלא על שם ספינת המעפילים שבה הגיעו הורי לפלשתינה בשנת 1946. בליל נישואיהם ארזו החתן והכלה את קומץ מיטלטליהם ויצאו בנתיב התלאות מבוקבינה שברומניה לעבר יוגוסלביה. שם, בנמל הדייגים הקטן באקר, המתינה להם ספינה רעועה ששייטה בעבר על המיסיסיפי.

המסע מ"כנסת ישראל" לכנסת ישראל מגלם בתוכו בזעיר אנפין את הדרך שעשה יצחק הרציג מפליט חסר כול, שורד שואה, אל מקם בלב לבנה של החברה הישראלית. מגיל 11 הקדיש את עצמו למעשה הציוני. אז פגש בעיירת הולדתו הנידחת שליח שהגיע מקיבוץ בארץ ישראל, ונכבש כליל. אבא מרד בבית החרדי שבו גדל, גזז את פאותיו והחל ללמוד עברית.

את כל הדברים האלה לא ידעתי בזמן אמת. גיליתי עניין מועט בקורותיהם של הורי בעבר. כילדת שנות-השישים טיפוסית הייתי אחוזת כמיהה, שלא לומר בולמוס, להיות הכי ישראלית שאפשר. העיניים נישאו אל יפי הבלורית והתואר הוותיקים, ואלה היו לנו מופת באותם ימים. כל סממן מ"שם" נדחה והודחק, מחשש שמא תוכתם חלילה הזהות הישראלית הצחה ברכב גלותי.

ידיש? הס מלהזכיר. שמרתי בסוד את העובדה שאני מבינה ודוברת את השפה המשוקצת. החיים בבית התנהלו אך ורק בעברית. גם במבטא הזר של הורי התביישתי; שלא לדבר על הסטיגמה

השלילית שהוטלה באנשים כמותם באותם ימים – "הם הלכו כצאן לטבח" – קלישאה שתקעה לה יתד באתוס הישראלי המתפתח. בדיעבד, אני מלאה השתאות נוכח יכולתם של השורדים למצוא בתוכם את תעצומות הנפש ולהיגרף מתוך התלהבות ודבקות אל ההווה הישראלית החדשה. יחסה של החברה – התנשאות, מהולה ברגשי אשם וברחמנות פטרונית – לא ריפה כלל את ידי השורדים, וההתערות המהירה שלהם היא תופעה יוצאת דופן. למשל, בתוך שנים אחדות הספיקו הורֵי להיות בין מייסדיו של קיבוץ בעמק יזרעאל ולתרום את חלקם במלחמת העצמאות. בשנות החמישים כבר שימש אבא עוזרו האישי של שר החוץ דאז משה שרת, וכתבותיו בעברית צחה התפרסמו בעיתון זמנים.

אמי מימי שרדה את אושוויץ ואת מחנה קֶלְיִינְשְׁנָאוּ במזרח גרמניה, וכוננה את הבית ממסד ועד טפחות. גידול הילדים היה לתכלית חייה. סנדוויצים לבית הספר ואספות הורים לא נראו לה עיסוקים פחותי ערך כלל, אלא קריירה שלמה, בימים שהמושג בקושי היה קיים – בעיקר לנשים. לעבוד יצאו כדי לפרנס ולהביא להם, ולא לשם הגשמה אישית. הגשמה הייתה רק בזיקה לעשייה הלאומית.

מה שמאפיין את שורדי השואה הוא הלהט להיות שותפים פעילים בדרמה הישראלית הגדולה, לעמוד בקדמת הבמה ולא להיות סתם ניצבים. הם ביקשו להפוך מהר ככל האפשר לאיבר מבשרה של הישראליות המתהווה. את שמותיהם הלועזיים פשטו כמו בגד משומש, וכמצוות בן גוריון נגרפו בכור ההיתוך, שהיה האבן הראשה בבית מדרשו של ראש הממשלה הראשון. שר החוץ שלו משה שרת הוא שעברת את שם המשפחה שלנו מהרציג לארצי, ותחת השם הסמלי הזה נולדתי. דומה היה שהציפוי הישראלי הושלם.

השיקום האישי המהיר של השורדים הינו תופעה שאין לה אח ורע, כזו שגם הפסיכולוגים וחוקרי הנפש נדרשים לה. השיבה לחיים תפקודיים במלואם התאפשרה דווקא מפני שניתן לאלה שעברו את

הרע מכול אופק אידאולוגי גדול ורחב יותר מחייהם הפרטיים. היה בשליחות האידאולוגית כדי לנחם על האובדנים ולתת פיצוי מה לנפש השסועה ולחיים שהתסקו באכזריות. האתגר להיות ישראלים ויהי מה הוא שנטע בחיים שאחרי המוות משמעות עמוקה, ואותת לשורדים לשאת את מבטם קדימה והלאה.

הישראליות הייתה הזמנה לחיים; החתירה להישגים אישיים ניצבה במקום משני, אם כי אין ספק, שלאנשים בעלי שאפתנות וכושר מנהיגות מלידה, כמו אבי, שימשה הישראליות הרוחשת גם חלון הזדמנויות. בשבילי, תרומתם של השורדים ושזירתם המופלאה בתוך מרקם החיים הישראלי אינה מתגלמת רק בנושאי המשרות הרמות: שופט עליון כמו אהרן ברק, פוליטיקאי כטומי לפיד, איש צבא כיוסי פלד, שחקנית כמרים זוהר, הרב הראשי לשעבר ישראל'מאיר לאו ויוצרי ספרות כאידה פינק, אהרן אפלפלד, דן פגיס ואורי אורלב – אם למנות רק קומץ.

בעיני, ראויים להוקרה לא פחות גם המכולתניק אדון אסטמן, שהיה מפנק את ילדי השכונה במסטיקים צבעוניים כתוספת ל"חצי לחם קימל בנייר פרגמנט", וחיים רפאל, בעל המעדנייה בשוק לוינסקי, וגברת פסטרנק התופרת, ואדון חפץ החייט, וקלרה מעיין המחנכת שלי; וכל אותם אנשי עמל צנועים שלא זכו לתהילה ולפרסום, אך תרומתם לחברה הישראלית אינה נופלת מזו של אבא שלי, שהגיע לכהן בכנסת.

כולם שזורים כחוטים עשירי גוונים בתוך אריג היומיום הישראלי. לאמיתו של דבר, הם אלה שאחזו בנול. אז התביישנו בהם, בעברית העילגת עם המבטא הכבד, במנהגים המיושנים, בדאגת היתר, בגילויי הפטוריות המליצית; או בלשונו של איתן ליברמן, אחד מגיבורי ספרי כובע זכוכית (ספריית פועלים, 1985):

תחת כיפת השפלה צמחתי, כעשב מבוהל. נתיסרתי משום קלונם של אב ואם שבזזו. אינך מבין כי נולדתי לגבר ואשה

שבמועד מסוים בחייהם חדלו להיות יצורי אדם. אנחנו ילדיהם של אנשים לכוּדים בחרפתם. בבית הספר שיקרתי. אמרתי שהורי הקדימו לעלות לארץ, כדי שלא אדרש להודות כי אני הוא בנם של העקורים האומללים האלה.

כל מה שזכה בעבר לגיחוך, ראוי בעיני היום להצדעה. נדרש לבני דורי זמן להתבגר, להפסיק לפחד מרוחות הרפאים ששוטטו בין קירות הבית ולהתיידד אתם, למצוא בתוכנו את החמלה לחבק את השורדים בלי שיפוטיות, להגיע להכרה ולהבנה שלעולם לא נבין...

כסוג של כפרה שמתאי בפייה של הנכדה הצעירה ברומן צחוק של עכברוש (הוצאת ידיעות אחרונות, 2001) את הדברים הבאים:

כל מה שאפשר לצפות ממי שהייתה שם בכלל לא נדבק אליה. סבתא היא בן-אדם עליז ויש לה המון חברים, ומאז שהיא יצאה לפנסיה, והפסיקה לעבוד ברנטגן של בית חולים איכילוב, היא הולכת לתיאטרון ובימי ראשון לשוק הפשפשים ביפו... והיא לא נודניקית כמו סבתות אחרות ולא מעירה לי כשאני לובשת חולצת בטן, או מתלבטת בין פירסינג בפופיק או בלשון, והיא אף פעם לא אומרת "אצלנו, בדור שלנו" – המשפט הקבוע שדווקא שייך לאמא שלי, שנראית לי לפעמים ובמיוחד נשמעת הרבה יותר זקנה ממנה. אפילו החברות שלי אומרות שהסבתא שלי מגניבה.

תרומתם של שורדי השואה אינה נמדדת רק במעשה זה או אחר, אלא בעיקר בנוכחות מלאת העוצמה שהוזרמה למחזור הדם של הישראליות: ערכים כמו נחישות, תעוזת רוח, הישרדות נפשית והבנה שהחיים לעולם אינם אגביים. אף-על-פי שבני האנוש הם אכזריים ובוגדניים, קיימת רוח שברירית שיכולה – על אף ולמרות הכול – ללבלב בין ההריסות.

שורדי השואה הם שהגדירו מחדש – קודם לעצמם ואחר כך לנו – את מושגי היסוד של בית ומשפחה. הם לימדו את החברה הישראלית מה פירושו של "תיקון" במובנו העמוק והרוחני. בסיכול אותיות המילה "תרומה" הופכת ל"תמורה". היא מכילה גם את השינוי וגם את הגמול. שורדי השואה תרמו את התרומה, ואילו אנחנו עברנו תמורה וזכינו בתמורה.

תצלום אחד נותר מטקס הנישואים החפוז של הורי, שונה מאוד מתמונת חתונה מקובלת. לא שמלת כלה, לא חליפת חתן ולא עוגת קצפת. אבא ואמא לבושים במעילי חורף אירופאיים כבדים, חבוקים בטרם המסע לארץ המדבר הקופחת. כל הדרך לפלשתינה היטלטלו כשהם נושאים שמות אחרים. לשווא ניסיתי לדלות אותם מאבא לפני מותו. הוא אמר: "הזיכרון העקשן מסרב להעלות את הזהות השאולה".

מיד אחרי שנבחר לכנסת ולפני טקס ההשבעה הלך למשרד הפנים וביקש להחזיר לעצמו את שם המשפחה הקודם שהודח. הוא נשבע אמונים למדינת ישראל תחת כפולת השמות "ארצי-הרציג", כהתרסה מאוחרת כנגד הישראליות החמסנית, שלא תגרוף אותנו לתוכה לבלי היכר.

בערוב ימיו, אחרי שפרש מהחיים הציבוריים, הקים אבא את קרן הרווחה לניצולי השואה, ועד יומו האחרון טיפל במצוקותיהם של הקשישים, החולים והנזקקים. שורד למען השורדים.

ביומן שרשם אבא בימי ההפלגה באוניית המעפילים הרעועה שפעם שיטטה על המיססיסי, אני קוראת את השורות בכתב ידו:

במעלה מדרגות ספינת הגירוש תחב קצין בריטי לידי חבילת ביסקוויטים ופנכה, וכבונוס זכיתי גם למהלומה מקת רובהו. הושלכתי למחסן, מעין בית-סוהר מאולתר. למעלה מאלף מנוסעי "כנסת ישראל" נדחסו שם. לפני שעות ספורות היינו

חבורה מלוכדת שנאבקה נגד הבריטים. כעת היו שרועים מסביבי ערב רב של אנשים רצוצים, מטונפים ומיואשים. עיניהם דומעות ולא רק מגאז מדמיע. בפתח ניצבו הזקיפים. האזנתי לטרטור המנועים. ספינת הגירוש נעה לעבר קפריסין. לפני שעות אחדות היינו בחיפה. עכשיו התרחב המרחק מרגע לרגע. אולי יזכה המאבק שלנו לכותרת בעיתון ואחר כך יישכח, ואולם מי שעבר את תלאות המסע הזה, לעולם צירוף המלים "כנסת ישראל" יעביר רטט בנפשו.

יצחק ארצי על סיפון "כנסת ישראל". איור מקורי מיומן ההפלגה, 1946, מוזיאון "משואה", המכון ללימודי השואה, קיבוץ תל יצחק

ההיגיון של הרגש

אניטה חביב

נולדתי ב־1960 בווינה להורים ניצולי שואה, שלא רצו לדבר על הטראומות שעברו. שתיקתם ליוותה את ילדותי כצל אפל. בניגוד להם, סבתי סיפרה לי אין־ספור סיפורים על מסע הייסורים שלה בגטו בודפשט. התיאורים האלה, כמו סיוטי רצח הוריה, בעלה ואחיה ואחיותיה, היו סיפורי ה"לילה טוב" שלי שאתם נרדמתי.

סיפורי הסבל של משפחתי העציבו והפחידו אותי. מדינת ישראל, לעומת זאת, העניקה לי אז נחמה ותקווה בעלות משמעות לא פחות גדולה – בייחוד מפני שאבי אהב כל כך את המדינה הצעירה. ספר התמונות של מלחמת ששת הימים קיבל מקום של כבוד בספרייתי, ואבי סגד לגנרלים היהודים ולנצחונותיהם. הם ייצגו עבורו גבורה יהודית, שהייתה סוג של "פיצוי" ונחמה על חוסר האונים שלו באושוויץ. הוא הדגיש זאת שוב ושוב, ונטע בי את ההכרה שאסור לשכוח, שמדינת ישראל היא חומת מגן שמעולם בעבר לא עמדה לרשות העם היהודי באשר הוא. עם הדימוי הזה של ישראל גדלתי. ישראל הייתה בשורה: גן עדן בתוך מדבר, שנוצר על ידי חלוצים יהודים חסונים.

ב־1975 ביקרתי לראשונה את ארץ הבשורה וההבטחה שלי. גם אם ישראל של שנות השבעים נראתה ענייה יותר משחלמתי, בכל זאת התרשמתי מאוד מהתחייה המחודשת, מההתנהלות הלא רשמית ומקרני השמש. הישראלים הנאים, החסונים למראה, במשקפי השמש – וכמובן במדיהם – הרשימו אותי במיוחד. הם היו חזקים וכל כך מלאי שמחת חיים; ניגוד חריף לעצבותו השכיחה של אבי.

אוסטריה הפכה עבורי יותר ויותר ל"ארץ ההיא שם", כמו שגיבורו של דויד גרוסמן כינה את פולין, מולדתו של סבו. הציונות שאבי הערה לעורקי חוזקה עוד יותר בתנועת "בני עקיבא", שבה הייתי חברה הרבה שנים. העברית של השליחים, ריקודי העם שרקדו והתלהבותם מהשירות הצבאי הרשימו אותנו. הם יצרו בעיני רוחנו תמונה אידאלית של ישראל בוורוד, של ארץ זבת חלב ודבש. כך התגבשה בי תמונה חד-ממדית ונאיבית של מדינת היהודים, תמונה שליוותה אותי כשהגעתי לישראל ב-1979; אבל לא חלף זמן רב עד שעומתתי עם המציאות ועם הפצעים של החברה הישראלית. העיסוק בנושא השואה – ומעל הכול המפגש עם הניצולים – פתחו את עיני. הראשונים שקלטו אותי במולדת החדשה בחום ובנכונות לעזרה היו הזוג קרן. רחל הגיעה מווינה ויוני מהמבורג. ביתם נראה בדיוק כמו הדירות שהכרתי בווינה. אמנם הם כינו זה את זה אבאלה ואמאלה, אך מעבר לזה לא שמעתי אצלם יותר עברית. גרמנית הייתה שפת המשפחה. אילולא הדקלים שניצבו לפני דלת ביתם, הייתי מטילה ספק אם אכן החלפתי את מקום מגורי. שניהם עזבו את אירופה בזמן, ובנו לעצמם חיים חדשים בישראל. כשהגענוגועים למולדת הישנה תקפו אותי ברגעי חולשה, וכאשר הרהרתי בפרד בהחלטתי לעלות לישראל, הביטו בי השניים מלאי טרוניות: "איך יהודייה יכולה לשקול ברצינות לחיות בווינה, בין הרוצחים? העתיד הוא כאן". הייתי צריכה לגלות העזה על מנת לצאת נגד טיעונים מסוג זה.

את ניסיון העבודה הראשון שלי קיבלתי בבית התפוצות, שבו עבדתי כמדריכה של מבקרים מחוץ לארץ. המוזיאון, שתפיסתו עוצבה על ידי הפרטיזן אבא קובנר, חיזק את השקפת עולמי. קובנר סימל עבור כל העמיתים והעמיתות דמות אידאלית: גילום חי של העברי החדש. הוא נלחם בגטו וילנה, ואחרי המלחמה רצה לנקום בגרמניה. בישראל הוא נודע כמשורר, שחי בקיבוץ בצניעות. קובנר גילם את האנטי-תזה ליהודי חסר ההגנה. בהכרתי הוא סימל את

מדינת היהודים החזקה והמוכנה למאבק, שבו בזמן מעוגנת באירופה הליברלית והיהודית.

באותו הזמן עבדתי גם במכון ללימודי השואה "משואה" כמנחת סמינרים לקבוצות גרמניות, ושם שמעתי הרבה עדויות מרגשות של ניצולים. סיפורי הייסורים שסיפרו על הגטאות ומחנות הריכוז הרעישו אותי. בייחוד ריגש אותי יחסם לישראל: שוב ושוב הדגישו הניצולים למבקרים הגרמנים, שעבורם מדינת היהודים היא הנקמה האמיתית והממשית בהיטלר; ומעבר לכך, שרק ישראל הינה הערובה לקיום העם היהודי. בניצולים נפגשו פצעים וחוזק, והם הקרינו פטריוטיות ונכונות הקרבה למען קיומה של ישראל. אף על פי כן ולמרות הכול לא איבדו הניצולים את הקשר העמוק לאירופה. את המסר הציוני שלהם רצו מעל הכול להעביר לדור ההמשך. עמדתם ועדויותיהם שכנעו אותי בדיעבד בנכונות החלטתי לעלות לישראל. באופן פרדוקסלי, היו אלה דווקא סיפוריהם שהעלו גם ספקות בקשר לישראל. רבים מהם סיפרו, עדיין בכאב מר וגלוי, ואחרי כל כך הרבה שנים, באיזה חוסר הבנה בסיסי התייחסה אליהם סביבתם כשהגיעו לארץ. הם הקדישו את עצמם ללא עוררין למדינת היהודים, אך בה בעת לא הסתירו עד כמה רע, ואפילו באיזה בוז, הם התקבלו במולדת החדשה מיד לאחר השואה. בכל פעם מחדש הופיע בסיפוריהם המשפט, "הם הלכו כצאן לטבח", שבמיוחד בשנותיה הראשונות של ישראל היה כה נפוץ. ההשוואה הזאת הראתה עד כמה הרבה ישראלים לא יכלו, או אולי לא רצו, להבין את מצב יהודי אירופה. כאשר שמעתי זאת הוכיתי בשוק. היה מזעזע ללמוד, שבתגובה לדחייתם על ידי הסביבה הישראלית, הניצולים פשוט הפסיקו לדבר על הזמן שחוו בשואה. אפילו נגיד בנק ישראל לשעבר, משה זנבר, הודה שבמשך פעילותו הציבורית ארוכת השנים שמר על שתיקה בקשר לעברו. הישראלים החזקים לא רצו לשמוע בכל מקרה; תופעה שתום שגב כינה "קשר השתיקה". תפיסתי את ישראל התחילה להשתנות: ישראל הייתה לא רק חומת מגן, המולדת

האמיתית לכל היהודים, ובעיקר לחלשים שביניהם. ראיתי את הצד הקשה, הלא מיתולוגי, ובסופו של דבר האנושי של החברה הזאת. ב־1990 ביקרתי לראשונה בגרמניה. הייתי חברה במשלחת ישראלית בראשותו של מנהל "בית רוטנברג", ישראל סבו. סבו הציל ילדים במלחמת העולם השנייה, תוך כדי סיכון חייו, ועד היום הוא בעיני סמכות מוסרית: מעין רב חילוני. הוא היה בעל חינוך אירופאי, ועבורי ייצג את הציונות ההומנית, הליברלית והפתוחה לעולם. המחויבות שלו למדינת היהודית הייתה מוחלטת. למרות ביקורת חריפה, הוא היה מהישראלים הראשונים שכבר בשנות השישים חיפש דיאלוג עם גרמנים. אמנם בכל הנוגע לסכסוך במזרח התיכון הוא לא ביקר בפומבי את המדיניות של ישראל, אבל הוא עשה זאת בהחלט בשיחות פרטיות. דווקא כלפי חוץ – בעיקר כלפי גרמניה – הוא לא חלק דעה זאת בכל חריפותה, והגן על ארצו תמיד. כך לא אשכח לעולם את תשובתו למורה גרמני ששאל על הכיבוש הישראלי. סבו פשוט אמר: "אתה יודע, אדוני הצעיר. אחרי כל מה שראיתי וחוויתי, אני איש שלום לא פציפיסט". בזמנו הזדהיתי לחלוטין עם אמירה זו, במיוחד בגלל שהגיעה מאדם כישראל סבו. סירבתי לקבל שמציאות המזרח התיכון הייתה מורכבת יותר מהותית. היום עמדתי בנושא מאוד ביקורתית. בכל זאת, עד היום קיימים בקרבי מחסומים לגנות במפורש בפני גרמנים את המדיניות הישראלית במזרח התיכון. עדיין עולה בדעתי תמיד הצנזורה העצמית של סבו. זאת לא רק כשאני חושבת על ישראל סבו; לעתים קרובות מתעוררת בקרבי אותה תגובה כנגד ביקורת אנטי־ישראלית חריפה.

בשורשו של דבר, אני עדיין חשה אמפתיה לעמדה של רוב הניצולים כלפי ישראל. זה תקף במיוחד כלפי אלה שפגשתי. עד היום הם מעניקים לי את תחושת ההשתייכות למטרות המקוריות של הציונות. עדין אני מתפעלת מהכוח שלהם ומיכולתם לקום כעוף החול מתוך העפר. לא רק שמרביתם לא הסתפקו בכניית חיים חדשים כאן – הם גם היו משתתפים פעילים בכנייתה של ישראל.

בהכרתי תרמו אנשים אלה חלק מהותי להתפתחות מדינת היהודים, שגמלה להם לעתים קרוב רק במעט אהבה וכבוד. הלקח מהשמדת היהודים, שמסיקים הרבה מניצולי השואה בישראל, הוא "לעולם לא שוב", ורק ישראל חזקה יכולה להבטיח את ה"לעולם לא שוב" הזה. ההיסטוריה של משפחתי והסוציאליזציה ארוכת השנים בישראל גם לא מאפשרות לי עד היום להתנתק רגשית מהיגיון פנימי שכזה. אך ככל שיהיה מוצדק העיקר של "לעולם לא עוד", שנובע מהפרספקטיבה של הרבה ניצולים, החלתו על חברה כחברה הישראלית יכולה להביא לידי תוצאות מסוכנות. הוא מונע חשיבה והתנהלות רציונלית. השואה היא תמיד נקודת המוצא להתמודדות עם ההווה, עם הקונפליקט הפוליטי. פוליטיקאים משתמשים בפחדים האמיתיים של הרבה ישראלים למטרותיהם הלא תמיד נאצלות. לדוגמה, ההשוואה בין היריבים של היום ובין היטלר היא התניה מהירה, שעולה בדיון הציבורי שוב ושוב.

ב-1988 הופיע בעיתון הארץ מאמר של פרופסור יהודה אלקנה בשם "בזכות השכחה". המחבר, בעצמו ניצול שואה, כתב: "בזמן האחרון אני הולך ומשתכנע, שלא תסכול אישי, כגורם פוליטי-חברתי, מניע את החברה הישראלית ביחסה לפלסטינים, אלא חרדה קיומית עמוקה". לדעתו של אלקנה ניזון פחד זה "מפרשנות מסוימת של לקחי השואה, ומהנכונות להאמין שהעולם כולו נגדנו ואנחנו הקורבן הנצחי". מובאה זו מנסחת את תחושת חוסר הנוחות, שגם אני הרגשתי לעתים קרובות, אך למרות זאת לא העזתי להביעה.

ישנם ניצולים שהביוגרפיה מלאת הייסורים שלהם מרחיקה אותם דווקא מפטריוטיות ומהסכמה קולקטיבית. הסופרת ליזי דורון מספרת בצורה מרשימה ברומן שלה למה לא באת לפני המלחמה איך אמה כמעט ניתקה את הקשר עם בתה בעת שירותה ברמת הגולן כאשר הביעה את התלהבותה מהשירות הצבאי. אמי לא יכולה לראות שום מדים, אפילו כשאלו הם מדי נכדה הישראלי. בנעורי לא יכולתי להבין את פחדיה מסמלים צבאיים; היום אני חשה אותם בעצמי.

ב־2009 הנחיתי מושב דיונים בכנס על הנושא "ניצולי שואה והתקשורת בישראל". אחת העיתונאיות ביקרה שם בהרבה אירוניה את טקסי הזיכרון הרשמיים לשואה ב"יד ושם". בעקבות זאת התלקח דיון רגשני כמעט בלתי נסבל בין המאזינים, שהגדירו את עצמם כמעט ללא יוצא מן הכלל כניצולים. אחדים הסכימו עם העיתונאית, שהמדינה ניכסה לעצמה את הסיפור שלהם, ובה בעת הזניחה את הניצולים עצמם. אחרים סתרו דעה זו לא רק בזעם, אלא עמדו על כך שטקס הזיכרון ב"יד ושם" והנוכחות של הצבא בו מציינים את הרגע היפה ביותר עבורם בכל שנה. הוויכוח הזה שיתק אותי. הפחד לפגוע ברגשותיהם של אנשים אלה היה חזק מכול, למרות שחשתי ספקות גדולים ביחס לטקסיות ולרשמיות של תרבות הזיכרון הישראלית. ככל שיחסי לניצולים בישראל נעשה מודע יותר, כך אני מבינה יותר עד כמה הם עיצבו את תפיסתי בנוגע לישראל. הם נתנו לי תחושה של השתייכות רגשית לשורשים האירופאיים של חברה זאת. באופן זה הם העניקו לי פיסה של מולדת תרבותית. כך, בצורה מותנית, אני מגיבה עד היום רגשית למסרים שלהם ביחס לישראל. תמיד עולות בדעתי מילותיה של רות בונדי. היא ניסחה בנאום ב"יד ושם" את מחויבותה לציונות. היא הדגישה, שעלייתה לישראל אחרי המלחמה לא הייתה תולדה של הרצון להבטיח את קיומה ולחיות בבטחה, אלא יותר תוצאה של רצונה לחיות בין יהודים ולהפסיק להיות מיעוט נסבל או לא נסבל. משפט זה ריגש אותי כשמעתי אותו לראשונה, ואני משוכנעת עד היום בנכונותו. הייתי זקוקה להרבה שנים, עד שהעזתי להעמיד בספק את האמירות הפטריוטיות של הניצולים עצמם. ברגעים כאלה נעשה לי ברור, איך הקשר החזק שלי עם האנשים האלה הוביל לכך, שיכולתי לבקר את ישראל שותקה באופן זמני או הודקה.

אחרי שלושים שנות חיים בישראל אני מעזה רק עכשיו לא רק להיות מודעת למחשבות אלו ולבטא אותן בשיחות פרטיות, אלא גם להעלות אותן על הכתב. לא תמיד קל לי לעמוד בסתירה הזאת:

עבורי היא משולה להליכה מסוכנת על סף התהום. אני משוכנעת שאחווה שוב רגעים, שבהם הקונפליקט הפנימי הזה יפרוץ מחדש. אולי אני חייבת ללמוד לקבל אותו כחלק מזהותי הישראלית. לרגשות יש גם בהקשר זה היגיון משלהם.

המחברים

פרופ' אליעזר בן־רפאל – פרופסור אמריטוס באוניברסיטת תל־אביב; לשעבר נשיא המכון הבינלאומי לסוציולוגיה. תחומי מחקר: הקיבוץ, הסוציולוגיה של החברה הישראלית, זהויות בעולם היהודי, הסוציולוגיה של השפה, היבטים של תהליכי גלובליזציה בזמננו. קיבל את פרס לנדאו על מפעל חיים בסוציולוגיה. בין ספריו: זהויות יהודיות; Is Israel One?; הקיבוץ על דרכים מתפצלות.

ד"ר בתיה ברוטין – ראש התוכנית ללימודי השואה במכללה האקדמית בית ברל; חוקרת בתחום תולדות האמנות, ומתמקדת בחקר אמנות חזותית העוסקת בשואה ובתגובות האמנותיות שלאחר השואה בישראל ובעולם. חוקרת אנדרטות לזכר השואה בארץ ובעולם. בנושאים אלו פרסמה את הספר לחיות עם הזיכרון – אנדרטות לזכר השואה בישראל ובנתה תוכניות לימודים.

ד"ר שרון גבע – מלמדת בתוכנית הרב־תחומית במדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב ובחוג להיסטוריה במכללת סמינר הקיבוצים. תחומי עניין אקדמיים: שואה ומגדר, נשים בשואה, ההיבט המגדרי של משפט אייכמן, החברה הישראלית והשואה, ההיסטוריה של החברה הישראלית בשנות ה־50. כתבה את הספר אל האחות הלא ידועה – גיבורות השואה בחברה הישראלית.

צבי גיל – עיתונאי, סופר ומרצה לתקשורת. נולד בפולין. לאחר הכיבוש הגרמני היה בגטו לודז', אושוויץ ומחנות עבודה בגרמניה. עלה לארץ ב־1945. היה עורך חדשות ב"קול ישראל", מפיק תוכניות

תעודה ומנהל חטיבת החדשות בטלוויזיה הישראלית ודובר רשות השידור. יזם את "פרויקט תרומת ניצולי השואה למדינה", וכיום מְרַכֵּז את פעילותו.

ד"ר אייל זנדברג – מרצה בכיר בבית הספר לתקשורת במכללה האקדמית נתניה. תחומי העניין האקדמיים שלו הם תרבות פופולרית, זיכרון קולקטיבי והעבודה העיתונאית בזמני משבר. כן פרסם מחקרים בנושא הזיכרון הקולקטיבי של השואה. בשנים האחרונות פרסם עבודות בנושא התקשורת הישראלית ביום השואה, פרי מחקר משותף עם ד"ר מוטי נייגר וד"ר אורן מאירס.

אניטה חביב – מנהלת פרויקטים בסניף קרן פרידריך אברט בישראל. נולדה וגדלה באוסטריה, ועלתה לארץ בגיל 19. בוגרת אוניברסיטת תל אביב בספרות אנגלית וצרפתית. עבדה בחינוך בלתי פורמלי בבית התפוצות, במכון ללימודי השואה "משואה" ובבית טרזין, ופיתחה במסגרות אלו תוכניות חינוכיות.

ראול טייטלבוים – עיתונאי וחוקר; יליד יוגוסלביה. עלה לארץ ב-1949. למד כלכלה והיסטוריה כללית באוניברסיטה העברית, ושימש קרוב לשלושה עשורים כתב ופרשן לנושאי כלכלה וחברה בעיתון ידיעות אחרונות. ממייסדי מרכז הארגונים של ניצולי השואה. חוקר את השלכותיה הכלכליות של השואה ואת השתתפותם של יהודי יוגוסלביה במלחמה נגד הנאצים. בין ספריו: הפתרון הביולוגי; זהב השואה – נתיבות הביזה הנאצית מן הקורבנות לשווייץ (עם משה זנבר).

פרופ' חנה יבלונקה – פרופסור מן המניין באוניברסיטת בן גוריון והיסטוריונית של מוזיאון לוחמי הגטאות. מחקריה המרכזיים מצויים בצומת שבין חקר השואה לחקר מדינת ישראל. בין ספריה: אחים

זרים – ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952; תולדות ארגון חיילים ופרטיזנים נכי המלחמה בנאצים 1945-1995; מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן; הרחק מהמסילה – המזרחים והשואה. נמנית עם חברי מועצת "יד ושם". יו"ר המוזיאון למורשת היהדות הדוברת הונגרית.

נאוה סמל – סופרת, מחזאית ומתרגמת, ילידת יפו. פרסמה שבעה עשר ספרים, מחזות, שירה, ליבריות לאופרה ותסריטים. יצירתה עוסקת בדיאלוג במשפחה הישראלית בצל השואה ובחיפוש אחר זהות ישראלית. בין הפרסים שקיבלה על יצירותיה: פרס "אשת השנה בספרות" של העיר תל אביב, National Jewish Book Award בארצות הברית, פרס סופרות אגן היס-התיכון בצרפת ופרס הרדיו האוסטרי.

ד"ר מירי פרייליך – היסטוריונית ומרצה במכללה האקדמית בית ברל וחוקרת תולדות יהודי פולין במאה העשרים. כתבה את הספר אחים במבחן על תנועת בית"ר באירופה במלחמת העולם השנייה. שימשה כעמיתת מחקר במכון הבין-לאומי לחקר השואה ב"יד ושם", וכתבה ביוגרפיה אודות ויטקה קמפנר-קובנר. במסגרת המחלקה לקשרי חוץ של בית ברל ארגנה כינוסים בין-לאומיים העוסקים במרחב הזהות הישראלית והיהודית.

מיכה שגריר – מפיק ובמאי של דרמות, סרטים דוקומנטריים וסרטים עלילתיים לרדיו ולטלוויזיה. בין היתר, הפיק את הסרט העלילתי "אוונטי פופולר", הדרמה הטלוויזיונית "בת ים-ניו יורק", הסדרה הטלוויזיונית "ישראלים ללא גבולות". זכה בפרסים על יצירתו הקולנועית, ביניהם אות הוקרה על מפעל חיים מטעם הסינמטק בירושלים ופרס משרד התרבות ליצירה קולנועית. משמש יושב ראש הוועד המנהל של תיאטרון החאן.

ד"ר עדה שיין – חוקרת במכון הבין-לאומי לחקר השואה ב"יד ושם",
ובעבר עסקה בהוראה ובחינוך. מחקריה מתמקדים במחנות העקורים
בגרמניה ובאוסטריה: ההנצחה, החינוך היהודי, שירותי הבריאות
ועוד. כמו כן, חקרה את קליטת ניצולי השואה בהתיישבות העובדת.
כעת עוסקת בפרויקט מחקרי על שיקום בריאותם של ניצולי השואה
בגרמניה והקמת שירותים לבריאות הציבור בקהילות היהודיות.